

האוניברסיטה העברית בירושלים

בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברואלד

המרכז לחקר הפילנתרופיה בישראל

מהנדיב הידוע ועד הקרן החדשה לישראל

ערוצי תרומה לארץ ישראל ולמדינת ישראל משלהי התקופה העות'מאנית ועד היום

ד"ר דבי חסקי-לוונטל*

ד"ר פולה קבלו**

* ד"ר דבי חסקי-לוונטל, המרכז להשפעה חברתית
(Centre for Social Impact Australian Business School, University of New South Wales, Australia)

המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
** ד"ר פולה קבלו, מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות ועמיתת פורום החוקרים
של המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

סדרת מאמרים חוברת 6, ירושלים, סיון תשס"ט, מאי 2009

פתח דבר

החיבור של ד"ר דבי חסקי-לוונטל וד"ר פולה קבלו הוא ניסיון ראשון מסוגו לתאר ולנתח את התפתחות ערוצי התרומה לארץ ישראל ומדינת ישראל משלהי התקופה העות'מאנית ועד לימינו. באופן שיטתי סקרו המחברות את החומרים הרבים שפורסמו במהלך השנים על הפילנתרופיה היהודית וזו שהתפתחה בארץ ישראל ובמדינת ישראל וכינסו אותם יחד לחיבור אחד המציג בפנינו תמונה מעניינת, מגוונת ומעוררת עניין בדבר התפתחות הפילנתרופיה. החיבור איננו מתיימר להחליף את הצורך בהעמקה והרחבה של תהליך הלמידה וההתחקות אחר המעשה הפילנתרופי בישראל. עוצמתו היא בריכוז החומרים לידי מסמך אחד המאפשר לקורא המתעניין, לחוקר ולאיש המעשה ללמוד על המגמות ועל ערוצי הפילנתרופיה שהתפתחו בתקופות שונות של המדינה בדרך ולאחר מכן עם הקמת מדינת ישראל. אין ספק שכל תחום, מגמה או ערוץ פילנתרופיה המתוארים בחיבור הוא נושא למחקר בפני עצמו. אנו קוראים לציבור החוקרים והמתעניינים בנושא לפתח נושאים אלה למחקרים נוספים. אלה בוודאי יתרמו להבנה תיאורטית ופרקטית טובה יותר של הפילנתרופיה הקיימת והמתהווה בישראל.

ההשקעה והמאמצים הרבים שנעשו על ידי ד"ר חסקי-לוונטל וד"ר קבלו באיתור החומרים, איסופם, מיונם והפיכתם לחיבור כוללני, מקיף ומאיר עיניים ראויים לכל שבח. החיבור הוא נדבך חשוב בחקר הפילנתרופיה ובתיעוד ההיסטורי שלה, שהמחקר לגביה הוא רק בראשיתו.

בברכה,

פרופ' הלל שמיד

מנהל המרכז לחקר הפילנתרופיה בישראל וראש הקתדרה ללימודי ארגוני מתנדבים ומוסדות ללא כוונת רווח על שם סנטרייד-ל.ז'אק מנרד.

תוכן העניינים

9	הקדמה
9	פילנתרופיה
9	פילנתרופיה בראי ההיסטוריה
10	פילנתרופיה בישראל ולמענה
11	המחקר הנוכחי ומבנה הדו"ח
13	שלהי התקופה העות'מאנית
	היישוב היהודי בשלהי התקופה העות'מאנית :
13	מאפיינים כלליים ודפוסי התאגדות
15	מנגנונים גדולים לגיוס ולהקצאת כספים
15	מנגנון איסוף הכספים של מפעל החלוקה
15	הוועד הכללי – ועד כל הכוללים
16	ארגונים פילנתרופיים ואגודות לאומיות
17	קרנות לאומיות
17	קק"ל
21	גיוס כספים מן הקהל הרחב
22	מסגרות ומפעלים שהוקמו בידי נדבנים
24	יק"א
24	דיון
27	תקופת המנדט הבריטי
27	מאפיינים כלליים של החברה היהודית בתקופת המנדט ודפוסי התאגדות
29	קרנות ומגביות לאומיות
29	קק"ל
30	קרן היסוד
32	המגבית המאוחדת לארץ ישראל
33	המגבית היהודית המאוחדת
35	מגביות "מלמעלה" – כופר היישוב ומגבית ההתגייסות וההצלה
37	הג'וינט
38	המועצה למוסדות התורה, החינוך והחסד שעל יד הוועד הלאומי
40	המגביות העצמאיות
40	האוניברסיטה העברית
41	געווערקשאפטען (האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים)
41	הדסה
42	גיוס כספים מן הקהל הרחב

44.....	ימי סרט
44.....	נדבנים
45.....	דיון : קונפליקטים ומיסוד
49.....	התקופה הממלכתית
49.....	ישראל בעשורים הראשונים : מאפיינים כלליים ודפוסי התאגדות
51.....	מנגנונים גדולים לגיוס ולהקצאת כספים
51.....	המגבית היהודית המאוחדת (United Jewish Appeal)
54.....	המגבית המאוחדת לישראל (United Israel Appeal)
56.....	מלווה עצמאות (בונדס)
58.....	קרן היסוד
59.....	קק"ל
60.....	הגיוינט
62.....	הקרנות הקונסטרוקטיביות וריבוי המגביות
64.....	נדבנים
65.....	שיטות לגיוס כספים מן הציבור הרחב
66.....	דיון : הפילנתרופיה בתקופה הממלכתית והקונפליקטים הכרוכים בה
69.....	התקופה העכשווית
69.....	מצבה הפוליטי, הכלכלי והחברתי של ישראל מאמצע שנות השבעים ועד היום
70.....	המגזר השלישי בתקופה הפלורליסטית
71.....	מקורות המימון של המגזר השלישי
72.....	ערוצי התרומה המרכזיים
72.....	קרנות לאומיות
72.....	קק"ל – מוקד אקולוגי
73.....	קרן היסוד
73.....	המגבית היהודית המאוחדת (UJA)
74.....	הגיוינט
74.....	הדסה
75.....	קרנות ומסגרות עצמאיות לגיוס כספים
76.....	הקרן החדשה לישראל
77.....	הקרן לירושלים
78.....	קרנות לא יהודיות
78.....	נדבנים וקרנות פרטיות
81.....	גיוס כספים מן הציבור הרחב
81.....	גיוס כספים מדלת לדלת
82.....	שינויים טכנולוגיים והשפעתם על גיוס הכספים מן הציבור

83.....	מעורבות עסקים בקהילה.....
83.....	מתן.....
84.....	מעלה.....
84.....	ציונות 2000.....
85.....	דיון.....
86.....	השינוי בדפוס הפילנתרופיה של יהדות ארצות הברית.....
89.....	סיכום.....
89.....	פילנתרופיה בישראל ולמענה בארבע תקופות.....
89.....	ארבע התקופות המרכזיות : סיכום.....
93.....	מסקנות.....
95.....	מגבלות המחקר והצעות למחקר נוסף.....
97.....	מקורות.....

הקדמה

פילנתרופיה

פילנתרופיה ביוונית פירושה "אהבת האדם", אולם ההגדרה המודרנית מתמקדת בפרקטיקה ולא ברגש. הפילנתרופיה מוגדרת אפוא כ"נתינה וולונטרית למטרות ציבוריות" (Payton, Novak, 1988 & O'Connell). הנתינה כוללת תרומה של כסף ומיומנויות או התנדבות למטרות חברתיות ואחרות, המכוונות לקידום רווחת האנושות, להקלת הסבל או לשיפור איכות החיים בעזרת מעשים אישיים של נדיבות, חמלה ותמיכה כספית (Anheier & List, 2005).

הגדרה צרה יותר מתמקדת בנתינה כספית של הון פרטי. פילנתרופיה היא אפוא אקט וולונטרי, המבוצע בידי יחידים או באמצעות ארגונים המוציאים אל הפועל רצונות של יחידים, אקט המבקש לקדם יעדים במגוון תחומים – רווחה, חינוך, תרבות ובריאות – באמצעות מתן כסף למטרות ציבוריות ובאמצעות קרנות וארגונים הפועלים בתווך שבין הפרטי לציבורי להקצאת המשאבים הללו (רודיך, 2007).

פילנתרופיה בראי ההיסטוריה

התפקיד המשתנה של הפילנתרופיה לאורך ההיסטוריה והערכים השונים שנקשרו אליה אינם ייחודיים לישראל, אלא הם חלק ממגמות עולמיות ומהיבטים פוליטיים וחברתיים הכרוכים בפעילות הפילנתרופית. מבחינה היסטורית נחשבת הפילנתרופיה ליורשת של מושג הצדקה (Anheier & List, 2005). המושגים פילנתרופיה וצדקה שימשו בחברות ובתקופות שונות לאורך ההיסטוריה: בימי אריסטו בעת העתיקה, בימי הביניים המאוחרים ובתקופות מודרניות יותר – עד ימינו. אולם בחינה מעלה כי התפתחויות ושינויים חלו במושגים הללו ובערכים העומדים בבסיסם (Bremner, 1996). בעוד שבעת העתיקה רעיון הנדיבות הוא שעמד ביסוד הצדקה, הרי בימי הביניים קיבל המושג משמעות דתית של "אהבה נוצרית" (Davis, 1996). בתקופה זו התקיימה באירופה פעילות פילנתרופית ענפה: האליטות – ובהן הכנסייה, שליטים ואנשים פרטיים עשירים – הקימו בתי חולים, חילקו מזון וייסדו מתכונות שונות של סיוע לעניים; מגוון קרנות פעלו בתחומי החינוך, הבריאות והדאגה לנזקקים (Bremner, 1996; Davis, 1996). לאורך המאה ה-17, בהתאם להלך הרוח הכללי, חל שינוי במושג, ובבסיס הפילנתרופיה החלה לעמוד גישה הומניסטית. גם לאורך המאה ה-18 וביתר שאת במאה ה-19 המשיכה הפילנתרופיה לייצג את ערכי התקופה המשתנים, והיא נכרכה עתה בהשתתפות אקטיבית ברפורמות הומניטריות כגון שיפור רווחת האסיר, עזרה לפגועי הנפש, מלחמה בעבדות ומאבק לזכויות נשים ועובדים.

רק לקראת סוף המאה ה-19 נקשר המושג פילנתרופיה עם תרומת כסף למגוון מטרות שנועדו להיטיב עם כל המעמדות בחברה (Bremner, 1996) – שינוי שהייתה בו משום התקרבות לקראת מושג הפילנתרופיה המודרני. במהלך המאה ה-20 חלו במושג פילנתרופיה שינויים מרחיקי

לכת והיא כללה היבטים דתיים, גישות של דמוקרטיה קהילתית וגישות של אינדיבידואליזם קפיטליסטי (Loseke, 1997). עם הקמת הקרנות הגדולות בארצות הברית במאה ה-19 הפכה הפילנתרופיה לממוסדת יותר ונעשתה מובחנת מן המושג המסורתי של צדקה. בניגוד להתמקדות המסורתית של מושג הצדקה בעני, בנזקק ובחלש, הפילנתרופיה הממוסדת שואפת למנוע בעיות חברתיות וסביבתיות ולתקן, ולשפר את איכות החיים של החברה בכללותה, בניסיון לתת מענה יסודי ושוויוני לבעיות ציבוריות (Anheier & List, 2005).

הגישות המסורתיות השונות למושג הצדקה הן חלק מן הפילנתרופיה בת זמננו. הן מבטאות את השינויים החברתיים והערכיים שהשפיעו על המושג במרוצת הדורות. ריבוי המובנים וההקשרים הם שנותנים לפילנתרופיה את כוחה הפוליטי והרטורי לאורך השנים (Loseke, 1997).

גם בישראל עברה הפרקטיקה הפילנתרופית שינויים והתפתחויות היסטוריות. יש מקום לבחון את המגמות הללו ולהדגים באילו אופנים השתנו מושג הפילנתרופיה והפרקטיקות של העשייה הפילנתרופית ומטרותיה מלפני קום המדינה ועד ימינו. כך נוכל לבחון את הפעילות הפילנתרופית העכשווית על רקע הבסיס ההיסטורי שלה, ולא כתופעה חדשה שנוצרה יש מאין. ההתבוננות ההיסטורית מלמדת על שינויים ביעדיה של הפילנתרופיה ובפוליטיקה שהיא קידמה, ומראה כיצד הפילנתרופיה מתפתחת ומשרתת רעיונות שונים עם הזמן.

הדו"ח הנוכחי אינו מתיימר להקיף את כל צורותיה של הפילנתרופיה בישראל. הוא מתמקד בממד אחד שלה: הערוץ שדרכו הועברו כספי הפילנתרופיה לחברה היהודית בארץ ישראל לפני קום המדינה ולאחריה. במרכז הדברים יעמדו אפוא המסגרות הארגוניות ודפוסי גיוס הכספים, ולא דווקא הפעילות שבוצעה באמצעות הכספים הללו. זהו ניסיון למפות את התשתית שעל בסיסה התפתחה והתאפשרה הפעילות הפילנתרופית הענפה בישראל לאורך השנים. בשל מאפייניה הייחודיים של הקהילה היהודית בתקופת היישוב (טרום המדינה) ובשל הנתק שהתקיים בינה ובין הקהילה הערבית בפלשתינה, לא ביקשנו להתייחס לשתי החברות. הדו"ח מתמקד על כן בחברה היהודית, מתוך תקווה שבעתיד ייערך מחקר מקביל שיעמיד במוקדו את החברה הערבית בפלשתינה, ולאחר 1948 – את המיעוט הערבי במדינת ישראל.

פילנתרופיה בישראל ולמענה

בשנים האחרונות זוכה הפילנתרופיה בישראל לעניין ולנראות הולכים וגוברים (שמעוני, 2008). ישראל מייבאת מחו"ל כספי פילנתרופיה וקרנות בהיקף הגדול ביותר בעולם המערבי. ההערכה היא שהסכום השנתי המועבר לישראל מקרנות זרות או שמועבר לקרנות ישראליות מתרומות של אזרחים זרים מסתכם בכמיליארד וחצי דולר. לצד הקרנות הגדולות, המשקיעות סכומים נכבדים, שמקורם לרוב בחו"ל, פועלים בישראל מאות קרנות וארגוני מימון קטנים יותר, רובם ישראלים, התומכים באנשים פרטיים, וכן קרנות במימון המגזר הציבורי (גדרון ואחרים, 2006).

ביהדות, כמו בנצרות ובאסלאם, האחריות כלפי העניים והתרומה לנוקמים הן ציווי דתי

(Ilchman, Queen & Katz, 1998; Anheier & List, 2005). לאורך ההיסטוריה קיימה החברה היהודית מוסדות צדקה, גמילות חסדים וערבות הדדית. הצדקה הייתה הן מעשה אינדיבידואלי וולונטרי והן מאמץ קולקטיבי דתי מוכתב ומחייב (Silber & Rosenhek 1999), ובמובן זה הייתה שונה מן ההגדרה הוולונטרית של המושג המודרני.

במרוצת השנים התפתחה מערכת של תמיכה ביהודים החיים בארץ ישראל, שהפכה מאוחר יותר לתמיכה במדינת ישראל. מערכת זו אפשרה לחלקים שונים של עם אחד, החיים במקומות שונים ברחבי העולם, לשמור על זיקה זה עם זה, ובכך ייחודה. הקשר הדתי, ההיסטורי והלאומי התבטא בין השאר בהעברה מסיבית של כספים מיהודי התפוצות ליהודים היושבים בציון.

בשלהי התקופה העות'מאנית, יהודי הגולה ראו עצמם חייבים בפרנסתם של אחיהם בארץ ישראל, ועל כן הסיוע הכספי שהעניקו להם היה מעין תשלום חובה (אליאב, 1978). בתקופת המנדט הבריטי נרתמה יהדות התפוצות לקידום הרעיון הציוני ולרכישת קרקעות. עם הקמת מדינת ישראל התמקדו מערכות גיוס הכספים בסיוע למדינה שזה עתה קמה; הן הוסיפו לעשות כן ביתר שאת כל אימת שנסקפה לה סכנה קיומית. כיום, מנגנוני גיוס התרומות למען ישראל ממוסדים ומקצועיים יותר, ומנגד בקהילות היהודיות בעולם ניכרת מגמה של התכנסות פנימה, והן נוטות לגייס כספים למען עצמן ופחות למען ישראל.

נוסף על כך, ראוי לבחון את ערוצי גיוס הכספים שהתקיימו בארץ ישראל ובמדינת ישראל גופא – בהובלת היושבים בה, למענם ולמען מטרות הקשורות בעצם קיומה. נדבנים מקומיים ומאמצי גיוס כספים מן הציבור הרחב סייעו אף הם בהנעת גלגלי הפילנתרופיה המקומית, הארצישראלית והישראלית (לאחר 1948).

המחקר הנוכחי ומבנה הדו"ח

את העניין המתעצם בפילנתרופיה ניתן לקשור לשני תהליכים פוליטיים וחברתיים הקשורים זה בזה: מחד גיסא דעיכתה של מדינת הרווחה, צמצום בתקציבי הרווחה ומדיניות מתמשכת של הפרטת שירותי הרווחה האישיים (דורון, 1999; קטן, 2004); ומאידך גיסא התחזקותם של רעיונות ניאו-ליברליים הדוגלים בקידום היוזמה החופשית והתחרות, האצת תהליכי ההפרטה והגלובליזציה ועלייתו של ענף ההיי-טק (כהן, 2003).

הדו"ח המונח לפניכם בוחן את המנגנונים ואת הערוצים להעברת כספי פילנתרופיה. בתוך כך הוא בוחן את השינויים שחלו בתפקיד המסורתי של הפילנתרופיה – ממתכונת של מוסדות צדקה וגמילות חסדים, דרך תפקידים חדשים כגון פיתוח הכלכלה, רכישת אדמות בארץ ישראל וסיוע למאמץ הציוני, ועד התפקיד בן זמננו: עידוד האחריות החברתית של עסקים וניסיון לתת מענה לצרכים שהממשלה אינה מטפלת בהם במידה מספקת.

הדו"ח מתבסס בעיקרו על מחקרים היסטוריים שהאירו היבטים שונים של הפעילות הפילנתרופית, וכן על ספרי זיכרונות שנכתבו בידי ראשי ארגונים שונים, שהעלו על הכתב את

ניסיונם האישי. בכמה מקרים נעזרנו בדו"חות ובפרוטוקולים של פגישות של ארגונים כגון הוועד הלאומי או הסוכנות היהודית, וכן בכתבות ובפרסומים מן העיתונות היומית ובתכתובות בין גופים שונים בנושא המערכות לגיוס כספים. השתמשנו גם במקורות אלקטרוניים, בעיקר בכל הקשור לפעילות הפילנתרופית העכשווית. חלק מן המקורות הם מקורות פנימיים של ארגוני הפילנתרופיה; אחרים הם ניתוחים חיצוניים או מאמרים אקדמיים.

ההיסטוריה של הפילנתרופיה בישראל מסוף המאה ה-19 ועד ימינו, הנבחנת בדו"ח זה, נחלקת לארבע תקופות עיקריות: שלהי התקופה העות'מאנית, תקופת המנדט הבריטי, תקופת קום המדינה והתקופה העכשווית. כל אחת מן התקופות מתייחדת במאפיינים חברתיים ובדפוסי התאגדות שונים. בהתאם, אופייה של הפילנתרופיה, תפקידיה ואמצעיה היו שונים בכל תקופה ותקופה.

הדו"ח מחולק אפוא לארבעה פרקים מרכזיים, אחד בעבור כל תקופה; כל פרק נפתח במבוא העוסק במאפייני החברה ובדפוסי השלטון וההתאגדות באותה תקופה. לאחר מכן מתוארים דפוסי העברת הכספים הפילנתרופיים לפי החלוקה הבאה: מנגנונים גדולים לאיסוף כספים, גיוס כספים מן הציבור הרחב ונדבנים מרכזיים. ברם, לעתים נתקלנו בקושי לשמור על המבנה הזה. כך למשל, בתקופה העכשווית נמצאה חפיפה בין נדבנים ובין קרנות (מנגנונים לאיסוף כספים), מאחר שהתרומות ניתנות בעיקר באמצעות מנגנונים מסודרים אלו.

כל פרק מסתיים בדיון העוסק במגמות המרכזיות של הפילנתרופיה בתקופה הנידונה ובסוגיות העולות בעקבות זאת, כגון קונפליקטים או היבטים פוליטיים. הדיון בסיומו של הדו"ח אינו בא להחליף את הדיונים שנערכו בכל פרק או לחזור עליהם, והוא כולל סיכום כללי ומסקנות.

מטבע הדברים, אין בידינו אותו אופי ואותה כמות של מידע על אודות הפילנתרופיה בכל תקופה ותקופה. בתקופות המוקדמות הסתמכנו בעיקר על מחקרים היסטוריים שהתמקדו במגביות הגדולות ובערוצים המרכזיים של גיוס הכספים. התקופה המאוחרת לוקה בהיעדר תשתית מחקרית היסטורית, אך מנגד היא עשירה מאוד בניירות עבודה ובתיעוד עצמי של ארגונים. על כן מידת הפירוט משתנה בפרקים השונים; כמו כן, חלקם מבוססים יותר על נתונים ראשוניים וחלקם על נתונים משניים. זהו טיבו של מחקר תשתית המבקש להציע מסד להמשך.

שלהי התקופה העות'מאנית

היישוב היהודי בשלהי התקופה העות'מאנית: מאפיינים כלליים ודפוסי התאגדות

משנת 1839 ואילך החלה באימפריה העות'מאנית תקופת התיקונים (ה"תנזימאת"), שבמהלכה ביקשה האימפריה להחיל תהליכי מודרניזציה ורפורמה ולאמץ עקרונות ממשל ומינהל מערביים בתחומי החקיקה, פיתוח התשתיות, מוסדות החינוך והשירותים המוניציפליים. עם עלייתו של הסולטן הריאקציונרי עבדול חמיד השני בשנת 1876 חלה אמנם נסיגה במגמות המודרניזציה, אך הן לא נעלמו כליל. בשנת 1908 התרחש מהפך שלטוני שבעקבותיו נחקק חוק האגודות – החוק שעיגן את מעמדן החוקי של אגודות אזרחים שהוקמו שלא למטרות רווח (קושניר, 1990).

האוכלוסייה היהודית שהתגוררה בארץ ישראל תחת השלטון העות'מאני לא הייתה עשויה מקשה אחת, ואנשיה היו בעלי שיוכים אתניים שונים והשקפות עולם מגוונות. בשנות השמונים של המאה ה-19 החלו להגיע לארץ יהודים בעלי השקפת עולם לאומית, שביקשו לחולל שינוי באורחות חייהם כיהודים. למן תקופה זו לערך נהוג לתחום את הקו בין שתי קבוצות אוכלוסייה יהודיות בארץ ישראל – "היישוב הישן" ו"היישוב החדש", תיחום שעיקרו בזיקתן לרעיון הלאומי.

ואולם קווי התיחום הללו אינם כה ברורים בשעה שמתבוננים בדפוסי ההתאגדות וההתארגנות של הקבוצות השונות. תושבי הארץ הקימו לעצמם מסגרות ארגוניות מגוונות, שסיפקו להם מגוון צרכים. חלקן שימשו מסגרת להנהגתה של קבוצה חברתית כזו או אחרת; אחרות סיפקו שירותים חברתיים או שימשו מקור לאספקת אמצעי מחיה, ובכלל זה תמיכות כלכליות (קבלו, 2009). כפי שכתב סג"ל וייס (1949, 98) בספר הזיכרונות שלו, "בתי החרושת הגדולים שמהם התפרנסו תושבי עיר הבירה היו מוסדות הצדקה השונים והכוללים למיניהם".

השפעה מיוחדת על דפוסי ההתאגדות הייתה דווקא לגורמים האירופיים שפעלו בארץ ישראל ובעיקר בירושלים במחצית השנייה של המאה ה-19. השפעה זו באה לידי ביטוי בפעילותם של גורמים דתיים מיסיונריים שהקימו מוסדות חינוך, דת ורווחה. אף שהיוזמות הגיעו מחוגי הכנסייה, ממשלות צרפת, רוסיה ובריטניה תמכו בהן וראו בכך אמצעי להרחבת השפעתן הפוליטית באימפריה העות'מאנית (קושניר, 1990). בין יתר הפריבילגיות שהעניקו השלטונות העות'מאניים למעצמות הזרות היה הסדר הקפיטולציות, שאפשר למהגרים מאותן מדינות לשמר את נתינותם הזרה גם בשטחים הנתונים לשלטונה של האימפריה העות'מאנית. רבים מן היהודים שהגיעו לארץ ישראל במפנה המאה ובשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה ניצלו את הזכות הזאת. בעקבות זאת, הלך וקטן שיעורם של בעלי הנתינות העות'מאנית בקרב תושביה היהודים של הארץ, ובכך הוגבלה יכולתם לפעול במרחב הממשלתי המתרחב של האימפריה. מי שכן היו פעילים במרחב הזה היו בני העדה הספרדית, שנהנו ממעמד של עדה מוכרת על ידי השלטונות – "מילת" – מתוקף היותם נתינים עות'מאניים (קולת, 2004). הסדר הקפיטולציות עודד את הנטייה שאפיינה ממילא את המהגרים היהודים לארץ ישראל – להמשיך ולהשתייך לקהילת ארץ המוצא. אולם לצד זאת החלו להתפתח קבוצות השתייכות נוספות, שהתקבצו

סביב מכנה משותף אידיאולוגי, אינטרס מקצועי או צורת התיישבות. תושבי הארץ היהודים בני היישוב הישן השתייכו למסגרת חברתית-כלכלית שהסדירה את חלוקתם של כספי התמיכה שהגיעו מן הגולה (כספי החלוקה) במטרה לאפשר את קיומה של חברה המקדישה עצמה לתפילה וללימוד תורה בארץ הקודש. התוצאה הייתה חברה בעלת מערך מורכב של מוסדות לימוד תורה, עזרה וסעד, שהתקיימו מכספים שמקורם בגולה. בד בבד הלכה והתפתחה בתוך היישוב חברה אלטרנטיבית, שהורכבה מעילית מקצועית ואינטלקטואלית ונשענה על רשת מתפתחת של מוסדות מודרניים (פרידמן, 2001).

למן השליש השני של המאה ה-19 החלה להתפתח מסגרת ארגונית על בסיס ארץ המוצא: ה"כולל", שהעניק לחבריו בסיס למחיה ואף סיפק להם שירותים חברתיים מגוונים (אליאב, 1978; פרידמן, 2001; קרלינסקי, 1999). בשנת 1866 הוקמה מסגרת גג לתיאום עבודתם של הכוללים, "הוועד הכללי – ועד כל הכוללים", אך זו נותרה מסגרת רופפת בלבד, והיא לא מנעה את פעילותם של מנגנונים נפרדים לגיוס כספים ולחלוקתם (אליאב, 1978).

מוסדות היישוב הישן התקיימו בראש ובראשונה מכספי החלוקה, שהעניקו תמיכה לכוללים, למוסדות וליחידים. אליאב (1978) הסביר כי חובת התמיכה ביישוב היהודי בארץ ישראל התבססה על שתי תפיסות יסוד משלימות: האחת הדגישה את המניעים הדתיים והלאומיים, והאחרת נבעה מנקודת מבט פילנתרופית וראתה בתמיכה שלב עליון בסולם העדיפויות של קיום מצוות הצדקה. בני היישוב נתפסו כשלוחיהם של בני הגולה לקיום מצוות יישוב ארץ ישראל והמצוות התלויות בארץ, וכמי שהתפללו לשלום אחיהם בתפוצות במקום שהשכינה שורה בו. לישיבתם בארץ הייתה אפוא חשיבות ייחודית וכספי התמיכה היו מעין תגמול על תרומתם זו. במהלך המאה ה-19 התפשטה כלכלת התמיכה והקיפה כמעט את כל התפוצה היהודית, אבל הכספים לא הספיקו למחיתם של אנשי היישוב וככל שגדל מספרם היו רבים מהם שרויים במצוקה כלכלית קשה.

מאמצע המאה ה-19 ואילך נשמעה ביתר שאת הביקורת נגד שיטת התמיכה בתלמידי חכמים, והוצעו הצעות לתיקונים מבית מדרשה של ההשכלה: חינוך אירופי, מעבר למקצועות יצרניים וארגון רציונלי של הקהילות (ברטל, 1995). מגמות השינוי הללו השתלבו עם הרעיונות שהביאו עמם אנשי היישוב החדש שעלו ארצה – יהודים שהחזיקו בהשקפת עולם לאומית וביקשו לחולל שינוי מהותי באורחות חייהם. העולים הללו, המזוהים עם ההתעוררות הלאומית היהודית, מסמלים גם שינוי ביחס לייעודם של הכספים שזרמו לארץ: לא עוד כספי חלוקה ותמיכה, אלא כספים שיש להשקיעם בפעולה יצרנית כלכלית או התיישבותית. אף שהמגמות הללו מזוהות בעיקר עם היישוב החדש, למעשה הן אפיינו גם חוגים הולכים וגדלים ביישוב הישן, שביקשו לשחרר את האוכלוסייה המתרבה מתלותה בכספי תרומות שהלכו ונידלדלו (קניאל, 1981).

השינויים היסודיים הללו באו לידי ביטוי בהקמת השכונות החדשות מחוץ לחומות ירושלים, בהקמת המושבות החדשות, בהתגברותה של הפעילות הכלכלית היזמית בתחומי המסחר, הבנייה והתיירות ואף בחדירה הדרגתית של טכנולוגיות חדשות (ברטל, 1995; קניאל, 1981).

מנגנונים גדולים לגיוס ולהקצאת כספים

מנגנון איסוף הכספים של מפעל החלוקה

מסוף המאה ה-16 ואילך הוצבו קופות מיוחדות בבתי כנסת ובבתי פרטיים בקהילות היהודיות ברחבי העולם, ולתוכן שלשלו היהודים את תרומותיהם למען ארץ ישראל. תחילה היו קופות משותפות לכל ערי הקודש ולאחר מכן החלו להופיע קופות נפרדות. אחת הקופות המפורסמות היא קופת רבי מאיר בעל הנס, שתרומותיה נועדו ליישוב בטבריה. היא הונהגה בשנת 1740, עם חידוש היישוב היהודי בעיר. במקומות שונים הפכה הקופה הזאת לאמצעי לאיסוף כסף עבור האוכלוסייה האשכנזית שהתגוררה בארץ ישראל (אליאב, 1978). את הכסף אספו השד"רים (שלוחה דרבנן, שלוחה דרחמנא) – שליחים שעברו מקהילה לקהילה ואספו תרומות. במשך הזמן התפצלה השליחות לפי עדות ומוסדות. בארצות אירופה המערבית התפתחה תחרות קשה בין השליחים, עד שהוחלט להקים מוסד מרכזי לטיפול בכספי התרומות. כך הוקם באמסטרדם בשנת 1809 מוסד "פקידי ואמרכלי דערי הקודש" (פקו"א), שפעל לניהול כל התרומות שנאספו במערב אירופה ולארגון ענייני הצדקה. בראש הפקו"א עמד משנת 1817 צבי הירש לעהרן, בן למשפחה שהקימה את בנק "הולנדר את לעהרן" – שנטל על עצמו את הטיפול בעסקאות הכספיות שהיו כרוכות בריכוז התרומות ובהעברתן לתעודתן. בשנת 1824 הוקם באנגליה ארגון קבע של תורמים ומתרימים למען ארץ ישראל – "חברת תרומת הקודש" בניהול הפקו"א. חברה דומה הוקמה בידי יהודי אמריקה בשנת 1832, וזו עמדה בקשרים עם הפקו"א, שהפך למעשה למוסד הבלעדי העוסק בענייני החלוקה. מעמדו של הפקו"א הלך והתבצר והוא חלש על מקורות המחיה של היישוב כולו (אליאב, 1978).

הוועד הכללי – ועד כל הכוללים

משנת 1837 ובעשורים הבאים, החל הציבור האשכנזי ביישוב הישן להתפצל למסגרות ארגוניות לפי קהילות המוצא. המסגרות שנקראו "כוללים" הקימו מערכות נפרדות לגיוס כספים ולחלוקתם בין החברים. בעקבות מגפת הכולרה שפשתה בארץ בשנת 1865 והמשבר כלכלי שנלווה לה, הוקמה בשנת 1866 מסגרת גג משותפת לכל הכוללים, שנקראה "הוועד הכללי – ועד כל הכוללים". המסגרת הארגונית הזאת נועדה לטפל בבעיות המשותפות של הציבור האשכנזי ולייצגו כלפי חוץ, והיא הוקמה למגוון פעולות סגור והנהגה – לאו דווקא בנושא גיוס הכספים וחלוקתם, אך ההסתמכות על כספי התרומות הפכה את התחום הזה לאחד המובהקים ביותר בפעילותו של הוועד. בעקבות הגידול בהכנסותיו, שהגיעו בעיקר מיהודים ברוסיה ובארצות ההגירה במערב (ארצות הברית, דרום אפריקה ואוסטרליה), החל הוועד הכללי לסייע בבניית שכונות ובאחזקת מוסדות בארץ ישראל, עד שהפך בשלב מסוים לכתובת המרכזית של כל התרומות שנועדו לציבור האשכנזי (אליאב, 1978).

ארגונים פילנתרופיים ואגודות לאומיות

הפילנתרופיה בתקופה הנידונה התאפיינה בין השאר בפעילותם של ארגונים יהודיים לאומיים ובינלאומיים שגייסו כספים והקצו אותם להקמת שורה של מוסדות לאספקת שירותים חברתיים בארץ ישראל. הגם שארגונים אלו ייצגו השקפות עולם שונות ואף מנוגדות, הם פעלו לעתים קרובות בשיתוף פעולה לצורך הקמתו של מוסד מרכזי.

עם רשימת הארגונים הזאת נמנים החברה היהודית הצרפתית, כ"ח (אליאנס), החברה הגרמנית "עזרה", האגודה האנגלית "אחים", לשכות בני ברית (שבסיסן היה בארצות הברית), הוועד האודיסאי, המשרד המרכזי של תנועת חיבת ציון ואגודת בני משה מייסודו של אחד העם.

שרה עזריהו, מחנכת ואשת ציבור ולימים נציגה באספת הנבחרים היישובית, תיארה בספרה האוטוביוגרפי כיצד הוקם בית הספר העברי הראשון ביפו. חברי הסניף היפואי של כ"ח הם שהובילו את היוזמה והם שרתמו את כ"ח להקמת בית הספר. כ"ח התנתה את תמיכתה במציאת גורם שיספק מימון משלים למפעל, וחברי הסניף, שרובם היו חברים גם בתנועת חיבת ציון ובאגודת בני משה, פנו לוועד חובבי ציון באודסה וזה הקצה את הסכום הדרוש להשלמת הקמתו של בית הספר. כך הוקמו ביפו שני מוסדות חינוך – האחד לבנים והאחר לבנות. כעבור שנים ספורות התפצלו המוסדות בשל מחלוקות בין הגורמים המממנים. ב-1902 הוחלט שבית הספר לבנים יעבור לרשות כ"ח וששפת הלימוד בו תהיה צרפתית, ואילו בית הספר לבנות נמסר לרשותו המלאה של ועד חובבי ציון והעברית הונהגה בו כשפת הלימוד (עזריהו, 1956).

הוועד האודיסאי, מייסודה של "החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה" (שמה הרשמי של תנועת חובבי ציון לאחר שנעשתה חוקית), נועד לתמוך במפעלים לקידום ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. הלכה למעשה הוא הפך לארגון המספק בראש ובראשונה כספי תמיכה (לסקוב, 1987). בשנת 1904 הקימה "חברת התמיכה" את "חברת גאולה", שנרשמה כחברת מניות בוורשה; בשנת 1905 הקימה חברת גאולה את משרדה ביפו והחלה לרכוש אדמות עבור תל אביב והמושבות.

בשנת 1890 הוקמה ביפו הלשכה המקומית של ארגון **בני ברית**, "שער ציון", שאושרה על ידי הלשכה הגדולה בירושלים והייתה כפופה למרותה. עם פרוץ מגפת הקדחת ביפו כעבור שנה פעלו בשיתוף פעולה שורה של ארגונים – לשכת בני ברית, החברה "למען ציון", הוועד הפועל של חובבי ציון וכן ועד העיר יפו – לשם הקמת בית החולים שער ציון. לשכת בני ברית אף לקחה תחת חסותה את הספרייה הציבורית שהוקמה כמה שנים קודם לכן ונקלעה לקשיים כספיים. הלשכה התקשתה לעמוד בעלויות אחזקתה של הספרייה וחקרה לוועד הפועל של חובבי ציון בהקמתו המחודשת של המוסד (רם, 1996). בירושלים, הקימה לשכת בני ברית בשנת 1892 את הספרייה הציבורית הראשונה "מדרש אברבנאל". לבני ברית חברו חובבי ציון ברוסיה וארגון בני משה, וכך נוצר הבסיס להקמת ספרייה לאומית (שלמון, 1990).

רבים מן הארגונים הללו לא היו מעורבים בהפעלת המוסדות שהקימו. הם דאגו ליצור את השותפויות ולגייס את המשאבים שסיפקו את התשתית הכספית ההכרחית. כמה מחבריהם

ישבו בהנהלות המוסדות ודאגו לאורך שנים למימון הנדרש לתפעולם. במקרים רבים, השותפים להקמת המוסדות הללו הסתכסכו אלו עם אלו ויחסיהם עלו על שרטון, אך לעתים קרובות המוסדות שהקימו נותרו על כנם.

קרנות לאומיות

עד ייסודה של ההסתדרות הציונית ב-1897, ולמעשה עד שהקימה את המשרד הארצישראלי ב-1908, מפעל ההתיישבות היהודית בארץ ישראל זכה לתמיכתם של שני גורמים עיקריים: הברון אדמונד דה רוטשילד וחובבי ציון. אמנם בשנת 1900 מסר הברון את מושבותיו להנהלת יק"א (ראו פירוט בהמשך על אודות החברה היהודית להתיישבות – Jewish Colonization Association), אך הוא הוסיף לנצח על המלאכה ולממן את רובה. תרומתו הכספית של רוטשילד הייתה רבה מזו של חובבי ציון, אך מבחינה ערכית הטביעו האחרונים את חותמם הרבה מעבר למשאבים שהשקיעו – בעיקר אחרי שנת 1902, אז החלו להפנות חלק ניכר ממאמציהם לקידום החינוך והתרבות בארץ ישראל (לסקוב, 1987). הקונגרס הציוני השישי ב-1903 סימן נקודת מפנה, שלאחריה החלה התנועה הציונית להשקיע כספים בעבודה המעשית בארץ ישראל. שתי החלטות שהתקבלו בקונגרס אפשרו את המפנה: החלטת הקרן הלאומית להתחיל לאלתר ברכישת קרקעות, והענקת תקציב לוועדה הארצישראלית כדי שזו תחל בפעולות הכנה ומחקר לקראת התיישבות. זמן קצר לפני התכנסותו של הקונגרס הציוני השישי הוקם הסניף הארצישראלי של בנק אנגלו-פלשתינה, שהיה למעשה הנציגות הציונית הראשונה בארץ (שילה, 1997).

קק"ל

בקונגרס הציוני החמישי שהתכנס ב-1901 הוחלט להקים קרן לאומית שתפקידה המרכזי יהיה לרכוש אדמות בארץ ישראל ולהקצותן לשימושם של מתיישבים יהודים: קרן קימת לישראל (קק"ל). בעקבות ההחלטה החלו יוזמות התרמה רשמיות, אורגנו סניפים בארצות ובערים בפזורות ישראל והושקעו מאמצי תעמולה נמרצים לטובת הקרן (שילוני, 1990). פעולותיה של קק"ל מומנו בכספי תרומות מן הקהילות היהודיות, ולאחר שהחלה ברכישת קרקעות ובהחכרתן נהנתה גם מתקבולים של דמי החכירה (עמיקם, 1990).

בפרק הזמן שחלף מהקמתה ועד מלחמת העולם הראשונה עסקה קק"ל במגוון רחב של פרויקטים: רכישת קרקעות, משלחות חקר לאזורים שונים בארץ, מפעלי מיפוי קרקעות, חווה לניסיונות חקלאיים, חוות נוטעים, חוות לימוד והכשרה לפועלים חקלאיים, סיוע לארגון השומר, עזרה לאיכרים במושבות, העלאת עולים מתימן, הקמת שכונות לפועלים ולעולים ליד המושבות, תמיכה בייסודם של פרברים עירוניים מודרניים ליד הערים הגדולות ופיקוח על תכנונם, עזרה בהקמת מוסדות חינוך בערים וסיוע בהקמת מוסדות להשכלה גבוהה ומוסדות תרבות בעלי אופי יהודי-לאומי ועברי-מודרני. פעילויותיה של קק"ל ותחומי העיסוק שלה נבעו

מכפיפותה לקונגרס הציוני ולוועד הפועל שלו, שראו עצמם כמכשיר מדיני שנועד לגייס את ההון הדרוש להשגת הזיכיון (ה"צ'רטר") לייסוד אוטונומיה יהודית בארץ ישראל במסגרת האימפריה העות'מאנית ובחסות מעצמות אירופה. על פי גישה זו, הפעולה ההתיישבותית עלולה הייתה לחבל במגעים המדיניים ולהביא לעלייה במחירי הקרקע, ולכן ניתנה עדיפות לתמיכה במחקר גיאוגרפי, בניסויים חקלאיים ובתכנון ההתיישבות שתבוא בעקבות הצ'רטר (שילוני, 1997).

כשבועיים לאחר ההכרזה על הקמת קק"ל, שלח פקיד בנק מגליציה המזרחית בשם חיים קליינמן מכתב למערכת העולם (די וועלט), ביטאונה של התנועה הציונית, ובו הציע להתקין בכל בית יהודי קופסה – בדומה לקופסת רבי מאיר בעל הנס – ועליה הכתובת "קרן לאומית". קליינמן ביקש ליצור קופסה חדשה, שתסמל את הגרסה הציונית לקופות הצדקה בבתי הכנסת. יונה קרמינצקי, מנהלה הראשון של קק"ל, קיבל את הרעיון והורה להזמין כמה מאות קופסאות כאלה, שיוצרו בצבע כחול. קרמינצקי הבין שתרומותיהם של יהודים הן התנאי לקיומה של הקרן ולביצוע משימותיה, ולשם כך הציע שלושה מפעלים מיוחדים המלווים את הקרן עד ימינו: ספר הזהב, שבו רושמים בעלי שמחה בתמורה לתרומה; בולי קרן קימת; והקופסה הכחולה. כדי לעודד תרומות גדולות יותר, הציע שכל תרומה לקרן תפורסם בהעולם, ואמנם במשך שנים רבות הופיעה רשימת התורמים במדור קבוע בעיתון, שזכה לתפוצה רחבה בקרב הציונים באירופה. בעזרת כספי התרומות הראשונים שנאספו בקופת הקרן החלה קק"ל לרכוש אדמות: ב-1904 רכשה את הקרקע הראשונה שלה בכפר חיטים שבגליל התחתון (מן, 2002).

אחד המפעלים שבהם הייתה מעורבת קק"ל קשור ביוזמת הוועדה הארצישראלית של ההסתדרות הציונית – הקמת "אגודת תרומת עצי זית". האגודה נועדה לפיתוח מטעים תעשייתיים של עצי זית בארץ ישראל, שהרווח מהם ישמש להקמה ולהפעלה של מוסדות חינוך ותרבות עבריים-לאומיים בארץ. ההון אמור היה לבוא מתרומות, וכדי למנוע תחרות באיסוף הכספים נקבע שקק"ל היא שתהיה אחראית לכך. בהמשך, משהתברר שהאגודה אינה עומדת בהתחייבויותיה, נטלה קק"ל את השליטה על החברה וכך קיבלה את האחריות על מפעל הייעור, שהפך לאחר מסמליה המרכזיים (שילוני, 1990).

בשנת 1907 החליט מנהלה החדש של קק"ל, עורך הדין מקס בודנהיימר מקלן, שהקרן תימנע באופן זמני מרכישת קרקעות; עם זאת, הקרן המשיכה באיסוף כספים למען גאולת הארץ והעבירה אותם כהלואה בטוחה לאחרים (שילה, 1997). הרקע להחלטה היה החשש שמא השלטונות העות'מאניים יפקיעו אדמות קק"ל שאינן מעובדות. מסיבה זו גם קידמה ההנהלה הציונית, באמצעות משרדה הארצישראלי שהוקם ב-1908, שורה של יוזמות שנועדו לנצל את השטחים שנרכשו בידי קק"ל. כך הוקמה, למשל, חוות נטיעות בחולדה; בהמשך הוחלט להעמיד לרשות "חברת הכשרת היישוב" את נחלות קק"ל באזור הכינרת לשם הקמת חוות לימוד לפועלים חקלאיים.

בעקבות לחץ שהופעל לקבלת סיוע לצורכי פיתוח עירוני הקצתה קק"ל אשראי לחברת "אחוזת בית" להקמת תל אביב; בחיפה סייעה הקרן להקמת שכונת הרצליה במורד הכרמל, שהפכה ברבות השנים לשכונת הדר הכרמל. בד בבד החלה קק"ל לעסוק בתחומי סיוע נוספים.

כך למשל, רכשה מגרש להקמת בניין חדש לגימנסיה העברית ביפו, ובחיפה רכשה מגרש שעליו
נבנה בית הספר הריאלי (שילוני, 1997).

גיוס כספים מן הקהל הרחב

דרכים נוספות לגיוס כספים עבור ארגונים ומוסדות בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית היו התרמה מקומית וגביית דמי חבר ותשלומים ממשתמשים. ארגונים רבים שפעלו בתחומים ספציפיים הסתמכו על המודל הזה. כך למשל הוקמה בשנת 1886 חברת "עזרת ישראל", שנועדה לתמוך בעולים חדשים וסייעה בראשית דרכה לאיכרים ולפועלים במושבות. החברה, שהוקמה ביוזמת אנשים מובילים ביפו, מנתה כמאה חברים משלמי מסים שנשאו בהוצאותיה ובחרו מתוכם ועד, אולם היא לא האריכה ימים: כאשר ניסתה לקדם הקמת שכונה חדשה נידלדלו משאביה ולקראת סוף שנת 1887 התפרקה (שלמון, 1990). בשנת 1891 הקימו סוחרים מיפו גמ"ח, שמנה 52 חברים וסייע לכ-700 איש. המקימים שילמו דמי הרשמה וגם דמי חבר חודשיים קבועים (גולדמן, 1899). ביפו ובירושלים פעלו חברות "עזרת נשים" – התארגנויות של נשות היישוב הישן שבעליהן היו פעילים בחיים הציבוריים. ארגונים אלו התבססו במידה רבה על תרומותיהן של החברות (שילה, 2001). תושבי ראשון לציון התארגנו והקימו בשנת 1912 קרן שסייעה למימון התזמורת המקומית. התזמורת, שפעלה זה זמן מה אך סבלה מאי-יציבות בשל מחסור תמידי במשאבים כספיים, נהנתה עתה מדמי המנוי ששילמו החברים (הירשברג, 1999).

האגודות השונות נהגו לקיים גם נשפי צדקה ולעתים התארגנו יחד לאירועי התרמה. כך למשל מתאר עיתון **העולם** כיצד ערכו מורי בית הספר למוזיקה "שולמית" קונצרט לטובת חברת "עזרת נשים", שעסקה בענייני צדקה מקומיים: "ההכנסה הנקייה שקיבלה חברת עזרת נשים קרובה לסך 1,700 פרנק שזה כשליש מכל תקציבה השנתי של החברה", דווח שם (בארץ ישראל, **העולם**, 8, 1913). הכנסות מאירועים ובעיקר מנשפי תרבות, כמו גם מדמי חבר, סייעו להקים בשנת 1909 את מועדון הפועלים בספריית עזר ציון, ששימש מקום מפגש לפועלי יפו והמושבות (רם, 1996).

תרומות של אזרחים פרטיים הועברו גם להקמת מוסדות דת, תלמודי תורה וישיבות. כך למשל, תלמוד התורה "שערי תורה" הוקם מכספי תורמים, רובם מבני הארץ, וכן מהכנסות שמקורן בהגרלות שארגנה חברת "דגל התורה" (גולדמן, 1899; שלמון, 1990). בחוגי הפועלים צמח בתקופה זו מודל של ארגוני חברים המבוססים על מסי חבר. ההסתדרויות החקלאיות הראשונות הוקמו ב-1911 במטרה לדאוג לצורכי היומיום של חבריהן. כעבור שנה כבר מנו ההסתדרויות כ-500 חברים משלמי מס. ערב מלחמת העולם הראשונה גדל המספר ובהסתדרויות החקלאיות נמנו כאלפיים חברים – מספר גדול בהרבה מזה שבמפלגות הפועלים, שגם הן התבססו על מסי חבר (צחור, 1997).

תחום נוסף שנהנה מתשלומי המשתמשים בשירותים היה תחום החינוך. שלמון (1990) תיאר את הקמת רשת החדרים ותלמודי התורה "עץ חיים". היוזמה התאפשרה הודות לתרומות אישיות, למגביות בבתי כנסת ובשמחות, וכן הודות להשתתפות של הורים בעלי אמצעים. עיקרון חשוב שנקבע עם הקמת הרשת היה שההורים ישלמו את שכר הלימוד לחברה ולא למלמד, וכך עבר הפיקוח על החינוך לידי החברה. בשכונת מאה שערים הקימו רשת עצמאית שפעלה בבניין שקיבלו מן הוועד הכללי, אבל את מקורות המימון גייסו בעצמם (שלמון, 1990).

גם בתחום ההתיישבות פעל דפוס התארגנות על בסיס דמי חבר. בסוף המאה ה-19 היו בארץ ישראל עשר מושבות שלא בחסות הברון; רובן הוקמו בעזרת אגודות התיישבות. האגודות הוקמו בידי אנשים שהושפעו מן הרעיונות החדשים של יישוב הארץ ברוח תנועת חיבת ציון. הן התארגנו על בסיס קהילתי וחלק מאנשיהן היו בעלי הון זעיר. האגודות אספו כספים מן החברים לצורך רכישת אדמות. חלק מן החברים שילמו עבור יחידת אדמה ועלו ארצה; אחרים שילמו עבור האדמה אך המתנינו לראות כיצד יתפתח היישוב העתידי לפני שקיבלו החלטה על הגירה. הכספים הללו שימשו לרכישת אדמותיהן של כמה מושבות בארץ. רוב האגודות נכשלו בשלב שבו הפכו מאגודה לרכישת קרקע לאגודת התיישבות (גלעדי, 1990).

מסגרות ומפעלים שהוקמו בידי נדבנים

במחצית השנייה של המאה ה-19 הפכו כמה נדבנים פרטיים לשחקנים חשובים במפת הפילנתרופיה הארצישראלית. הם תרמו סכומים גדולים, קבעו מטרות חדשות, ותרומותיהם נשאו משמעות פוליטית חשובה והשפיעו על אופן התפתחותו של היישוב היהודי בארץ ישראל. לעתים קרובות הם תרמו להקמת מוסדות שנועדו לספק שירותים מודרניים לקהילה בתחומי הבריאות, החינוך או ההכשרה התעסוקתית. בין הנדבנים הפרטיים הללו בולטים מפעליהם של משפחת רוטשילד ושל משה מונטיפיורי, אך לצדם פעלו נדבנים נוספים, מוכרים פחות, שתמכו במוסד מסוים במשך שנים.

משפחת רוטשילד העמידה תורמים רבים ליישוב היהודי בארץ ישראל. הברון גיימס יעקב דה רוטשילד (1792–1868) ראש הענף הצרפתי של המשפחה, הקים בשנת 1854 את בית החולים היהודי הראשון בארץ. הוא הקים גם קרן מיוחדת לתמיכה ביולדות עניות ויזם קופות גמילות חסדים לסוחרים ולבעלי מלאכה זעירים. הוא תרם לנזקקים כספים ומוצרים גם יחד (למשל תרומה של 600 כיכרות לחם מדי שבוע). גיימס יעקב דה רוטשילד תרם גם למוסדות חינוך לבנים ולבנות. חלק מן היוזמות יצאו מחצרו בפריז, אך הסתמכו על גיוס תרומות מיהודים בארצות שונות או על שותפויות משפחתיות. כך למשל, בית הספר לבנות בירושלים שהוקם בשנת 1854 עבר כעבור עשור לחסותו של בן אחיו, ליונל נתן דה רוטשילד מן הענף האנגלי של המשפחה, שהסב את שמו של בית הספר לאוולינה דה רוטשילד על שם בתו המנוחה. בית הספר נהנה מבסיס כלכלי מוצק, ובשנות השבעים של המאה ה-19 למדו בו כרבע מכלל הבנות בירושלים בגילאי החינוך העממי, בעיקר מבנות הספרדים (שלמון, 1990).

מוכר יותר הוא הברון אברהם בנימין אדמונד גיימס דה רוטשילד (1845–1934), המכונה "הנדיב הידוע" או "אבי היישוב". הברון סייע לבניין הבית הלאומי בשני אופנים: רכישת אדמות ונטילת חסות על המושבות. פעילותו אפשרה את בנייתן ואת צמיחתן של מושבות רבות ובהן זיכרון יעקב, מזכרת בתיה, ראשון לציון ובנימינה. הוא השקיע יותר מחמישה מיליון לירות שטרלינג בפיתוח המושבות, רכש כ-500,000 דונם אדמה והקים יישובים רבים, מפעלים, יקבים ובתי חרושת. עם זאת, יחסיו של הברון עם המתישבים עלו על שרטון עקב "משטר החסות"

שהנהיג באמצעות פקידים מומחים שניהלו את המושבות. תנועת חיבת ציון מתחה ביקורת נוקבת על המבנה ההיררכי של מערכת התמיכה שלו ועל תלותם של המתיישבים בה (אליאב, 1978; ברטל, 1995).

משה מונטיפיורי, יהודי ממוצא איטלקי שהתגורר באנגליה, הקדיש את מרבית חייו לפעילות ציבורית למען קיבוצים שונים בעם היהודי, ובכלל זה היהודים המתגוררים בארץ ישראל. מונטיפיורי ביקש לקדם את תהליכי הפרודוקטיביזציה של האוכלוסייה היהודית והשקיע מכספו בהקמת מוסדות חינוך ותעסוקה מודרניים. הוא עשה זאת תוך התחשבות במנהיגות המסורתית והשתדל שלא לעורר את התנגדותה. מונטיפיורי ייסד שכונות חדשות (הידועות שבהן הן משכנות שאננים וימין משה) ומושבות. הוא הקים מפעלים שונים (בית הדפוס בירושלים, טחנת הקמח, בית חרושת לאריגה) וייסד מוסדות חינוך ומוסדות לאספקת שירותי בריאות (מרפאת חנים ובית חולים). מפעליו לא היו כולם מתוכננים כראוי ורבים מהם אמנם נכשלו; מאחר שלא עצר להפיק לקחים מכישלונות קודמים ונהג לעבור מיד לקידום הרעיונות הבאים, לעתים כשלו גם אלה. כך, בתוך שנים אחדות נסגרו בית האריגה ובית הספר לבנות, המרפאה ובית המרקחת, וגם הפרדס שהקים הוזנח. עם זאת, הוא תרם תרומה חשובה ביותר ליישוב היהודי בארץ ישראל בכלל ולתהליכי הפרודוקטיביזציה שלו בפרט (אליאב, 1978).

נדבן יהודי אחר שפעל בשלהי התקופה היה נתן שטראוס. שטראוס, שחי בארצות הברית, תרם כספים להקמת מוסדות חסד ובריאות וייסד כעשרים בתי תמחוי עממיים בירושלים. לאחת ממשלחותיו נלוו רופאים ואחיות שנשכרו כדי להילחם בתמותת הילדים בעיר ובמחלות העיניים של הילדים, וכן כדי ללמד את הנשים העבריות את מיומנות הטיפול בחולים. שטראוס ייסד גם "תחנות לתיקון הבריאות" בכמה שכונות בירושלים ובהן זיכרון משה ונחלת ציון. במרס 1913 נכתב בעיתון **העולם** על אחת מפעילויותיו של שטראוס: "שטרויס [שטראוס] פותח בקרוב מחלקה של פסתר [מכון פסטר] לרפוי נשוכי כלבים שוטים. מחלקה זו תמצא בירושלים על יד תחנת הבריאות של ד"ר ברין. כבר הוזמן רופא מומחה שינהל את המחלקה" (בארץ ישראל, **העולם**, 9, 1913). ב-1912 ייסד שטראוס את תחנת הבריאות העברית ובה מחלקה לחינוך להיגיינה, מחלקה למלחמה במחלות עיניים ומחלקה לבקטריוλογία. האחרונה ביקשה להילחם במגפות, ייצרה חיסונים נגד טיפוס וכולרה ופיתחה חומרי הדברה נגד מזיקי שדה (שילוני, 1991).

נוסף על מפעליהם של גדולי הנדבנים, שכל אחד מהם תרם לכמה מוסדות, התפתח דפוס של הקמת מוסד הנשען על נדבן מרכזי אחד. כזה היה למשל בית הספר למל, שהוקם בכספי הגב' אליזה הרץ מווינה לזכר אביה, פון שמעון אדלר למל. בית הספר נועד לשמש בית מחסה לילדים יתומים ועניים, ובתכנית הלימודים שלו נכללו עברית ולשונות אחרות. בשל החרם שהטילה העדה האשכנזית על בית הספר, למדו בו בעיקר ילדי הספרדים (שלמון, 1990). דוגמה אחרת היא זו של הנדבן הציוני יעקב מוזר מברדפורד, שתרם 80,000 פרנק להקמת בניין הגימנסיה העברית הרצליה; קק"ל הצטרפה בעקבותיו ליוזמה ורכשה את המגרש (שילוני, 1997). הנדבן הצרפתי יוסף בלומנטל הקים תלמוד תורה מתקדם ששילב לימודי יסוד כלליים (שלמון, 1990). גם נשים השתתפו בפעילות הפילנתרופית: מרגלית שילה (2001) מונה במחקרה כמה וכמה מקרים שבהם

נשים בעלות הון תרמו מכסףן למוסדות סיוע לעניים, למקוואות, לבתי יתומים, לבתי כנסת ולבתי מדרש.

יק"א

יק"א, החברה היהודית להתיישבות (Jewish Colonization Association), נוסדה בידי הברון מוריס (משה) הירש בשנת 1891. הירש, שהיה נדבן פרטי גדול, לא האמין בסיכוייה של התיישבות רבת ממדים בארץ ישראל והעדיף לסייע להתיישבות היהודית בארגנטינה. רק ב-1897 – כשנה לאחר מותו – החליטה יק"א להקצות 150,000 פרנק לעזרתן של כמה מושבות בארץ, תקציב גדול מזה שהקציבו חובבי ציון. ב-1 בינואר 1900 נטלה יק"א לידיה את הנהלת המושבות, ונעזרה בתמיכה מסיבית של הברון רוטשילד. המתישבים היהודים בארץ הגיבו בתדהמה ובהתמרמרות לנוכח העברת משטר החסות מרוטשילד ליק"א, שכן איש לא שאל לדעתם וכל ניסיונותיהם לשנות את המצב עלו בתוהו. בקרב האיכרים התעוררו חששות כבדים וחלקם אף עזבו את הארץ, אולם כעבור זמן מה הבינה יק"א כי עליה לנקוט שיטה גמישה, לשים קץ לנוהג התמיכות ולחתור להעצמתן של המושבות, ואמנם היא סייעה להן להגיע לרווחיות כלכלית. חלק מכספי יק"א ניתנו כהלוואה בתנאים נוחים לעשרות שנים; הכספים נוצלו להשקעה משקית ולבניית בתים ומבני משק (אליאב, 1978; גלעד, 1990).

דיון

כספי הפילנתרופיה שזרמו לארץ, הן ליישוב הישן והן ליישוב החדש, סיפקו את התשתית לקיומה ולהתפתחותה של הקהילה היהודית הצומחת בארץ ישראל של שלהי התקופה העות'מאנית. כספי התרומות מילאו תפקידים שונים – כספי צדקה וחסד מצד אחד וכספים שהושקעו במפעלים יצרניים מצד אחר – אך כל הכספים האלה גם יחד סיפקו תשתית כלכלית חיונית לתושביה החדשים של הארץ, שהיו מעוטי אמצעים. רבים מן הכספים שימשו להקמת מוסדות חברתיים, ואלו לא רק סיפקו שירותים אלא גם אפשרו לפתח חיי קהילה ולקדם זהויות רעיוניות. מעבר לאספקת צרכים, ערוצי התרומה הללו קידמו גם את הקשרים בין היהודים בארץ ובין אלה שנותרו בגולה. מנקודת המבט של אנשי היישוב הישן, היושבים בארץ ישראל קיימו מצווה חשובה ונטלו על עצמם לשמש שליחי מצווה עבור אלה שלא יכלו או שלא רצו לעלות ארצה. באשר ליישוב החדש, התמיכה הכספית הייתה ביטוי לשותפות במפעל הלאומי-ציוני שהלך והתבסס באותן שנים – בין שהופנתה לטיפוח כלכלה יצרנית, להקמת יישובים או ליצירת מסגרות לתרבות עברית או לקידום משנה אידיאולוגית כלשהי. כך או כך, העברת הכספים יצרה מחויבות הדדית בין היושבים בארץ ישראל ובין יהודי הגולה וביססה את הקשר ביניהם. לכספי התרומות היה כוח מכוון ומשפיע. אופן ההקצאה שלהם והמפעלים שבהם הושקעו ביטאו סדר יום רעיוני – אורתודוקסי, לאומי או מודרני-משכילי. מוסדות רבים שימשו

מכשיר לקידומו של סדר יום מסוים: פרודוקטיביזציה של העם היהודי והחדרת התרבות העברית, ומנגד – שימור אורח החיים הדתי האדוק והגנה מפני חדירת החילון והמודרנה. מאחורי הקצאת הכספים עמדו נדבנים פרטיים, חברות מקצועיות או תנועות רעיוניות שהקימו מוסדות חינוך, מוסדות להכשרה מקצועית ומקומות יישוב חדשים. לכל המסגרות הללו היה תפקיד בקידום סדרי היום הרעיוניים, וכך נוצר קשר ברור בין כספי התרומות ובין תהליכי שינוי או שימור בחברה היהודית הצומחת.

תמונת הפילנתרופיה של שלהי התקופה העות'מאנית אוצרת בתוכה כמה רמזים לעתיד לבוא. בתקופה זו אפשר לראות את ראשיתה של פילנתרופיה מאורגנת למען יישוב ארץ ישראל. תהליכי הארגון וההתמקצעות בתחום הפילנתרופיה ניכרו בהקמת מנגנונים גדולים לאיסוף כספים ולהעברתם לקידום שירותים ומטרות לאומיות, דוגמת הקמת קק"ל או מפעלו של הברון רוטשילד. הפילנתרופיה החלה לצאת מגבולותיה המוכרים: לא רק איסוף באמצעות קופות צדקה המונחות בבתי הכנסת או באמצעות שליחים העוברים מקהילה לקהילה, כל אחד ומטרותיו (אם כי פילנתרופיה מסוג זה הוסיפה להתקיים עוד זמן רב והיא קיימת גם בימינו); מעתה החלו להתפתח מנגנוני ענק שביקשו לקבוע מטרות חדשות ורחבות ולהקיף את כל יהודי העולם. ניתן לראות כי כבר בתקופה הנדונה, התפתחה ביקורת על רקע הפילנתרופיה. היו שביקרו למשל את מונטיפיורי על שלא הפיק לקחים מכישלונותיו ולכן ספג כישלונות נוספים; היו שביקרו משטר החסות של רוטשילד על מעורבותו הגדולה מדי ועל התלות שפיתחו בו המתישבים. ביקורת נשמעה גם משורות התורמים: היו שביקרו את מקבלי הכספים, למשל את אלו הנשענים על כספי החלוקה, על שאינם נוהגים לפי אידיאלים מוסריים גבוהים. כך או כך, המאבקים שהתחוללו בארץ ישראל על רקע כספי התרומות עתידים להחריף בתקופות הבאות. כמה נקודות מפנה חשובות שהתרחשו בתקופה העות'מאנית, וביתר שאת בתקופת המנדט, השפיעו על מפת הפילנתרופיה ועל היישוב היהודי עד הקמת מדינת ישראל ולאחריה.

תקופת המנדט הבריטי

מאפיינים כלליים של החברה היהודית בתקופת המנדט ודפוסי התאגדות

לאחר מלחמת העולם הראשונה ועם כינון שלטון המנדט הבריטי על ארץ ישראל, חלו שינויים עמוקים במבנה החברתי והפוליטי של הקהילה היהודית בארץ, שזכתה עתה לכינוי "היישוב". בתקופת המנדט התגבשו המוסדות הלאומיים והתהווה המרכז הפוליטי שעתיד להוביל להקמתה של מדינת ישראל. הקהילה היהודית צמחה מבחינה דמוגרפית וכלכלית. באשר לדפוסי התרומה – אלו התגבשו, התמסדו והתרחבו.

התקופה הנידונה התאפיינה בשינויים דמוגרפיים מרחיקי לכת בהרכבה של האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל. בעקבות גלי ההגירה הגדולים עלה פי אלף מספרם של תושביה היהודים של הארץ – מ-65,000 איש בשלהי מלחמת העולם הראשונה ל-650,000 איש ערב מלחמת העצמאות. היישוב הישן הפך לקבוצת המיעוט, ואילו היישוב החדש – שהתאפיין באורח חיים מודרני, במגמות חילון ובדרגות שונות של השקפת עולם לאומית – היה לרוב. מבחינה כלכלית יצר היישוב משק מתפתח ועצמאי שהלך והתנתק מן המשק הערבי. הדינמיקה הכלכלית אפשרה את קליטת העולים, ואף כי לא חסרו משברים, הרי בסופו של דבר, אחרי מלחמת העולם השנייה וערב הקמת המדינה הייתה כלכלת היישוב יציבה ומגוונת. התפתחותו של היישוב ניכרה במיוחד בתחום ההתיישבות. מאות יישובים כפריים ועשרות מרכזים עירוניים צמחו בתקופת המנדט ויצרו רצף טריטוריאלי – שהובא בחשבון מאוחר יותר בהצעת החלוקה שאישרה העצרת הכללית של האומות המאוחדות ב-29 בנובמבר 1947. לקראת סוף התקופה, אחרי מלחמת העולם השנייה, הפכו המוסדות הייצוגיים של היישוב למוסדות "המדינה בדרך".

ייחודה של המערכת הפוליטית הזאת היה בכך שהיא ניזונה ממשאבים חיצוניים יותר מן המקובל בחברות אחרות. חולשתה התמידית של חברת המהגרים שעליה נבנה היישוב הגבילה את האפשרות להסתמך על משאביו (בצורת מסים או תרומות), והובילה לייבוא הון – ההון הפרטי שהביאו עמם העולים, וכן הון שגויס מתרומות של יהודי התפוצות, ובעיקר מאלה של יהודי ארצות הברית (הורוביץ וליסק, 1977). אחד המאפיינים הבולטים של התקופה בתחום גיוס התרומות הוא הקמת המגביות הלאומיות, שנטו לריכוזיות הולכת וגוברת – הן מצד המרכז הפוליטי הארצישראלי והן מצד הפדרציות היהודיות בארצות הברית.

דפוסי ההתאגדות היהודית בתקופת המנדט הלכו והתגונו והקיפו את כל חוגי הציבור היהודי. במרכזה של הפעילות ההתאגדותית עמדו המוסדות הלאומיים, ולצדם שורה של "מרכזי משנה" (שפעילותם התקיימה בחסות אותו "יישוב מאורגן"), יחד עם מאות רבות של ארגונים ומוסדות בלתי משויכים פוליטית, שסיפקו שירותים מגוונים וקידמו נושאים וצרכים שונים. הייתה זו רשת ענפה ומגוונת של מסגרות ארגוניות שנהנו מדרגות שונות של מיסוד וקיימו דרגות שונות של פעילות התנדבותית. המוסדות הלאומיים עצמם – הנהלת הסוכנות, מוסדות כנסת ישראל (הוועד הלאומי, אספת הנבחרים) והרבנות הראשית – פעלו כולם במסגרת חוקית מנדטורית שהעניקה להם מעמד ייחודי. אלה היו מעין מוסדות חוץ-ממשלתיים בחסות הממשלה

(quasi-governmental). המפלגות הפוליטיות, התנועות ההתיישבותיות, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל וקופות החולים – כל אלה היו חוליות מקשרות לארגונים המעין ממשלתיים הללו, שמעמדם כמרכז פוליטי הלך והתמסד בשלושת העשורים האמורים. מרכזי המשנה החזיקו בשורה של ארגונים לאספקת שירותים שהיו מסונפים למגזרים המפלגתיים. לצד פעילותם ההתאגדותית של מרכזי המשנה, המשיכו הארגונים המסורתיים לפעול ואף לצמוח ולהתרחב: הכוללים ומוסדותיהם, ארגוני הצדקה והחסד של היישוב הישן, קופות גמ"ח שצצו בכל רחבי הארץ, אגודות העולים, ארגונים ללא כוונת רווח לאספקת שירותי בריאות ורווחה, ארגונים מקצועיים, חברות להפצת תרבות ועוד (קבלו, 2009). ארגונים אלו, כמו גם המרכז הפוליטי של היישוב ומרכזי המשנה, נשענו כולם על כספי קרנות ותרומות, על דמי חבר ועל מכירת שירותים. הפרק שלפנינו מבקש לחשוף את המקורות הכספיים העיקריים שאפשרו את גישונו של אותו מגזר שלישי יהודי שהלך והתפתח בשנים אלו.

המחקר ההיסטורי של התקופה התמקד ברובו בעשייה הציונית ובהתפתחות הפוליטית של הקהילה היישובית, אך מיעט לבחון את המקורות הכספיים שאפשרו את הצמיחה ואת ההתפתחות. היסטוריונים כלכליים, שביקשו להסביר את היסודות שעליהם צמחה הקהילה היישובית, הצביעו על מקורות התקציב הציוני. כך למשל, גרוס (1976) הסביר שהתקציב הציוני בתקופת המנדט התבסס בעיקרו על כספי התרומות לקרן היסוד, על תרומות לקק"ל וכן על גביית כספי השתתפות מאנשי היישוב תמורת שירותים. ההכנסות מתרומות הושפעו במידה רבה מצורכי המפעל הציוני בארץ (עלייה, התיישבות וביטחון), מהלך הרוח בקרב חברי התנועה הציונית העולמית וכן מתנודות במשק העולמי.

מאז ימי מלחמת העולם הראשונה עבר מוקד גיוס התרומות לארצות הברית, ובתוך כך הושפע מתהליכי המיסוד והריכוזיות שאפיינו את הפילנתרופיה היהודית האמריקנית בשנים אלו. ההשפעה המיידית של המפנה הזה הייתה מיסוד פעילותן של קרנות מרכזיות, שבאמצעותן או בחסותן התנהלו המערכות הגדולות לגיוס הכספים לטובת היישוב בשנים הללו. לצדן, גם המפלגות הפוליטיות הארצישראליות, ששימשו בין היתר גופים לאספקת שירותים חברתיים, שיכללו את מנגנוני גיוס הכספים שלהן. תחום גיוס הכספים למטרות צדקה וחסד, שהיה מפותח מאוד בשלהי התקופה העות'מאנית, נמשך גם הוא והושפע מן ההתפתחויות הללו: קמו גופים חדשים, שביקשו לרכז מידע על אודות ארגונים לאספקת שירותי חינוך, צדקה וחסד, ופעלו לצמצום פעילות גיוס הכספים העצמאית של מוסדות קטנים בקרב יהדות ארצות הברית. הדיון במקורות הפילנתרופיה בתקופה זו, במנגנוניה ובמטרותיה יקיף אפוא את כל המעגלים הללו.

קרנות ומגביות לאומיות

קק"ל

רוב הכנסותיה של קק"ל הגיעו מתרומות שנאספו בכל רחבי העולם. עד סוף מלחמת העולם הראשונה עמדה הכנסתה הנקייה על 380,000 לא"י בסך הכל (לירות ארצישראליות); בתקופה שבין המלחמות הייתה ההכנסה 4.3 מיליון לא"י, ובשנים 1940–1946 היא עלתה והגיעה ל-10.5 מיליון לא"י. 51.8% מן התרומות לקק"ל הגיעו מארצות הברית, 12.2% – מאירופה, 10.1% – מאנגליה, 8.9% – מדרום אפריקה, 8.5% הגיעו מארץ ישראל עצמה ו-8.5% הגיעו מכל שאר הארצות.

קק"ל הדגישה במיוחד את חשיבות התרומות הקטנות, במטרה "להניח את גאולת העם בידי העם עצמו". בפרסומי הקרן נהגו להדגיש את אופייה הייחודי של ההתרמה, המבוסס על תרומות קטנות מהמוני העם. כספי התרומה הגיעו בראש ובראשונה מן הקופסה הכחולה וכן באמצעות ספר הזהב, תרומות עצים, בולים, טלגרמות, צוואות ותרומות קרקע. "טוב עשתה קק"ל שלא ישבה בחיבוק ידיים וציפתה להצטברותם של מיליונים, אלא יצרה במעט, שניתן מאת העם, את היש הלאומי הגדול בדמות ההתיישבות הלאומית", כתב קרסל (1951, 112). לאחר הקמת קרן היסוד בוועידת לונדון בשנת 1920, הוסדרו היחסים בין הקרנות והוחלט שקרן היסוד תפריש 20% מהכנסותיה הנקיות לקק"ל. ברם, בפועל לא הצליחה קרן היסוד לגייס את הכספים הנדרשים אפילו לכיסוי חובותיה, כל שכן להעבירם לקק"ל. קק"ל דרשה את המגיע לה והיחסים ביניהן רבו מתחים.

בשנות העשרים חל צמצום בתקציבה של קק"ל וראשיה נחלקו ביניהם באשר למדיניות רכישת הקרקעות. נחמיה דה-לימה, יושב ראש הדירקטוריון, תבע לצמצם את ההתיישבות ואת רכישות הקרקע ולרסן בדרך זו את ההוצאות, אולם יהושע חנקין, שאמנם לא עבד עבור קק"ל אך גאל אדמות בשירותה של הקרן, מיהר לקבוע עובדות בשטח: ימים ספורים לפני שהגיעה ארצה ועדה בראשותו של לימה, ובניגוד למדיניותו המוצהרת, חתם חנקין בסיועו של מנחם אוסישקין (יושב ראש קרן קימת בשנים 1922–1941) על חוזה לרכישת 50,000 דונם אדמה בעמק יזרעאל. לימים כתב אוסישקין: "עשינו כן, מפני שרצינו לסיים את הדבר לפני בואכם, כדי שלא תוכלו להפריע" (מן, 2002, 29).

התרומות שזרמו באותן השנים לקופתה של הקרן הגיעו לא רק מן הריכוזים היהודיים הגדולים בארצות הברית ובפולין, אלא מקהילות יהודיות בכל רחבי העולם: בסין, יפן, במרוקו, בתוניסיה, בארגנטינה, בצ'ילה ועוד. בזכות מסעי ההסברה הנמרצים ובזכות הקופסה הכחולה והבולים, הצטיירה קק"ל בעיני יהודי העולם לא רק כארגון לרכישת אדמה, אלא כמי שפועלת לחינוך ולהסברה וכמי שמשמיעה את הקול הציוני באוזני כל יהודי בעולם. כך למשל, הקליטה קק"ל את נאומי המנהיגים הציונים על תקליטי פח כבדים והשמיעה את קולם באספות ובכינוסים במקומות שונים בעולם (מן, 2002).

מאחר ששיטת ההתרמה התבססה על תרומות קטנות של רבים, פותחו יוזמות

מקומיות ומקוריות לגיוס משאבים למען קק"ל. בווינה, למשל, הומצא משחק דומינו לילדים ובו 44 כרטיסים המצטרפים לתמונה אחת של מושבה חדשה בארץ ישראל. בעזרת המשחק למדו הילדים שהמושבה הנגלית לעיניהם נבנית מכספי קק"ל – כספים המצטברים, בין היתר, מרכישת המשחק עצמו. במקומות רבים נערכו קונצרטים והצגות והוקרנו סרטים, שכל הכנסותיהם היו קודש לקק"ל. בגליציה הוחלט על יום אחד מימי חג החנוכה שבו הפרישו הסוחרים אחוז אחד מהכנסותיהם למען קק"ל. פעילי הקרן ביקשו: "יש להשתדל שבכל בית יהודי תימצא קופסה של קרן קימת על כל שולחן במשך כל שמונת ימי החג" (מן, 2002, 35).

מנחם אוסישקין, שביקש לגייס מימון לרכישת אדמות עמק חפר, יצא למסע התרמה בקנדה. בשנת 1929, בעקבות רכישת האדמות, הוחלט על "תכנית האלף" ליישוב אלף משפחות של פועלים חקלאיים בעמק חפר וברחובות במהלך השנים הבאות. אלא שבשל המרד הערבי שפרץ בשנת 1936 והמשבר הכלכלי שבא בעקבותיו, לא הצליחו לגייס את הסכומים הדרושים והתכנית צומצמה לכדי מחצית מן ההיקף המקורי.

בתקופת השואה נותק כמובן הקשר עם הקהילות באירופה, שהיו המקור העיקרי לתרומות לקק"ל. עם זאת, ישנן עדויות לכך שהקופסה הכחולה נמצאה גם בגטאות, וגם אם לא היה במה למלא אותה, היא נשאה משמעות סמלית ושימשה מקור לתקווה ולכוח (מן, 2002). בשנת 1947, 46 שנה לאחר ייסודה, הסתכמו כל הכנסותיה ונכסיה של קק"ל ב-17.5 מיליון לא"י. למעלה משני שלישים מן ההשקעות הללו בוצעו בשנות הארבעים, וכ-84% מן הכספים הופנו לרכישת קרקעות כפריות ולהשבתן; רק 14.3% מן הכספים הושקעו בקרקעות עירוניות (אטינגר, 1947).

קרן היסוד

את הרעיון להקמת קרן היסוד גיבשו ועיצבו חברי ההסתדרות הציונית העולמית מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה. הקרן תוכננה להיות המכשיר הפיננסי של העם היהודי לשם בניית הבית הלאומי. לשם כך קיוו יוזמי קרן היסוד לגייס 25 מיליון לירות שטרלינג מיהודי העולם, במאמץ כביר שיימשך שנה אחת ובו ייטלו חלק כל המסגרות הציוניות (Parzen, 1971). על פי התכנית, ההסתדרות הציונית העולמית הייתה אמורה להבטיח שהכספים הללו לא ישמשו למטרות ארגוניות טהורות אלא יושקעו בפיתוח הבית הלאומי. לפחות 20% מן הכספים יועדו לקק"ל לשם רכישת קרקעות בארץ ישראל, ועד שלישי מן הכספים יועדו לשירותים חברתיים – רווחה, חינוך ועלייה. המאזן היה אמור להיות מושקע במוסדות לאומיים קבועים, בהתיישבות חקלאית וביזמות כלכלית (Parzen, 1971).

הקמתה של קרן היסוד לוותה במחלוקת פנימית קשה בקרב ההנהגה הציונית בשאלת מעמדה של הקרן ויעדיה: פלג אחד, בראשותו של חיים ויצמן, סבר כי יש להגביל את הקרן לתרומות בלבד, שאותן יש להקדיש לשירותים חברתיים ולעבודות ציבוריות, ואילו הפלג האחר, בראשותו של לואיס ברנדייס, נשיא ההסתדרות ציוני אמריקה ושופט בבית המשפט העליון של

ארצות הברית, קרא לגייס גם כספי השקעות ולהפנותם ליוזמות כלכליות. על אף המחלוקת הכריז ויצמן על הקמת הקרן והסמיך את משרדיה לגייס כספים בשמה – צעד שהוביל לפרישתם של אנשי ברנדייס מהסתדרות ציוני אמריקה (Parzen, 1971).

הקמת קרן היסוד התבססה על הרעיון של הטלת מס חובה שנתי וקבוע שכל יהודי יידרש לתרום למען בניין הבית הלאומי. ב-1921 נרשמה קרן היסוד באופן חוקי באנגליה כחברה שאחת ממטרותיה היא "לבקש ולקבל תרומות, הלוואות, מתנות, ירושות וכו', הן בכסף והן בכל צורה אחרת שהיא...". בהסכם שנערך ב-1920 נקבעה חלוקת העבודה בין קרן היסוד ובין קק"ל, שלפיה קק"ל תמשיך לאסוף כספים באמצעה המקובלים, אך תוותר על הכנסות מ"מס עצמי". כמו כן, נקבע גובה מינימלי למס החובה השנתי של כל תורם לקרן היסוד (אוליזור, 1940).

עמנואל ניומן, שמונה למנהל קרן היסוד בארצות הברית, הוא שהוביל את מסעות הגבייה הראשונים לגיוס כספים בשנים 1921–1925. הקרן ספגה ביקורת מתמדת מצדם של אנשי ברנדייס שטענו כי היא אינה יעילה, וכן מצד אנטי-ציונים שהפגינו עוינות כלפי רעיון הבית הלאומי בשל החשש מהשלכותיו הפוליטיות על מעמדם כאזרחי ארצות הברית.

הישגי הקרן היו מאכזבים. הקרע בין ויצמן לברנדייס פגע ביכולת לגייס כספים; נוסף על כך, מצבם הכלכלי הרעוע של יהודי מזרח אירופה – בעקבות המלחמה והמהפכה ברוסיה – פגע ביכולתם לתרום לקרן (חלמיש, 2004; נאור וגלעדי, 1991).

בשנה הראשונה לפעילותה הצליחה הקרן לגייס רק כ-200,000 לירות שטרלינג, ועלה הצורך לחשוב מחדש על דרכי פעולה לגיוס משאבים. אחד הרעיונות היה לגייס תרומות לפרויקטים מוגדרים וכך לעורר בתורמים תחושת מחויבות וזיקה ישירה. רעיונות נוספים היו גיוס תרומות באמצעות הנצחה, תרומת תכשיטים של נשים יהודיות תמורת אותות הוקרה וכן הפצת איגרות חוב של מלווה "גאולת הארץ". מאותה עת נמנעו ראשי הקרן מלהכריז על יעד כספי מוגדר, ויש הרואים דווקא בכך את הבסיס להפיכתה של קרן היסוד ממוסד כספי לגיוס תרומות לטווח הקצר למכשיר בר-קיימא, שעתידי היה לספק את מקור ההכנסות העיקרי של ההסתדרות הציונית בכל תקופת המנדט. בשנים 1927–1933 ירדו בהתמדה הכנסותיהם של הארגונים הציוניים, בעיקר בשל המשבר הגדול בכלכלה העולמית. התרומות לקרן היסוד ירדו בכ-70% באותה תקופה (גרוס, 1976). מנהיגי הציונות העולמית – ויצמן, סוקולוב, ז'בוטינסקי ורבים אחרים – ארגנו מסעות לגיוס כספים לקרן היסוד. נאומיהם עוררו התלהבות, אולם זו לא תמיד תורגמה לכסף (Stock, 1987).

בשנים 1921–1939 הצליחה קרן היסוד לגייס כשבעה מיליון וחצי לא"י. 89% מן הסכום הגיעו מהכנסות רגילות, שהועברו מן הוועדים הארציים אל הלשכה הראשית, והנהלת קרן היסוד השתמשה בהם לצורכי התקציבים הרגילים; שאר הסכום הגיע ממגביות מיוחדות שנערכו ברובן בידי מנגנוני קרן היסוד, או מתרומות שנועדו למטרות מיוחדות. ההכנסות של קרן היסוד ושל הסוכנות היהודית נחלקו לשני סוגים ראשיים: הכנסות מתרומות והכנסות ממקורות אחרים כמו שירותים, גביות והשתתפויות (אוליזור, 1940).

כמעט מחצית מן התרומות (46.6%) הגיעו מארצות הברית; 25.8% הגיעו מאירופה,

11.2% מדרום אפריקה, 6.1% מאנגליה ו-3.3% מקנדה. עוד אחוזים בודדים הועברו מדרום אמריקה, מאסיה, מאוסטרליה ומדרום אפריקה גם יחד (4.7% בסך הכול). שאר התרומות הגיעו ממקומות אחרים.

סקירת ההכנסות מצביעה על עלייה מתמדת מ-1921 ועד 1926. מ-1927 החלו הכנסותיה של קרן היסוד לרדת עקב המשבר הכלכלי העולמי; במיוחד הצטמצמו ההכנסות מארצות הברית, אך לדברי אוליזור (1940) הירידה בהכנסות נבעה גם מריבוי המגביות. מטעם זה חדלו לערוך בארצות הברית מגבית מיוחדת למען קרן היסוד, וכללו אותה במגבית המאוחדת למען ארץ ישראל.

המגבית המאוחדת לארץ ישראל

גורם נוסף שהשפיע על ההיערכות המחודשת בתחום גיוס הכספים למטרות ציוניות היה הפדרציות – ארגוני גג שהקימו קהילות יהודיות שונות ברחבי ארצות הברית במטרה לאחד את פעילות גיוס הכספים בקהילה ולהגביר את התכנון ואת הפיקוח על המטרות ועל הגופים שאליהם מועברים הכספים. הפדרציות הסתייגו מריבוי הפניות להענקת סיוע לארץ ישראל, ובתגובה דחפו לאיחוד פעולות המגבית השונות. בניגוד לפיצול ששרר בתחום גיוס הכספים לארץ ישראל, נהנה ארגון הג'וינט (גוף שהוקם עוד בימי מלחמת העולם הראשונה במטרה לסייע לקהילות יהודיות ברחבי העולם) מדימוי של גורם אחיד, ועל כן יעיל ולא בזבזני. את היוזמה להקמת המגבית המאוחדת לארץ ישראל (UPA) יש לראות אפוא כחלק מן הניסיון להעתיק את המודלים הפילנתרופיים האמריקניים מתוך הערכה למקצועיותם וליעילותם, ולא פחות מכך במטרה לעורר אמון וכבוד בקרב קהל התורמים הפוטנציאלי הגדול ביותר (Stock, 1987).

וכך, בניסיון להגדיל את היקף התרומות ולצמצם את הפיצול ואת הזבזב, הוחלט בנובמבר 1925, בכינוס השנתי של הסתדרות ציוני אמריקה בבולטימור, על מערכה כוללת לגיוס כספים, שבה ישתתפו בין השאר קרן היסוד, קק"ל, הדסה, האוניברסיטה העברית בירושלים ותנועת המזרחי (Stock, 1987).

הקמת המגבית המאוחדת לארץ ישראל לוותה בציפיות גבוהות וסימלה את חזרתם של אנשי ברנדייס למערכת הציונית. בשלביה הראשונים היא גם הוכיחה את עצמה מבחינה כספית. המערכה הראשונה לגיוס כספים של המגבית המאוחדת לארץ ישראל, שהתקיימה בשנים 1925–1926, נחשבה מוצלחת במושגים המקובלים באותה תקופה. בניו יורק הצליחו אנשי המגבית לגייס את הסכום שהציבו לעצמם – מיליון וחצי דולר, ואילו בשאר הקהילות היהודיות נאספו כשני מיליון וחצי דולר. נוסף על כך, שתי תרומות של חצי מיליון דולר הוקצו לאוניברסיטה העברית, וכך הגיעו למכסה של חמישה מיליון דולר שהוצבה כמטרה לאותה שנה (Parzen, 1971).

על אף הצלחותיה היחסיות, סבלה המגבית מסכסוכים פנימיים בלתי פוסקים שאיימו על אחדותה. קק"ל והדסה כבר היו נכונות לפרוש ולהמשיך את דרכן באופן עצמאי, אבל ההסתדרות הציונית העולמית פנתה אליהן והפצירה בהן לשמור על הסטטוס קוו, ובכך ניצלה המגבית

המאוחדת מקריסה בשנים 1928–1929 (Parzen, 1971). ובכל זאת המגבית הלכה והתפוררה. אנשי המזרחי פרשו בשנת 1927 בטענה שהמוסדות הדתיים אינם זוכים לתמיכה מספקת. גם ארגון הדסה לא שבע נחת מן הקשר עם ההסתדרות הציונית ועם מנגנוניה הביורוקרטיים (Stock, 1987), ואילו קק"ל הוסיפה לגייס כספים באופן עצמאי (Parzen, 1971). המגבית המאוחדת לארץ ישראל הלכה וגוועה בשנים הבאות, ורק בשלהי שנת 1935 הוכרז על שיקומה בכנס שקיימה הסתדרות ציוני אמריקה. בכנס אושר איחודן של קרן היסוד וקק"ל לסוכנות משותפת – המגבית המאוחדת לארץ ישראל, והוכרז על יעד לגיוס כספים שיחולק שווה בשווה בין שני הארגונים. המסגרת החדשה תפקדה ללא הפרעות עד שנת 1950 (Parzen, 1971).

המגבית היהודית המאוחדת

ב-1929 אישר הקונגרס הציוני את הקמת הסוכנות היהודית המורחבת, שנועדה להוביל להעמקת השותפות היהודית אמריקנית במפעל הארצישראלי. בעקבות השינוי נטלה על עצמה הסוכנות היהודית את האחריות לגיוס הכספים לתקציב הארצישראלי. החברים הלא ציונים בסוכנות היו חברים בגיוינט (Joint Distribution Committee), גוף פילנתרופי אמריקני שהחל לפעול כאמור בימי מלחמת העולם הראשונה וסייע ליהודים במצוקה ברחבי העולם. החברות הכפולה בסוכנות ובגיוינט פילסה את הדרך למערכה משותפת לגיוס כספים, ובעקבות זאת יצאה לדרך המגבית היהודית המאוחדת הראשונה. השותפים הציונים במגבית המאוחדת היו נציגי קרן היסוד, הדסה ומזרחי. קק"ל, בהנהגת עמנואל ניומן, לא נטלה חלק במשימה, אך פעלה בתיאום עם המגבית כדי לא לפגוע בפעולותיה (Parzen, 1971).

הפרק הראשון בשותפות בין הגיוינט למגבית המאוחדת לארץ ישראל תוחם מראש לזמן מוגבל: בחוזה התקשרות נקבע כי שיתוף הפעולה יימשך ממרס עד דצמבר 1930. בחודשים הללו התקיימה מערכה משותפת לגיוס תרומות ב-230 ערים ועיירות ברחבי ארצות הברית, וגויסו שני מיליון וחצי דולר. המערכה המשותפת שיקפה את הלך הרוח החדש שהתפתח בעקבות הקמת הסוכנות היהודית המורחבת באוגוסט 1929, ולנוכח תחושת אחדות הגורל אל מול האירועים האלימים שהתרחשו בארץ באותה תקופה (Karp, 1981).

משתם חוזה ההתקשרות כבר הלך לעולמו לואיס מרשל, שהיה האיש המרכזי מבין המצטרפים הלא ציונים לסוכנות היהודית; גם תחושת החירום שליוותה את גל הפרעות נחלשה. אולם הגורם המרכזי שמנע את המשך השותפות היה הישגיה הדלים בתחום גיוס כספים. המערכה הציבה לעצמה כיעד גיוס של שישה מיליון דולר; העושים במלאכה הצליחו להשיג התחייבויות לגיוס שני מיליון וחצי דולר, אך בפועל נאספו רק מיליון וחצי (Karp, 1981).

היוזמה הבאה למגבית יהודית מאוחדת צמחה רק כעבור כארבע שנים, על רקע החרפת מצבם של יהודי גרמניה עם עליית הנאצים לשלטון. יוזמת האחדות החדשה הייתה מבוססת ועמוקה יותר מקודמתה. המגבית המאוחדת הראשונה נקראה "The Allied Jewish Campaign"

– כינוי שביטא אחדות רופפת בין גופים שזהותם הייחודית נשמרה במלואה. כעת כונתה היוזמה "United Jewish Appeal" – מושג שהציג את הגוף החדש כישות נפרדת, שאינה מתוחמת בזמן ובעלת זהות משל עצמה. אולם גם היוזמה הזאת אכזבה בהישגיה הדלים: היעד הראשוני עמד על שלושה מיליון וחצי דולר לאותה שנה, אך בפועל גויסו רק מיליון וחצי דולר (Karp, 1981). בשלהי שנות השלושים, במסגרת הניסיונות לאחד את פעולת המגביות היהודיות, נשכר כלכלן מטעם הפדרציות, אלי גינצברג, לנתח את חלוקת הכספים ואת השימוש בכל גוף. גינצברג מסר דו"ח על אופן חלוקת המשאבים בין גופי המגבית המאוחדת לארץ ישראל. ממצאיו הראו ש-65% מן הכספים שימשו לתשלום חובות משנים קודמות על רכישת אדמות ועל התיישבות חקלאית; 35% מן הכספים חולקו לשאר המטרות – עליית הנוער, דיור, עבודה ושירותים חברתיים, ביטחון, אדמיניסטרציה ויחסי ציבור, מסחר ותעשייה, חינוך ותרבות, הגירה והכשרת עלייה (Stock, 1987).

בשנת 1938 קיבלו המגבית המאוחדת לארץ ישראל והגיוינט הקצאות מ-156 קרנות רווחה, שריכזו את מאמץ גיוס הכספים לצרכים יהודיים במקשה אחת. עוד 299 קהילות קיימו מגביות מאוחדות לשני הגופים (Parzen, 1971). רק בשנת 1939 הוקמה המסגרת המשותפת המכונה "המגבית היהודית המאוחדת" (UJA). המניע המיידי לשתופות החדשה היה אמנם ליל הבדולח בנובמבר 1938, אבל חודשים ספורים קודם לכן חתמו הגיוינט והמגבית המאוחדת לארץ ישראל על הסכם לשיתוף פעולה באותן קהילות אמריקניות שגייסו כספים לסיוע ליהודים בחו"ל. כך נוצרה מגבית מאוחדת דה-פקטו בכמה מריכוזי האוכלוסייה היהודיים הגדולים בארצות הברית. בסך הכול נכללו בהסכם כמאה קהילות, שהיו שותפות במועצת הפדרציות וקרנות הרווחה (CJFWF). הללו דרבנו את הגיוינט ואת המגבית המאוחדת לארץ ישראל להסכים ביניהם על שיתוף פעולה כדי להקל את הדילמות באשר לחלוקת התרומות (Stock, 1987).

בעקבות ליל הבדולח התרחב שיתוף הפעולה גם מחוץ לאותן מאה קהילות. זו הייתה ראשיתה של המגבית היהודית המאוחדת, ואל הקהילות הללו הצטרף גם "השירות הלאומי למען הפליטים" (National Refugee Service; Stock, 1987) NRS. הוויכוחים על שיעור המשאבים שיוקצו לשירות הלאומי למען הפליטים הובילו, כעבור שנתיים, לפילוג במגבית היהודית המאוחדת. אנשי המגבית המאוחדת לארץ ישראל טענו שהכספים המועברים אליהם אינם תואמים את היקף הפליטים הנקלטים בארץ ואינם מאפשרים להם לטפל בצורכיהם. בעקבות לחץ שהופעל שוב מצד הפדרציות הוחלט במרס 1941 להקים מחדש את המגבית היהודית המאוחדת (Parzen, 1971). אחרי מלחמת העולם השנייה הפכה המגבית היהודית המאוחדת לארגון חזק ומקצועי, והישגיה בתחום גיוס הכספים הלכו וגברו. בשנת 1946 לבדה גייסה המגבית כמאה מיליון דולר – סכום שנראה היה דמיוני שנים ספורות קודם לכן – ובשנת 1948 רשמה שיא חדש של 250 מיליון דולר (Handlin, 1964).

מגביות "מלמעלה" – כופר היישוב ומגבית ההתגייסות וההצלה

לקראת סוף שנות השלושים, וביתר שאת בשנות הארבעים, התחזק מעמדם של המוסדות הלאומיים בארץ ישראל והם שכללו את מנגנוני גיוס הכספים ואספקת השירותים שלהם. בשנות המנדט האחרונות כונו המוסדות הללו "מוסדות המדינה בדרך", כינוי שביטא את תפיסתם העצמית ואת היחס כלפיהם כמוסדות החותרים לריבונות. למרות המגמות הברורות הללו, פעלו המוסדות הלאומיים מכוח הרצון החופשי של חבריהם. לא היו להם אמצעי אכיפה, ומאמצי גיוס הכספים התבססו על רצונם של כל אלו שכללו את עצמם במסגרות היישוב המאורגן ושהיו נכונים לשלם את מסי החבר או כל תשלום אחר שנדרש מהם. סקירת המגביות המיוחדות של המוסדות הלאומיים ממחישה את שאיפתם למסד את מעמדם כממשלה או שלטון שבדרך, מצד אחד, ואת המגבלות שעמדו בדרכם בשל היעדר אמצעי אכיפה חוקיים, מצד אחר.

בקיץ 1938, שנתיים לאחר פרוץ המרד הערבי בפלשתינה המנדטורית שערער את ביטחונה של האוכלוסייה היהודית בארץ, החליטה הנהגת היישוב להקים מוסד כספי מאוחד בשם "כופר היישוב למען ביטחון", שמטרתו הייתה לגייס כספים לכיסוי הוצאות הביטחון הגדולות של היישוב. להנהגת הגוף החדש נבחרו אנשים בכירים שייצגו את מגוון חוגי היישוב המאורגן ומוסדותיו (לנדאו, 1977).

השם "כופר היישוב" ביטא את הרעיון שכל אדם שאינו מסוגל לשרת באופן פעיל במשימות הגנה ייתן בתמורה כופר ראוי שבעזרתו יתוגברו אמצעי ההגנה בכל מקום. במקום לבקש תרומות, הוחלט להטיל מסים ישירים ועקיפים. ב-28 באוקטובר 1938 התפרשו מתנדבים במקומות שונים ברחבי הארץ ומסרו לכל מתפקד מהו הסכום שהוטל עליו לשלם על פי תחשיב של היקף העסק או המפעל שלו. אלה היו מסים ישירים, אלא שכופר היישוב הטיל גם, לראשונה, מסים עקיפים. סכום המס הודפס על גבי המוצרים שבאמצעותם נגבה – קופסאות סיגריות, מוצרי צריכה, כרטיסי אוטובוס, קולנוע, תיאטרון ושעשועים. מסים הוטלו גם על נכסים חקלאיים – פרדסים וכרמים. במקרים מסוימים היה סכום ההיטל חצי מיל – מטבע שלא היה קיים בפועל ושהוטבע במיוחד לשם כך (אגוזי, 2007; לנדאו, 1977).

הסכום שנקבע לאיסוף במגבית הראשונה עמד על 200,000 לא"י – סכום גבוה מעט מן התקציב השנתי של הסוכנות היהודית באותה שנה. היעד הגבוה גויס במלואו תוך שישה חודשים, ונוסף עליו הוחלט על מבצע "מתת התכשיטים" שבמסגרתו נתרמו תכשיטים שנמכרו מאוחר יותר. כל תורם קיבל מזכרת – טבעת מפליז, סיכה או מעמד לניירות, שעליהם הוטבע סמל כופר היישוב (אגוזי, 2007).

כספי כופר היישוב שימשו לרכישת נשק וכלי רכב משוריינים, להקמת ביצורים וגדרות ולרכישת טלפונים וכלי קשר. כמו כן הוקמו בכספים אלה מגדלי תצפית וכבישי גישה. בראשית הדרך, עובדי מנהלת המגבית היו מתנדבים או עובדים מקצועיים של מוסדות ציבוריים שהוצבו שם באופן זמני (לנדאו, 1977).

במהלך מלחמת העולם השנייה, וביתר שאת משהחלו להתברר ממדי השואה, הוחלט על הקמת "מגבית ההתגייסות וההצלה" שנועדה לכמה מטרות: עידוד גיוסם של בני היישוב לצבא

הבריטי לשם סיוע במלחמה נגד הנאצים; הרחבת ההגנה בעקבות סכנת הפלישה הגרמנית לארץ; וסיוע ליהודים בארצות אירופה הכבושות והצלתם. בעקבות ההחלטה חדל מס החירום לפעול והמנגנון שלו עבר לרשות המגבית החדשה, שהכנסותיה הלכו וגברו והגיעו לסכום של למעלה מ-300,000 לא"י בשנת 1942 (לנדאו, 1977).

בשנים 1945–1947, עם סיום המלחמה, נמשכה מגבית ההתגייסות וההצלה באמצעות מס יישובי, שהיה מעין מס הכנסה (נאור, 2005). בשנת 1946 גייסה המגבית מיליון לא"י ובשנת 1948 – השנה האחרונה לקיומה של המגבית – גויסו 2.2 מיליון לא"י; כופר היישוב גייס באותה שנה עוד מיליון דולר (לנדאו, 1977). בשנת 1947 אורגנה "המגבית העממית לעם במצור", שנועדה לסייע בהעפלה ולהעניק סיוע למשפחות האסירים היהודים שנעצרו בידי הבריטים (נאור, 2005).

ב-25 בנובמבר 1947 הוכרז על פתיחת המפעל הציבורי של "המגבית לביטחון העם", לגיוס חצי מיליון לא"י מן הציבור היהודי בארץ ישראל. נאור (2005) הצביע על כך שהיה זה המפעל הראשון מבין שורה של מגביות עממיות שבהן נקרא הציבור היהודי בארץ ישראל להשתתף במימון המאמץ המלחמתי. שיטת הגיוס נחלקה לשניים: גבייה אישית וגבייה עממית. בשיטה הראשונה נגבו כספים מבעלי היכולת שהיה ברשותם הון גדול יחסית. את הערכת גובה המס קבעו ועדות מיוחדות שייצגו את האיגודים המקצועיים והכלכליים. בעקבות זאת, ההחלטה על גובה המס המיוחד הייתה נתונה בידי כל גוף מקצועי באשר לחברים הרשומים בו. בשיטה השנייה נקבע סכום שבין שתיים לשש לא"י, שנגבו על פי יכולתו ונכונותו של כל תושב. בני נוער מתנדבים עברו בין הבתים והתרימו את התושבים. בחודש מרוכז גויסו מן הציבור 600,000 לא"י; כמחצית מן הסכום גויס מתושבי העיר תל אביב – מהם שליש במגבית העממית ושני שלישים מבעלי ההון. על אף ההישגים הכספיים הנכבדים, שיעור ההשתתפות היה מאכזב: קרוב לשני שלישים מן המפרנסים לא השתתפו במגבית. המוסדות הלאומיים לא נהנו ממעמד ריבוני ולא החזיקו, כאמור, באמצעים או בסמכויות גבייה; כל רעיון ה"מיסוי" התבסס על נכונותו הוולונטרית של הציבור. למרות זאת, כדי להרחיב את מעגל המשתתפים הופעלו מגוון לחצים שכללו מכתבי אזהרה וגם בירורים במקומות העבודה (נאור, 2005). בלוח המודעות של חברת חשמל בחיפה נתלה כרוז שבו הובטח "לטפל" במשתמטים, ונרמז בבירור כי אלה מסתכנים באיבוד מקום העבודה (אגוזי, 2007).

לאחר שהסתיימה "המגבית לביטחון העם" הוחלט להפעיל מגבית עממית נוספת – "מס להגנתנו" – לגיוס שני מיליון לא"י. הפעם נקבע שיעור תשלום מחייב לפועלים ולשכירים על פי אחוז משכרם. מאחר שהמגייסים התקשו להגיע לסכום היעד שנקבע, מאמצי ההתרמה נמשכו עד ספטמבר 1948. בד בבד עם הפעלת המגבית השנייה הכריז האצ"ל על מגבית משלו – צעד שעורר התנגשות אלימה בין מתרימי האצ"ל ובין אנשי ההגנה, שניסו למנוע מן הראשונים לקרוא לתושבי העיר לתרום (נאור, 2005). בסופו של דבר, רבים מתומכי האצ"ל ביישוב מצאו דרך ביניים וחילקו את תרומתם בין כופר היישוב ובין הקרנות הרביזיוניסטיות. החרדים מצדם התנגדו לכופר היישוב והקימו קרן משלהם, שנקראה "קרן היישוב" (אגוזי, 2007).

התפנית בשיטה הוולונטרית לגיוס כספים התרחשה באפריל 1948, אז הוחלט על הטלת מלווה לאומי למימון המאמץ המלחמתי. זו הייתה הפעם הראשונה שהיישוב היהודי אימץ שיטה ממלכתית יותר, כמקובל במדינות ריבוניות (נאור, 2005). הדבר התאפשר בזכות המעמד המיוחד שניתן כעת למוסדות הלאומיים, שהפכו למוסדות מעבר. מגבית כופר היישוב הכניסה במשך עשר שנות פעילותה סך של 12 מיליון לא"י, ומגבית ההתגייסות וההצלה הכניסה בשש שנות פעילותה סכום של 7.2 מיליון לא"י (אגוזי, 2007).

הג'וינט

ארגון הג'וינט הוקם בשנת 1914 במטרה לסייע ליהודים בארץ ישראל ובמזרח אירופה שהיו בסכנת רעב בזמן מלחמת העולם הראשונה. בין מלחמות העולם סייע הג'וינט בעיקר ליהודים במזרח אירופה, ולאחר מכן גם ליהודים בארצות הכיבוש הנאצי. לאחר השואה סייע הג'וינט במציאת פתרונות שיקום להמוני היהודים ששהו במחנות העקורים באירופה (Kadosh, 2006). בימי מלחמת העולם הראשונה כבר היה הארגון מעורב בסיוע לארץ ישראל. ב-1915 הגיע הסיוע הכספי הראשון לארץ ישראל על סך 50,000 דולר, שמחציתם נתרמו על ידי הג'וינט; את המחצית השנייה תרמו הנדבן יעקב שיף והוועד הציוני הזמני (Handlin, 1964). ב-1915 העביר הארגון 900 טונות של מזון ותרופות לארץ ישראל על סיפון האונייה וולקן. כל עוד פעלה הקונסוליה האמריקנית בירושלים, נשלחו אליה כספי הג'וינט והיא חילקה אותם באמצעות ועדה מקומית, אולם משחטרפה ארצות הברית למלחמה סגרה הקונסוליה את שעריה ונסתם הגולל על הערוץ הזה. או אז נרתם לסייע זאב הופייין, מנהל סניף בנק אנגלו-פלשתינה (אפ"ק) בירושלים, שניאות לפעול כסוכן של הג'וינט. לאחר הכיבוש הבריטי נטל על עצמו ועד ההצלה הציוני את האחריות לחלוקת הכספים. בתקופת מלחמת העולם הראשונה העביר הג'וינט סכום של 2,257,300 דולרים לארץ ישראל (Handlin, 1964). לאחר המלחמה החל הג'וינט ליישם תכניות שיקום כלכליות, חברתיות ותרבותיות. בתחום הסיוע הרפואי ייסד הג'וינט יחידת מחקר למלריה, שסייעה להילחם במחלה בארץ ישראל. הארגון אף השתתף במימון המשלחת הרפואית מטעם ארגון הדסה ב-1918. עוד ייסד הג'וינט את "ועד היתומים של פלשתינה", שתמך ב-5,000 יתומים יהודים בארץ ישראל בשנים 1919–1929, עד שהפכו לעצמאיים. בתחום החינוך תמך הג'וינט בבתי ספר ובישיבות והקצה מענקים לאוניברסיטה העברית החדשה. בשנת 1922, בשיתוף עם יק"א (החברה היהודית להתיישבות, שהוזכרה לעיל), ייסד הג'וינט בנק שתמך בפרויקטים חקלאיים בארץ ישראל (Kadosh, 2006). בשנת 1926, כשהקימו לואיס ברנדייס ויוליאן מאק את הקורפורציה הכלכלית לארץ ישראל (Palestine Economic Corporation) לקידום הפיתוח הכלכלי של הארץ, השתתף הג'וינט בסכום של 1,800,000 דולר (Handlin, 1964). בשנת 1929, עם הקמת הסוכנות היהודית המורחבת, נפתח פתח למעורבות ישירה של הג'וינט במתרחש בארץ ישראל. לואיס מרשל, שהיה מזוהה יותר מכל אדם אחר עם הגוף החדש,

היה גם פעיל מרכזי בגיוינט. הדבר הוביל לאיחוד כוחות במערכה משותפת לגיוס כספים: המטרה שהוצבה הייתה גיוס של שישה מיליון דולרים, שמחציתם נועדו להימסר לסוכנות היהודית (Karp, 1981).

עם עלייתו של היטלר לשלטון ריכז הגיוינט את עיקר מאמציו בתמיכה ביהודים תחת השלטון הנאצי (Kadosh, 2006). בשנים אלו הגיעו לשיאם המתחים בין הגיוינט, שדגל בסיוע ליהודים בארצות מושבם, ובין גורמים ציוניים שסברו כי המענה היחיד לעלייתם של הנאצים הוא הגברת העלייה לארץ ישראל. אלא שהמצוקה הגוברת של יהודי אירופה הביאה לשיתוף פעולה ראשון בין הגיוינט ובין המגבית המאוחדת לארץ ישראל, וכן להשקת המערכת המאוחדת הראשונה לגיוס כספים שפעלה בשנים 1934–1935; הכספים שגויסו באמצעותה חולקו שווה בשווה. שיתוף הפעולה הזה התחדש בשלהי 1938 על רקע אירועי ליל הבדולח ולקראת פרוץ המלחמה. שיתוף הפעולה התמסד במסגרת המגבית היהודית המאוחדת, ובשנת 1942 הצליחה המסגרת המאוחדת הזאת לפעול בלא פחות מ-3,975 קהילות יהודיות ברחבי ארצות הברית (Handlin, 1964). מבחינה חוקית, ראוי לציין, לא נהנתה המגבית היהודית המאוחדת ממעמד חוקי עצמאי – מלבד זה שהעניקו לה שני שותפיה; מסיבה זו, בכל שנה מינו הגיוינט והמגבית המאוחדת לארץ ישראל בעלי תפקידים מיוחדים לניהול המגבית המשותפת והקימו קבינט מיוחד שיוביל את המערכה לגיוס כספים. חלוקת התשואות עוררה מתח מפעם לפעם, משום שהגיוינט סבר שלתכניות הסיוע לקרבנות הרדיפה יש קדימות על פני בניין הבית הלאומי – ולכן מן הראוי שחלק הארי של הכספים יופנו אליו (Stock, 1987).

המועצה למוסדות התורה, החינוך והחסד שעל יד הוועד הלאומי

המוסדות הלאומיים, שהלכו והתגבשו כמרכז הפוליטי של היישוב בתקופת המנדט, הקיפו בהדרגה נתחים הולכים וגוברים של שירותים, חינוך, בריאות, אספקת עבודה ורווחה. אולם לאורך התקופה המשיכו לפעול מוסדות התורה, החינוך והחסד של היישוב הישן ולצדם עשרות ואף מאות מוסדות פרטיים ללא כוונת רווח, שתפקדו כספקי שירותים עבור המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי שקמה בשנת 1934. כל המוסדות הללו נסמכו על תרומות שגויסו בארץ ובחו"ל. בשנת 1946 העריכו במחלקה לעבודה סוציאלית שערכם של המוסדות הללו – ובכלל זה בתי חולים, בתי יתומים, מושבי זקנים, קופות לגמילות חסדים, בתים להכנסת אורחים ותבשיל על נכסיהם הרבים – מסתכם במעלה מארבעה מיליון לא"י (הוועד הלאומי, 1946ב).

תחום הפעילות הזה, שהיה חיוני לאספקת שירותי רווחה בתקופת המנדט, נסמך במידה רבה על כספי תרומות מחו"ל, אך את גיוס הכספים הוביל באופן עצמאי כל ארגון וארגון, ללא כל ביקורת ציבורית או פיקוח על דרכי השימוש בכספים. בוועד הלאומי ציינו בדאגה שמנהלי המוסדות מנצלים את כוח המשיכה של ארץ הקודש ושולחים את שליחיהם לקהילות היהודיות בתפוצות, שם הם פותחים "משרדי תעמולה וגבייה, העולים אוצרות כסף ובולעים חלק רב

מהכנסותיהם" (הוועד הלאומי, 1946א). במקרים רבים הותרמו כספים למען מוסדת פיקטיביים וכך נגזל כספם של תורמים תמימים ונוצר משבר אמון בין הגורמים המתרימים מן הארץ ובין תורמים פוטנציאליים בארצות הברית.

בתגובה הגיע הוועד הלאומי להסדר עם "מרכז הפדרציות וקופות הצדקה היהודיות" בארצות הברית, והוסכם על פעולה משותפת שתחקור את המצב במוסדות התורה, החינוך והחסד הפונים לארצות הברית בבקשות תמיכה. את דו"חות החקירה העביר הוועד הלאומי למרכז בניו יורק, והם שימשו מקור מוסמך לפדרציות ומדד מהימן לתרומות.

בהמשך התמסד הקשר עם מועצת הפדרציות ואוחדה הפעילות עמם, כך שהמועצה שימשה באת-כוחו של הוועד הלאומי בארצות הברית והגורם המוסמך לאיסוף תרומות למען מוסדות התורה, החינוך והחסד בארץ ישראל. מאז שנחתם ההסכם שונה שמה של הוועדה המייעצת והיא נקראה "המועצה למען מוסדות התורה, החינוך והחסד", והכספים הועברו לוועד הלאומי לחלוקה. בשנים 1944–1945 חולק סכום של 46,559 דולר בין מאה מוסדות; הסכום נתקבל מ-72 פדרציות (הוועד הלאומי, 1946א).

המסגרת החדשה השפיעה לטווח ארוך על אופן העברתם של כספי התרומות מן הפדרציות למוסדות ולארגונים בארץ: בשעה שבתחילה רוב התרומות היו משוריינות, בהמשך רוב התרומות היו "חופשיות", כלומר הפדרציות העבירו לוועד הלאומי את זכות ההכרעה על חלוקת הכספים. שיעור התרומות החופשיות עלה מאחוז אחד בשנות השלושים ל-64% בשנת 1946 (הוועד הלאומי, 1946א).

גם בדרום אפריקה, מרכז יהודי חשוב לגיוס תרומות, התרחש תהליך של מיסוד המגביות ופיקוח עליהן. גוף בשם "ועד שליחי הקהילות", שעמד בקשר עם הוועד הלאומי, נטל על עצמו לפקח על תהליך איסוף התרומות שם. גם הם קיבלו את הדו"חות שהכינה המועצה למען מוסדות התורה, החינוך והחסד שעל יד הוועד הלאומי, ובאמצעותם יכלו לבסס את מדיניות התרומות שלהם על מידע מהימן יותר. הקהילה היהודית בדרום אפריקה נחשבה לשנייה בחשיבותה בתחום התרומות למוסדות התורה, החינוך והחסד בארץ ישראל, ולכן ייחסו לתפוצה הזאת חשיבות רבה בוועד הלאומי (הוועד הלאומי, 1946א).

את הקריטריונים שגיבשה המועצה למוסדות התורה, החינוך והחסד מול מועצת הפדרציות בארצות הברית ניסו ליישם גם באשר למגביות בארץ ישראל. לשם כך הנהיגו "תעודות אישור" מטעם המועצה ועדכנו את הרשויות המקומיות וכן מפעלים כלכליים ומשקים שלא לתרום אלא לגופים המחזיקים בתעודות אלו.

תהליכי המרכז שאפיינו את תחום המגביות הארצישראליות הקרינו גם על הגופים הקטנים והעצמאיים שינקו ממורשת השד"רים וקופות הצדקה המסורתיות, והיו מבוססים על פעילות התרמה עצמאית בארץ ישראל ובקהילות היהודיות בחו"ל. חשוב להדגיש שמגמת המרכז לא נבעה רק מן האינטרסים של המוסדות הלאומיים, שכוחם הלך והתעצם בשנים אלו; הייתה זו תביעה בלתי מתפשרת מצד הפדרציות היהודיות בארצות הברית, שהפכו ליעד מועדף וכמעט בלעדי לתרומות לעם היהודי לנוכח המצוקה הגוברת בקרב הקהילות היהודיות באירופה.

למעשה, החל להיווצר תהליך אקרדיטציה של מוסדות, שאמור היה לסלק מן הזירה את תופעות המרמה שנלוו לתהליכי ההתרמה העצמאיים.

המגביות העצמאיות

למרות תהליכי המרכז שאפיינו את תחום גיוס התרומות בתקופת המנדט, המשיכו להתקיים לכל אורך התקופה מנגנונים עצמאיים לגיוס כספים מחו"ל. מן המעמד העצמאי הייחודי נהנו דווקא ארגונים גדולים ומבוססים, שמסיבות שונות לא רצו בשיתוף הפעולה עם המגבית המאוחדת לארץ ישראל או עם המגבית היהודית המאוחדת – חלקם נואשו לאחר שניסו והתאכזבו.

האוניברסיטה העברית

קרוב ל-70% מן הכספים שנאספו לשם הקמת האוניברסיטה העברית נתרמו בשנים 1923–1925 בידי המוסדות הציוניים, באמצעות ועדת האוניברסיטה של ההסתדרות הציונית בלונדון בשיתוף עם ההסתדרות הציונית, הסוכנות היהודית, קק"ל וקרן היסוד. בשנת 1925/6, שנת ההקמה של האוניברסיטה, פחתה מעורבותם הפיננסית של הגופים הציוניים והגיעה לפחות מ-20%. בד בבד עם הירידה המתמשכת במעורבותם במשך השנים, הלכה וגדלה מעורבותה של אגודת ידידי האוניברסיטה בארצות הברית, שכספיה מימנו כ-40% מתקציב האוניברסיטה בעשור הראשון לקיומה. בספטמבר 1925 הכירה ממשלת המנדט בחברת האוניברסיטה העברית כמוסד לתועלת לציבור, ובעקבות זאת זכתה האוניברסיטה בהקלות במיסוי ובהגנות משפטיות שלא ניתנו לחברות מסחריות (כהן, 2006).

בשנת הקמתה של האוניברסיטה הוקמה גם המגבית המאוחדת לארץ ישראל, ובהתאם למגמת הריכוזיות שאפיינה את המגבית החדשה, גם הקרן של האוניברסיטה נכללה בה. בהמשך נתנה הסוכנות היהודית מענקים שנתיים לאוניברסיטה ולמוסדות נוספים להשכלה גבוהה, וזאת בתמורה לכך שהם נמנעו מלהתחרות בה בתחום גיוס הכספים. בהתאם לעיקרון זה, משרדי האוניברסיטה בארצות הברית הוגבלו לקבלת תרומות לבניינים (Stock, 1987). אולם נראה כי עם היחלשותה של המגבית המאוחדת לארץ ישראל שבה לה לאוניברסיטה עצמאותה בגיוס כספים.

חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, הציע כי התמיכה הכספית של ההסתדרות הציונית תתבסס על המודל הבריטי של תמיכה ממשלתית. ברם, נציגי התורמים בארצות הברית ובראשם יהודה לייב מאגנס, שעמד בראש האוניברסיטה, התנגדו בתוקף לרעיון וטענו כי מדובר בדגם של אוניברסיטה ממשלתית, העומד בניגוד מובהק לחופש האקדמי. תחת זאת, מאגנס נעזר בקשריו האישיים עם מנהיגים ועם אילי הון יהודים ממוצא גרמני שחיו בארצות הברית (כהן, 2006). מהלך זה אמנם הוביל לעצמאות אקדמית, אך גם יצר תלות מוחלטת במקורות הכנסה פרטיים ולא יציבים, רובם מארצות הברית, שם פעלה אגודת ידידי

האוניברסיטה. הגופים הציוניים, בתגובה, משכו את ידיהם ולא תרמו כמעט דבר. בשנת 1935 מונה שלמה זלמן שוקן לעמוד בראש הוועד הפועל של האוניברסיטה. הוא הקים מחלקה לארגון ולתעמולה שנועדה לפתח את קשרי האוניברסיטה עם אגודות יידיים ברחבי העולם. כך ביקש, מחד גיסא, לצמצם את התלות באגודות היידיים האמריקניות, שהייתה נתונה להשפעתו של מאגנס, ומאידך גיסא להעלות את ההכנסות משכר הלימוד (כהן, 2006).

געווערקשאפטען (האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים)

גוף נוסף שנהנה מעצמאות בגביית כספים בתקופת המנדט היה ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל. המסגרת הראשונה לגיוס כספים למען תנועת הפועלים בארץ ישראל הייתה קפא"י – קופת פועלי ארץ ישראל, המכשיר הכספי של הברית העולמית של פועלי ציון, שהחלה את פעילותה ביפו בשנת 1912. לקפא"י היו שתי זרועות – זרוע אחת שעסקה במגביות בחו"ל, וזרוע אחרת שאליה הועברו כספי המגביות שנועדו להקמת מפעלים בארץ ישראל. כשהוקמה ההסתדרות, מסגרת הגג שתחתיה היו מאגודות מפלגות שונות, הוחלט שקפא"י תעבור בהדרגה לידי ההסתדרות הכללית (רוז'נסקי, 1997).

בד בבד, בפברואר 1924 החלו האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים (United Hebrew Trades) לפעול להקמת מגבית של כלל הפועלים היהודים באמריקה לטובת הסתדרות העובדים הכללית בארץ ישראל. כעבור כשנתיים הוחלט על מיסוד המגבית כמוסד קבע, וזה המשיך לפעול לכל אורך שנות המנדט ועד הקמת המדינה. מ-1927 עד 1932 גויסו בכל שנה כ-130,000 דולר (רוז'נסקי, 1997). כוחו של הגוף הזה הלך וגבר לאורך השנים, וההסתדרות הכללית סירבה לוותר עליו כמכשיר עצמאי לגיוס כספים גם לאחר הקמת המדינה, על אף הלחץ שהופעל עליה מצד הממשלה והנהלת הסוכנות (הנהלת הסוכנות היהודית לארץ ישראל, 1949). התעקשותה של ההסתדרות נבעה, ככל הנראה, מן העובדה שהמערכת הזאת הצליחה לגייס סכומים שנתיים גבוהים מאוד שעמדו על מיליוני דולרים (Stock, 1987).

הדסה

ארגון הדסה נוסד בניו יורק בשנת 1912 בידי קבוצת נשים שבראשה הנרייטה סאלד. מלכתחילה קבע לו הארגון למטרה לעודד את פעילותם של מוסדות ומפעלים יהודיים בארץ ישראל, אך עד מהרה הלכו פעולותיו והתמקדו בתחום שירותי הבריאות. הדסה חתרה לשמירת עצמאותה בתחום גיוס הכספים וגם היא, כמו האוניברסיטה העברית, היטלטלה בין עצמאות לתלות במוסדות הציוניים.

הארגון החל לפעול בארץ ישראל עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בתקופת המלחמה שלח הארגון, במימון הגוינט, את המשלחת הרפואית לארץ ישראל (Handlin, 1964). בשנת 1918

הצטרפה הדסה באופן רשמי להסתדרות ציוני אמריקה (ZOA). הכספים הרבים שגייסה הדסה, בין השאר בזכות המספר ההולך וגדל של חברותיה, הועברו תחילה בשלמותם להסתדרות ציוני אמריקה, והם הקצו את הכספים לפרויקטים של הדסה בארץ ישראל (McCune, 2005). אולם שלוש שנים לאחר מכן הבינו חברות הדסה שההצטרפות הזאת מגבילה אותן בניהול הכספים והפעילות. בקונגרס הציוני ה-12, בשנת 1921, הוחלט להפוך את היחידה הרפואית של הדסה להסתדרות רפואית עצמאית שתיקרא "ההסתדרות המדיצינית הדסה", תפעל בארץ ישראל באופן אוטונומי ותהיה כפופה ישירות להסתדרות הנשים הציוניות הדסה באמריקה (שחורי-רובין ושורץ, 2003). למעשה, משנת 1927 הפך הגוף לעצמאי בתחום גיוס הכספים, אבל הלחצים עליו לא פסקו ויושב ראש הסתדרות ציוני אמריקה, לואי ליפסקי, דרש מחברות הדסה לגייס כספים עבור קרן היסוד ואף ניסה לפטר מתפקידן חברות מרכזיות בהנהלת הארגון משסירבו להיענות לדרישתו (McCune, 2005). בשנת 1933 הושלמה ההתנתקות של הדסה מהסתדרות ציוני אמריקה. בשנים אלו גם צמחה הדסה בהתמדה, וזאת בניגוד לתהליכי ההיחלשות של הסתדרות ציוני אמריקה – גוף שנשלט בידי גברים וסבל ממשברים רעיוניים וארגוניים (שחורי-רובין ושורץ, 2003).

הדסה פיתחה מנגנונים עצמאיים לגיוס כספים, שהתבססו על ועדות מקומיות ופעלו בסניפי הדסה שהיו פרוסים בכל רחבי ארצות הברית. הסניפים הללו הפעילו מתנדבות וגייסו כספים שיועדו לפעילות הרפואית של הארגון. הם עשו זאת באמצעות "חוגי התפירה" (מסגרות מקומיות לנשים שיצרו רשת חברתית שפעלה גם לגיוס כספים), מבצעי "הקש בדלת" ומבצעי התרמה ברחוב, שזכו להצלחה מרשימה (McCune, 2005).

על אף עצמאותה החלקית, משהוקמה המגבית המאוחדת לארץ ישראל הסכימה תחילה הדסה לשתף פעולה, והכספים שגייסה הועברו לארץ ישראל דרך המגבית. אולם ההסדר הזה לא האריך ימים: חברות הדסה טענו שהמגבית אינה יעילה וכי הוצאות הניהול שלה גבוהות מדי ופוגעות בהקצאת הכספים לפרויקטים עצמם (McCune, 2005). בראשית שנות השלושים נחלשה כאמור המגבית המאוחדת לארץ ישראל והגופים השונים התפצלו ממנה ושבּו לעבוד בנפרד (Stock, 1987). בשנת 1935 כבר הייתה עצמאותה של הדסה לעובדה מוגמרת, שאף זכתה לתמיכתם של בכירים במוסדות הלאומיים (הנהלת הסוכנות, 1935).

גיוס כספים מן הקהל הרחב

לצד מגמת הריכוזיות והידוק הפיקוח בתחום הקצאת הכספים הפילנתרופיים שמקורם מחו"ל, הלך והתרבה בארץ ישראל מספרן של אגודות מקומיות שפעילותן התבססה במידה רבה על גיוס כספים מן הקהל היהודי המקומי. בין האגודות הללו היו ארגוני חברים, מסגרות מוסדיות שביקשו לקדם שירותי תרבות וכן שורה ארוכה ומגוונת של מוסדות לאספקת שירותים חברתיים, חלקם מבוססים ומוכרים, שלא ויתרו על פנייה לקהל המקומי נוסף על המנגנונים הבינלאומיים לגיוס תרומות שבהם היו מעורבים. הרשימות החלקיות שנותרו, לצד עדותו של שר הפנים ישראל

רוקח לאחר הקמת המדינה, מצביעות על קיומם של אלפי ארגונים ללא כוונת רווח בארץ ישראל בתקופת המנדט. על פי אחת ההערכות, בתקופת היישוב פעלו בארץ כ-5,000 ארגונים, וככל הנראה כשני שלישים מהם הוקמו, מומנו ונוהלו בידי הציבור היהודי (דברי הכנסת, 1955). היקף הארגונים וטיבם מצביעים על תלותם בכספי תרומות, בדמי חבר ובמכירת שירותים, אך אין בידינו נתונים על ההיקף הכספי של פעילותם ועל חלקם של הכספים שהגיעו מחו"ל בפעילות זו. כבר ב-1927 יזמה עיריית תל אביב חוק עזר עירוני שנועד להסדיר את גיוס התרומות ולפקח עליו. העירייה השקיעה מאמצים ניכרים בשכנוע הממשלה הבריטית להעביר אליה את הסמכות הזאת. החוק מונה כמה פעולות שהיו נהוגות באותה תקופה לשם גיוס כספים: מכירת פרחים או סרטים ואיסוף צדקה. על פי אותו החוק, כל גוף המבקש להתרים כספים נדרש לאישור מראש, ועליו לפרט מהי המטרה שלשמה נאספים הכספים ומהם שמות המוסדות או האנשים שיהיו אחראים על הגבייה. מן התגובות לחוק ניתן ללמוד כי ארגונים שונים אמנם נהגו לגייס כספים באופן עצמאי, ישירות מן הציבור. ארגוני הנשים, למשל, דרשו להבטיח לארגוניהן לפחות עשרים "ימי סרט" (כינוי לימי איסוף תרומות) בשנה ותוך התייעצות עמן (עיריית תל אביב, 1927; לזר, בדפוס; פניית ארגוני נשים, 1927).

הפנייה לציבור לשם גיוס כספים, שנועדו להפעלתם של ארגונים, אגודות ומוסדות ללא כוונת רווח, הייתה מעוגנת עמוק בתרבות הציבורית של החברה היישובית. תחום ארגוני שבו בלטה הנורמה הזאת במיוחד היה אגודות החברים. הארגונים הידועים הם כמובן קופות החולים והסתדרויות העובדים, אבל המודל הזה הלך והתפשט והקיף חלק ניכר מן החיים ההתאגדותיים בתקופת המנדט. בשעה שההסתדרות הכללית נהנתה מכספי תרומות במסגרת המגבית העצמאית שלה, וקופות חולים נהנו הן מדמי חבר והן מחסות המפלגות שהיו מזוהות עמן, ארגונים אחרים התקיימו בעיקר מדמי חבר – ואמנם רבים מהם קרסו בשל מחסור כרוני במשאבים.

פעילות התאגדותית ענפה שהתבססה על דמי חבר התקיימה בתחום האגודות המקצועיות. לדברי גור אלרואי (2003), את דגם האגודות המקצועיות ואת הרעיון של עזרה הדדית בתחום המקצועי והמורלי ייבאו המהגרים ארצה מעולמם החברתי במזרח אירופה, שם נהגו בעלי המלאכה להתאגד באגודות מקצועיות שסיפקו קבוצת תמיכה מפני האגודות הלא יהודיות ומפני גזרות השלטון. האגודות הללו סייעו לנזקקים והעניקו הלוואות בתנאים נוחים לחברי האגודה שחלו והתקשו לפרנס את בני משפחותיהם. מקור ההכנסה העיקרי שלהן היה מסים ששילמו החברים, קנסות שהוטלו עליהם ואף ירושות. דוגמה להתארגנות מסוג זה היא "מרכז בעלי המלאכה" בפתח תקווה, ארגון שמנה כמאה חברים בשנת 1924 והחליט להקים קופת מלווה מקומית לעזרה לחברים. את ההון ההתחלתי אסף הארגון באמצעות מסי החברים (דרורי, 1985). כאשר שביקשו כמה מן הארגונים הללו להתרחב, הם פנו אל המוסדות הלאומיים בבקשה לסיוע, אך חשו שהללו מפלים אותם לרעה לעומת ציבור הפועלים (אלרואי, 2003).

גם התאחדויות העולים היו למעשה ארגוני חברים מסוג מסוים. הן הוקמו בידי אנשים שהגיעו מאותה ארץ מוצא וביקשו לשמר לעצמם רשת חברתית ותרבותית וקבוצת תמיכה. בתל אביב פעלו ארגונים על בסיס שכונתי – ארגונים שהתבססו מלכתחילה על רשת חברתית מוכרת

ונועדו לשרת את האינטרסים של בני אותה קבוצה (הלמן, 2000). כולם הסתמכו על מקורות כספיים עצמיים, על דמי חבר ועל גיוס תרומות מקומי.

בתחום המוזיקה נערכו ניסיונות רבים להקים אגודות לקידום תחום מוזיקלי מסוים. האגודות הללו קיוו להתקיים ממכירת כרטיסים או מדמי מנוי לחברים, אך רבות מהן קרסו לאחר שנים ספורות של פעילות. כך היה במקרה של "אגודת חובבי נגינה בארץ ישראל" (הירשברג, 1999). בית הספר למוזיקה "שולמית" קיבל אמנם תמיכה מוועד החינוך (גוף שהוקם במקור במסגרת ועד הצירים הציוני ולאחר מכן עבר לחסות הוועד הלאומי), אך נזקק להשלמת הכנסה ולשם כך מכר לקהל הרחב כרטיסים לקונצרטים בעלות ההוצאה בלבד. היוזמה להקמת אופרה התבססה בין השאר על הכנסות ממכירת כרטיסים, נוסף על כספי תרומות ועל סיוע של עיריית תל אביב, אבל התקציב היה כה זעום עד שהנגנים עבדו למעשה בהתנדבות. אגודת "ניגון", שקמה כדי לתרום להתפתחות המוזיקה העברית, ביקשה להסתמך על דמי חבר ואף פתחה סניפים בירושלים ובחיפה, ואילו התזמורת הפילהרמונית שהקים הוברמן באמצע שנות השלושים הופיעה בכל רחבי הארץ וכיסתה את הוצאותיה באמצעות מכירת הכרטיסים (הירשברג, 1999).

ימי סרט

אגודות שונות ניצלו חגיגות ואירועים ציבוריים לצורך מגבית "ימי סרט" (הלמן, 2000). הוויכוחים על הקצאות "ימי הסרט" ממחישים את יחסי הכוחות בין הארגונים. קק"ל דרשה – וקיבלה – ארבעה ימי סרט, ומנגד, חבר ועד הקהילה בתל אביב דרש שלא להקצות יום סרט לחברת ביקור חולים ולינת צדק משום שהתברר שהארגון מתכוון להפנות חלק מן הכספים שגויסו להקמת קופת גמ"ח לחבריו (לזר, בדפוס; ישראל חבס לעיריית תל אביב, 1927).

לזר הצביע על כך שהקריטריונים להענקת רישיונות לימי סרט היו גמישים למדי וכללו, נוסף על ארגונים העוסקים בצדקה ובחסד, גם ארגונים מקצועיים, ארגוני נוער וארגונים להפצת השפה העברית. לעתים הוקצו רישיונות גם לאירועים נקודתיים או לשם סיוע לקהילות בחו"ל, כמו במקרים של ה"מגבית לטובת התימנים הנרדפים" או "עזרה לשבויי ציון ברוסיה" (דיזנגוף, 1929; לזר, בדפוס).

נדבנים

בעקבות תהליכי המרכז והמיסוד של מנגנוני גיוס הכספים למטרות פילנתרופיות בתקופת המנדט, ובעקבות התפתחותו של המפעל הציוני בכללותו, התמקד המחקר ההיסטורי של התקופה בתיעוד המגביות הממוסדות ומפעלי גיוס הכספים של הארגונים הציוניים. מקומם של נדבנים עצמאיים נדחק לשוליים ולא זכה לתשומת לב מחקרית רבה, ויש לקוות כי הוא יוסיף ויחשף בעתיד. נציין כאן בצורה תמציתית כמה מפועליהם של נדבנים בארץ ישראל בתקופת המנדט. מפעל יחיד במינו בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל, הן בהיקפו והן מבחינת תוצאותיו,

היה מפעלו של אלפרד מונד, לימים לורד מלצ'ט. לורד מלצ'ט היה מראשי יהדות בריטניה, איל תעשייה כימית באירופה וראש "ועדת הסקר" שמינה ויצמן ב-1927. בהיותו חסיד של שיטת "הכלכלה המעורבת", הוא הציב לעצמו למטרה לסייע לפיתוח הארץ על יסוד איזון בין עבודה להון פרטי. בשנת 1929 הקים חברה בשם "מטעי ארץ ישראל בע"מ", שרכשה קרקעות רבות באזור השרון. במרכז השטח הקים מלצ'ט חוות פועלים מסודרת ובה ציוד מכני כבד, והמקום הוכשר לנטיעת פרדסים. בתוך כמה שנים צמח במקום גוש התיישבותי חדש – גוש תל-מונד – שכלל מושבה ושלושה מושבי עובדים, על טהרת העבודה העברית. המטרה הייתה לסייע ליהודים בעלי אמצעים בחו"ל לרכוש חלקות מטע בארץ בתנאים נוחים, ועל כן השטח הוכשר מלכתחילה כך שניתן יהיה לחלקו לנחלות בגדלים שונים, המאפשרות עיבוד נפרד. מטרה נוספת הייתה לסייע לפועלים המאורגנים שעבדו בחווה להתיישב על הקרקע ביישובים בסביבה (נאור וגלעד, 1991). מעורבותה של משפחת רוטשילד במפעלים שונים בארץ ישראל נמשכה בתקופת המנדט, באמצעות חברת פיק"א שייסד הברון אדמונד דה רוטשילד בשנת 1924. במשך יותר משישים שנה הקימה פיק"א ארבעים נקודות חקלאיות על שטח של כחצי מיליון דונם. פיק"א יזמה חידושים חקלאיים רבים: היא הייתה הראשונה שקדחה בארץ בארות עמוקות והניחה רשתות השקיה. החברה טיפחה את התעשייה העברית, את יקבי היין, את חברת המלח ומפעלים לייצור בשמים. היא השתתפה בחברת המלט "נשר" ובתעשיות נוספות (אטינגר, 1947).

דיון: קונפליקטים ומיסוד

ראשיתה של תקופת המנדט מסמלת שינויים מרחיקי לכת במוקדי הכוח היישוביים והיהודיים. כוחה של התנועה הציונית בארץ ישראל התבסס בתקופת מלחמת העולם הראשונה, עם קריסת מערכות התמיכה של היישוב הישן מצד אחד ועם התארגנותם של החוגים הציוניים לנוכח מצוקות המלחמה מצד אחר. החוגים הציוניים היו דומיננטיים בגוף היישובי המרכזי שהוקם לטיפול במשברי המלחמה, ואף שכספי הסיוע האמריקניים חולקו גם לאנשי היישוב הישן ולמוסדותיהם, ניתנה עדיפות למוסדות המזוהים עם המטרות הציוניות. כמו כן, ניתנה עדיפות כוללת ליצירת תשתית שתסייע להנעת גלגלי המשק הכלכלי על פני כספי צדקה שיופנו לסיוע נקודתי, למשל על ידי אספקת מזון (אפרתי, 1991).

המלחמה מסמלת גם את הידלדלות האמצעים במזרח אירופה, שבעקבותיה עבר מרכז הכובד הפילנתרופי לארצות הברית. השפעתה של הפילנתרופיה האמריקנית חרגה מתחום קביעת המטרות שאליהן יוזרמו כספי התרומות. דפוסי גיוס הכספים האמריקניים ותהליכי המיסוד והפיקוח שהתרחשו בקהילות היהודיות בארצות הברית – מאז הקמת הפדרציות בשלהי המאה ה-19 ולאורך המאה ה-20 – הקרינו גם על הפילנתרופיה הארצישראלית. הארגונים אף החלו לפתח אמצעים מגוונים לגיוס הכספים ולפנייה לקהלים שונים. דוגמה לכך היא המקרה של קק"ל, ששיתפה חוגים רחבים בפעילות התרומה ונעזרה בקופות צדקה ששינו את אופיין ואת חזותן, בספרי תרומות, בכנסים ובאספות.

עם כינונו של שלטון המנדט הבריטי על ארץ ישראל, גברו הציפיות להתפתחות מואצת של רעיון הבית הלאומי, שזכה לתמיכת הממשלה הבריטית בהצהרת בלפור. וכך, עם תום מלחמת העולם הראשונה החלו להתפתח בתנועה הציונית כמה גישת עקרוניות לשאלת גיוס המקורות למפעל הציוני בארץ ישראל.

בוועידת לונדון ב-1920 באו לידי ביטוי שתי גישות עיקריות לגיוס כספים לטובת פיתוח הבית הלאומי היהודי. הגישה הראשונה, שיוצגה על ידי חיים ויצמן, גרסה שאת הגשמת הציונות יש להשיג בדרך של גיוס הון לאומי, וזאת באמצעות קרנות לאומיות שלא יעניקו רווחים לתורמים. את ההון הלאומי יש להעמיד לרשות גורמים המוכנים והמוכשרים לרתום עצמם למשימות החשובות ביותר, כמו התיישבות חקלאית. את הגישה השנייה ייצג לואיס ברנדייס, שהאמין כי הציונות תוגשם באמצעות חברות כלכליות-ציבוריות שתפעלנה על בסיס עסקי ותבטחנה רווח למשקיעיהן, כלומר באמצעות השקעות. ועידת לונדון קיבלה בסופו של דבר את עמדתו של מחנה ויצמן, וברנדייס ותומכיו פרשו מן ההסתדרות הציונית. יחד עמם פרשו גם מנהיגים יהודים אמריקנים בכירים ובעלי אמצעים, והדבר פגע במאמציה של התנועה הציונית לגייס כספים בארצות הברית. כך, בעוד ניצחונו של ויצמן קבע את מעמדו כמנהיג ציוני בלתי מעורער, הוא גם פגע במקורות הכספיים של התנועה (נאור וגלעדי, 1991; Berkowitz, 1996). רק בשנת 1925 הושגה פשרה ביוזמתו של ארתור רופין, ולפיה שני שלישים של התקציב הציוני יושקעו במפעלים רווחיים ושליש אחד יוקדש למטרות לאומיות-פוליטיות, אך גם פשרה זו ספגה ביקורת נוקבת (הורוביץ וליסק, 1977).

ייכוח נוסף על דמותה של ההתיישבות הציונית ועל מקומה של הפילנתרופיה בה התעורר בקונגרס הציוני ה-14, בשנת 1925. במרכזו עמדה שאלת היחסים הפנימיים ביישוב. האווירה הייתה רוויית מתח בעקבות המציאות הכלכלית והחברתית החדשה שנוצרה בארץ ישראל מאז העלייה הרביעית – עלייה של בני המעמד הבינוני שדחו את דרך ההתיישבות המקובלת של החלוצים, שמומנו באמצעות קרנות לאומיות. בשיאו של הוויכוח כינה מנהיג תנועת המזרחי בפולין את החלוצים "קעסט-קינדער" (אוכלי לחם חסד), והעלה על סדר היום את הוויכוח הישן על אודות מימון הפעילות הציונית – האם ראוי לממנה באמצעות פילנתרופיה, שנתפסה כ"שנור", או באמצעות הון עצמי וחברות כלכליות מצליחות. בעקבות הביקורת נגדו התפטר ארתור רופין מתפקידו כראש מחלקת ההתיישבות (נאור וגלעדי, 1991).

התנועה הציונית פעלה במדינות רבות, ומעמדה בקרב הקהילות השונות לא היה קבוע או אחיד. היכולת לגייס משאבים מקהילות יהודיות בתפוצה (משאבי הון, כוח אדם או משאבי לגיטימציה) הקרינה על כושר התמרון של המוסדות הלאומיים ועל יחסיהם עם מרכזי המשנה ביישוב. עם זאת, יש לזכור כי המוסדות הלאומיים לא נהנו ממעמד של מונופול: קבוצות אחרות, בהן גם כאלה שלא הזדהו כלל עם היישוב המאורגן, עסקו בגיוס משאבים כדי להבטיח לעצמן אוטונומיה – או פשוט כדי לספק את צורכיהן הייחודיים.

לזירת הסיוע הפילנתרופי נכנסו מעת לעת גורמים חדשים, שתבעו להגביר את השפעתם בתמורה למעורבותם הכספית. כך למשל, בתקופת מלחמת העולם השנייה עלה כוחם של החוגים

האזרחיים ביישוב, בעקבות הגידול בתרומתם הכספית; בהמשך, לאחר המלחמה, עם הגידול המשמעותי בכספי התרומות שהגיעו מיהודי ארצות הברית, גברה גם תביעתה של הצינונת האמריקנית להשפעה פוליטית (הורוביץ וליסק, 1977).

אחד המאפיינים הבולטים של דפוס הפילנתרופיה בתקופת המנדט הוא ההקמה והמיסוד של קרנות מרכזיות ויצירת ארגוני גג ומסגרות שהסדירו מראש את חלוקת הכספים ואת יעדיהם. זרם הכספים שנתרמו גבר לאין ערוך בהשוואה לתקופה העות'מאנית, הן משום שיהדות ארצות הברית הפכה לשחקנית מרכזית (נוסף על יהדות מזרח אירופה, שהמשיכה לתרום עד ערב מלחמת העולם השנייה, אז הפכה מושא לתרומות ולסיוע), והן משום שצמיחתו של היישוב בארץ ישראל יצרה בהירות רבה בנוגע לצרכים הכספיים.

למרות תהליכי המיסוד והמרכז, התקיימה בשנות המנדט פעילות ענפה של התרומות קטנות, החל בתרומה לקופת קק"ל, דרך נשפי תרומה וימי הסרט וכלה בדמי חבר וברכישת שירותים מארגונים ללא כוונת רווח. לכאורה, התופעה הזאת אינה חדשה כשלעצמה ואפשר להשוות אותה לדפוס התרומה לקופת הצדקה, שהיה מקובל זה דורות בקהילות היהודיות ברחבי העולם. ובכל זאת, מעתה נעשה הדבר מטעם התנועה הציונית, שהקפידה להדגיש את היעדים הלאומיים הכוללים של התרומה וביקשה להבחין בינה ובין מנגנוני הסיוע הישנים, שיועדו לתמיכה ולא להעצמה או לפיתוח.

לצד המגמה להרחיב את מעגל התורמים ולהדגיש את עזרתם למפעל הציוני, נטו מנהיגי התקופה להמעיט במעמדם של נדבנים – שכן אלה המשיכו לייצג בעיניהם את המודל של היהודי הישן הנסמך על בעלי האמצעים. לעומת זאת, התפיסה החדשה שהתנועה הלאומית ביקשה להחדיר הדגישה כי היהודי החדש הוא אדם יצרני העומד בזכות עצמו. מספרם של הנדבנים הפרטיים לא פתח בשנים אלו, כך נראה, אך רבים העדיפו להעביר את תרומותיהם דרך המוסדות הלאומיים, ולפיכך הגיעו הכספים ליעדם דרך המתווך הממוסד ולא כתרומה של אדם פרטי. ייתכן גם שההיסטוריונים לא מצאו עניין בנדבנים אלו משום שהתמקדו בפעולות של המוסדות הלאומיים ובמפעלים שלשמים נתרם הכסף.

הפילנתרופיה הארצישראלית בתקופת המנדט הציעה מגוון מסגרות וערוצים לגיוס תרומות ולהעברתן. בתקופה זו עברה הפילנתרופיה תהליכי מיסוד, פיקוח ומרכז, הן בקהילות היהודיות בארצות הברית והן במרכז הפוליטי הארצישראלי. עם זאת, נותרו על כן גם השיטות המסורתיות המבוססות על התרמה אישית למטרות קונקרטיות והעושות שימוש באמצעים של לחץ חברתי. המסגרות הגדולות והממוסדות שנוסדו סיעו להגדלת כספי התרומה, אבל הקמתן לוותה בחיכוכים שהובילו לעתים למשברים ארוכי טווח. החיכוכים, שלא נפתרו בנקל, השפיעו על התפתחות היישוב כולו.

התקופה הממלכתית

ישראל בעשורים הראשונים: מאפיינים כלליים ודפוסי התאגדות

מדינת ישראל הוקמה בעיצומה של מלחמה שבמהלכה נהרגו 6,000 לוחמים ואזרחים – אחוז אחד מסך כל תושביה היהודים של הארץ. המאמץ המלחמתי הטיל עול כבד על המשק, הן בשל הצורך להקצות תקציבים לאחזקת הצבא ולרכישת אמצעי לחימה והן בשל הפגיעה בכושר הייצור ואבדן התוצר (גרינברג, 1988; נאור, 2006). המחיר הכלכלי הישיר של המלחמה נאמד בכ-270 מיליון דולר. נוסף על כך, שיבשה המלחמה את מערכת הייצור וניתקה את יחסי החליפין בין השוק היהודי לשוק הערבי (נאור וגלעדי, 1991).

עוד לפני שהסתיימה המלחמה, וחודשים ספורים בלבד לאחר כינונה של מדינת ישראל, החלו לזרום ארצה עולים חדשים. גל העלייה שהלך והתעצם נמשך לאורך העשור הראשון לכינונה של המדינה וחולל מהפכה דמוגרפית. כך למשל, במאי 1948 הגיעו ארצה כ-5,000 עולים, וביוני הגיעו למעלה מאלף; בחודש יולי כבר נכנסו לגבולות הארץ למעלה מ-17,000 עולים, והמספר הזה הלך והתעצם לקראת סוף השנה. בחודשים נובמבר–דצמבר 1948 כבר הגיעו לארץ קרוב ל-50,000 עולים (קדיש, 2004). בשלוש וחצי השנים הראשונות הוכפלה האוכלוסייה היהודית. 650,000 היהודים שהתגוררו בישראל ביום הקמת המדינה קלטו קרוב ל-700,000 עולים. קצב קליטתה של העלייה הגדולה, מצבם של העולים, שהיו רובם ככולם פליטים מאירופה או יהודים מארצות האסלאם שנטשו מאחוריהם את כל רכושם, וכן המציאות הכלכלית הרעועה שאליה נקלעו העולים – כל אלו חייבו גיוס הון מחוץ לגבולות הארץ.

כדי להוציא יהודים ממזרח אירופה ומארצות האסלאם נדרשו הון יהודי וסיוע בינלאומי ודיפלומטי. במושב של הוועד הפועל הציוני שהתקיים בירושלים בשנת 1948 הכירה המנהיגות הישראלית בעובדה שלא תוכל להתמודד בכוחות עצמה עם קליטת העלייה, והעלייה לישראל הוכרזה כמשימה לאומית כלל-יהודית שיש לממנה בכספי העם היהודי כולו (גולדנר ובריק, 2005; גרוס, 1997).

בתום תקופת המנדט הבריטי הייתה רמתם הבריאותית של תושבי הארץ היהודים טובה למדי, הודות לשיעור הצעירים הגבוה בקרב העולים והודות לשירותי הבריאות שהלכו והתפתחו בד בבד עם צמיחת האוכלוסייה. ואילו עתה, בגל העולים ששטף את הארץ, שיעור הקשישים החולים היה גבוה, ורבים מן המגיעים אף סבלו ממצוקה עוד לפני העלייה ועל כן היו נתונים במצב פיזי ירוד. התנאים החומריים שהוצעו לעולים עם הגיעם ארצה לא היטיבו עמם. מחנות אוהלים, מבנים מפח ומיריעות בד, מזון קצוב, צפיפות, מחסור בחדרי שירותים ובמקלחות והיעדר תשתיות ביוב – כל אלו הרעו עוד יותר את מצבם של העולים (רוזין, 2008). שירותי הבריאות הקיימים לא היו מסוגלים לספק את הצרכים החדשים (גולדנר ובריק, 2005). כדי להתמודד עם המהפכה הדמוגרפית ועם המשבר הכלכלי שנלווה לה, אימצה מדינת ישראל את מדיניות ההקצבה והפיקוח – הצנע. הייתה זו תפיסה כלכלית ריכוזית שעלתה בקנה אחד עם האידיאולוגיה הממלכתית שסברה כי המדינה אחראית על אזרחיה. על פי תפיסה זו,

למדינה יש עדיפות מוחלטת על פני גורמים אחרים בתוכה או מחוצה לה. לרעיון הממלכתי נלוו גם תביעות לאחדות לאומית, לאחריות ולמשמעת, להשלטה ללא תנאי של חוק וסדר ולנאמנות ללא סייג למוסדות המדינה (דון-יחיא, 1989; Medding, 1990).

המגמה הממלכתית הובילה להתנגשויות חריפות עם חוגים שונים שביקשו לשמר את האופי הייחודי ואת המעמד האוטונומי של מוסדותיהם. רבים מן החוגים הללו – חוגי ההתיישבות העובדת או החוגים הדתיים – היו מאורגנים עד קום המדינה במסגרות סקטוריאליות, שבמרכזן מפלגה וסביבה שורה של מרכזי משנה שסיפקו שירותי התיישבות, חינוך, בריאות, רווחה ותרבות. המסגרות הללו יצרו קבוצת השתייכות כוללת לאנשים שהזדהו עם ערכיהן (בראלי, 1999; דון-יחיא, 1989).

יתר על כן, התבוננות מעמיקה יותר מראה כי על אף הטרמינולוגיה הממלכתית ולמרות הגישה הרווחת באותה תקופה, שהציבה במרכז את רשויות המדינה ואת תחומי אחריותן, המשיכו לפעול גם לאחר קום המדינה התאגדויות אזרחים, שביקשו להשמיע את קולם הייחודי של יחידים וקבוצות ופעלו לקידום מגוון מטרות בתחומי החברה, התרבות, הרווחה והכלכלה – שימרו גם המפלגות את כוחן כמרכזים סקטוריאליים כוללים הפועלים למען צורכי חבריהם באמצעות מנגנוניהם הארגוניים (Dowty, 1995). קיומם של המעגלים הללו, לצד מגבלות הכוח של כל אחד מהם, יצרו מערכת יחסים קרובה ותלותית בין הממשלה ובין הארגונים הוולונטריים: הממשלה נזקקה למסגרות הארגוניות הקיימות כדי לספק שירותים, והמסגרות מצדן נזקקו לממשלה כדי להבטיח לעצמן הכנסה קבועה ויציבה כמו גם נגישות לכספים פילנתרופיים שהגיעו דרך המגביות המאוחדות.

בשנותיה הראשונות של המדינה, הקשר הכספי המרכזי בין ישראל לתפוצה היהודית בארצות הברית התקיים על פי סעיף בחוקי המס האמריקניים. ההכנסות ממקורות וולונטריים (כלומר מקורות שאינם חייבים במס) היו חלק משמעותי ממטבע החוץ שזרם למדינה בראשית שנות החמישים (Stock, 1995).

חלקה של הממשלה בהקצאת המשאבים לפעילותם של הארגונים השונים הלך וגבר במשך השנים. בשנות השבעים טען רובינשטיין (1977) כי רוב הארגונים הציבוריים בישראל ממומנים מקרנות ציבוריות וממשלתיות. באותה תקופה נוספו למעגל המלכ"רים ארגונים נוספים, שייצגו קבוצות וצרכים מגוונים וסיפקו שירותים ועזרה עצמית. בהשפעתה של מהפכת זכויות האדם בארצות הברית ובאירופה, קמו בישראל ארגונים למען זכויות אדם וזכויות מיעוטים כגון האגודה לזכויות האזרח (1972) והארגון להגנת זכויות הפרט (1975) (Gidron, 2003).

מרחב הפעילות המגוון – בין שהתבסס על סוכנויות ממשלתיות, על מרכזי משנה מפלגתיים או על ארגוני אינטרס ועל רשתות חברתיות ממוסדות – נזקק לכספים, והוא גייס אותם מבית ומחוץ. להלן ננסה לחשוף את המרכיב הכספי הפילנתרופי שאפשר את פעילותם של המעגלים הללו ולעתים גם חייב אותם לשיתוף פעולה.

מנגנונים גדולים לגיוס ולהקצאת כספים

במהלך התקופה הנידונה, רוב התרומות מחו"ל הגיעו באמצעות המגביות המאוחדות. המגבית היהודית המאוחדת (UJA) העבירה כספים לגופי ההסתדרות הציונית בישראל, באמצעות המגבית המאוחדת לישראל (UIA). כמו כן, נפתח ערוץ חדש להזרמת כספים לארץ: מפעל איגרות החוב – מלווה העצמאות (הבונדס). הריכוזיות של מנגנוני גיוס הכספים וההסדרים שנקבעו מראש להקצאתם העניקו למערכת השלטונית – בין במישרין ובין בעקיפין, באמצעות נציגיה בסוכנות ובהסתדרות הציונית – מעורבות גבוהה בהקצאת המשאבים הכספיים (Stock, 1987; Gidron, 2003).

אלא שכבר בשנת 1950 ירדו ההכנסות מן המגבית, ואילו צורכי מימון קליטת העלייה רק הלכו וגברו. בשמונת החודשים הראשונים שלאחר קום המדינה, עד דצמבר 1948, הגיעה הכנסתה של הסוכנות מתרומות ברחבי העולם ל-122 מיליון דולר, אך בשנת 1949 ירדו ההכנסות ל-84 מיליון, וזאת בשעה שמספר העולים גדל באותה תקופה פי שניים. בשנים 1950–1955 הסתכמה הכנסתה הממוצעת של הסוכנות מן המגביות בכל רחבי העולם ב-54 מיליון דולר לשנה בלבד. אמנם הדסה הצליחה לגייס עוד 18 מיליון דולר, וגם הבונדס הניב הכנסות, אולם בסופו של דבר הסוכנות לא עמדה במחויבויותיה הכספיות (Stock, 1987).

המגבית היהודית המאוחדת (United Jewish Appeal)

ב-1947, כשנה לפני קום המדינה, החליטו אנשי המגבית היהודית המאוחדת לבחור יושב ראש אחד שייצג את שלושת הגופים השותפים – הגיונט, המגבית המאוחדת לארץ ישראל והשירות למען הפליטים. יושב הראש המשותף היה הנרי מורגנטאו, ששירת בתפקיד עד 1950 ותרם מן הרקע העשיר שלו בשירות הציבורי – בין שאר תפקידיו כיהן כשר האוצר בממשל רוזוולט (Karp, 1981).

לאחר הקמת המדינה התחולל מאבק על השליטה במגבית המאוחדת לארץ ישראל (UPA), שהקרין על המגבית היהודית (UJA). המחלוקת עיכבה את פעילותה של מערכת גיוס הכספים של שנת 1949 (Stock, 1987). בסופו של דבר, בעקבות התערבותם של אישים בכירים בישראל ובראשם ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, ניצחו במאבק הנרי מורגנטאו והנרי מונטור, נציגי המנהיגות הלא ציונית במגביות. נקודת ההכרעה הזאת, שבה נדחקו הצדה מנהיגי הציונות האמריקנית, אבא הלל סילבר ועמנואל ניומן, הרחיבה את בסיס הקונסנזוס של המגבית וסימלה את העברת מרכז הכובד היהודי-אמריקני לידי מנהיגי הקהילות (Raphael, 1982).

על אף נקודת המפנה הזאת ומשמעויותיה, שנות החמישים אופיינו בירידה משמעותית בהכנסות. ב-1950 ירדו ההכנסות והגיעו ל-82 מיליון דולר, ובשנים 1952 ו-1953 גייסה המגבית כ-64 מיליון דולר לשנה (Stock, 1987). בניגוד למחנות העקורים באירופה או למלחמה להבטחת עצם קיומה של מדינת ישראל, העלייה הגדולה לא עוררה התגייסות טוטלית בקרב יהודי ארצות הברית. במובנים רבים, יהודי ארצות הברית חזרו עתה לעשות לביתם. עם זאת, בשנים אלו

התבסס מעמדה של המגבית היהודית המאוחדת כמסגרת פעולה ששימרה ואף חיזקה את הקשר בין יהדות ארצות הברית למדינת ישראל. במסגרת המגבית היהודית ביקרו מנהיגים יהודים אמריקנים במדינה הצעירה; הביקורים עוררו בהם תחושת מחויבות וכך הובטחו תרומותיהן של קהילות (Raphael, 1982). המגבית היהודית שימשה גם מסגרת למימושן של מטרות יהודיות כגון צדקה וערבות הדדית, וטיפחה את הרגישות שהייתה טבועה ביהודי ארצות הברית לרווחתם של יהודים באשר הם. כך הפכה המגבית אמצעי לכניסה לחיים הקהילתיים היהודיים וזירה מרכזית בפעילות היהודית האמריקנית (Karp, 1981).

בשנים 1951–1955 כיהן אדוארד וורבורג כיושב ראש המגבית, ולצדו כיהן ג'ו שוורץ כמנכ"ל. השניים לא הצליחו לשכנע את הפדרציות להקצות חלק גדול יותר מכסף למטרות ישראליות. משכנעם ויליאם רוזנוולד לתפקיד יושב הראש הוא פעל יחד עם סגנו, הרב הרברט פרידמן, להגברת ההזדהות עם ישראל בקרב חברי הקהילות היהודיות. הם אמנם הצליחו לשים קץ לירידה בהכנסות מתרומות, אבל גם בתקופתם היקף התרומות לא עלה (קאופמן, 1999). למרות הסכומים המוגבלים, סייעה המגבית בשנים אלו לעלייתם של יהודים מצפון אפריקה (במיוחד ממרוקו), ממצרים, מהונגריה, מפולין ומרומניה; כן הושקעו כספים בצמצום מספר המתגוררים במעברות בישראל. רפאל ציין כי בשנת 1959 התגוררו במעברות 110,000 איש, ובעזרת כספי המגבית צומצם מספרם ל-90,000 ב-1960 ול-40,000 ב-1961. רבים מן המפונים מן המעברות מצאו דיור בכפרים חקלאיים במבנים שמומנו בידי המגבית. כספי המגבית היהודית המאוחדת סייעו לממן מגוון תשתיות ושירותים לעולים: כבישי גישה לכפרים, חיבור לחשמל, ריהוט בסיסי, ספרים לאולפן, סיוע רפואי והכשרה מקצועית (Raphael, 1982).

בסוף שנות החמישים הכריז פרידמן על הקמת מסגרת למנהיגות הצעירה של המגבית היהודית המאוחדת, במטרה להכשיר את הקרקע לדור התורמים והמנהיגים העתידי של הקהילה היהודית החילונית בארצות הברית. הוא ארגן עבורם סיורים בישראל שכללו אירוח בקהילות ישראליות שונות. פרידמן יזם וקידם פעולות שנועדו לקרב את המגבית לקהילות ולקשר בין ישראלים ליהודים אמריקנים. אפשר לציין, לדוגמה, את הסיורים השנתיים שזכו לכינוי "סיורי הרצון הטוב" (good will tours), שבמסגרתם ביקרו ישראלים ומנהיגי המגבית בערים רבות בארצות הברית ונפגשו עם תושביהן היהודים. פרידמן גם גייס דוברים ישראלים בכירים, כמו אבא אבן, משה שרת ומשה דיין, לשאת דברים בפני קהילות היהודיות. ה"תנועה" של פרידמן, כפי שכינה את יוזמותיו, אכן הצמיחה בשנים הבאות את שליחיה של המגבית היהודית המאוחדת בקהילות. לאחר שביקרו בארץ במסגרת משלחת מטעם המגבית, גברה תחושת המחויבות של המנהיגים הצעירים והם נעשו מעורבים בגיוס כספים ובחיי היומיום של ישראל (קאופמן, 1999).

יוזמה מסוג אחר שצמחה מתוך המגבית היהודית המאוחדת הייתה "הקרן לחינוך ישראל באמריקה" (Israel Education Fund in America). מדובר במסגרת שפעלה לגיוס כספים מאנשים שכבר התחייבו לתרום למגבית והיו נכונים להקצות סכום נוסף למטרה ספציפית, או מתורמים בכירים שקודם לכן לא היו מחויבים למגבית היהודית. הכספים שנאספו בקרן החינוך

יועדו מלכתחילה להקמת מבנים לבתי ספר ולספריות בערי פיתוח בישראל. היוזמה החלה בשנת 1964, ובשנת 1972 כבר הושלמה או עמדה בפני סיום הקמתם של 94 בתי ספר תיכוניים, 11 ספריות ציבוריות, 31 מרכזים קהילתיים, 93 מסגרות לגיל הרך ושישה מועדוני ספורט. הקרן הציעה גם מלגות לילדי עולים. על פי ההסכם עם ממשלת ישראל, השלימה הממשלה את המימון והקצתה לכל אחד מן הפרויקטים סכום של פי ארבעה ויותר מגובה התרומה (Raphael, 1982). היו מקרים שבהם אדם יחיד תרם מבנה שלם לבית ספר (Stock, 1987).

בשנת 1957, בעקבות מבצע סיני, עלו הכנסות המגבית ל-85 מיליון דולר – הסכום הגבוה ביותר שגויס בשנות החמישים. אולם כבר בשנה שלאחר מכן ירד שוב היקף התרומות. יהודי ארצות הברית עדיין לא הבינו את קשיי הביטחון של ישראל לאשורם. בשנת 1966 ובמחצית הראשונה של 1967 הייתה החברה בישראל שרויה במצב קשה, שניכר במיתון כלכלי, בהתגברות מעשי האיבה ובצמצום היקף העלייה לצד ירידה מן הארץ. אפילו בשבועות המתוחים של מאי 1967 לא האמינו ראשי המגבית שעומדת לפרוץ מלחמה, והם התאמצו מאוד לגייס סכום דומה לזה שגויס בשנה החולפת.

אולם המלחמה שינתה את המצב מן הקצה אל הקצה וחוללה מפנה דרמטי בתמיכה של יהודי ארצות הברית בישראל. העמידה לימין ישראל הוסברה לא רק כתמיכה באינטרס הייחודי שלה, אלא גם כהגנה על זכותם של כל בני האדם לחיי צדק, חופש ושוויון. נוצרה זיקה בין הרעיונות האמריקניים של זכות ההגדרה העצמית ועקרון הדמוקרטיה ובין מאבקם של אזרחי ישראל לחיות בארץ אבותיהם ולשמור על המדינה הדמוקרטית היחידה במזרח התיכון. תמיכתם של יהודי ארצות הברית בישראל ערב המלחמה באה לידי ביטוי בשלוש דרכים עיקריות: תנועה ספונטנית של צעירים יהודים שביקשו לנסוע לישראל כדי לעבוד ולהתנדב בה; פעולה ציבורית-מדינית המונית (הפגנות, צעדות וכו'); והדרך העיקרית – איסוף כספים, בין במסגרת המגבית הישראלית לשעת חירום ובין במסגרת הבונדס. יהודים עמדו בתור במשרדי הפדרציות כדי לתרום. סכומים ניכרים נאספו, לראשונה, גם באמצעות הטלפון. בימי המשבר לבדם הצליחה המגבית לגייס מאה מיליון דולר, וזרם התרומות האדיר העלה את הכנסות המגבית ב-800% לעומת שנת 1966. העלייה ניכרה לא רק בסכומים שנאספו, אלא גם במספר האנשים שתרמו. נערים שחגגו בר-מצווה מכרו את המתנות שקיבלו ותרמו את כל כספם, מתבוללים שהתרחקו ממוצאם היהודי הצטרפו גם הם למעגל התורמים, ואפילו חברים במועצה האמריקנית למען היהדות – ארגון אנטי-ציוני – תרמו עתה כספים לישראל (פלדשטיין, 2000). אלפי יהודים שנהגו לתרום למגבית גם קודם לכן תרמו עתה סכומים גדולים פי עשרה, ורבים אחרים שמעולם לא תרמו שלחו המחאות למגבית והתחייבו לסכומים עצומים (קאופמן, 1999).

גם לאחר הניצחון במלחמה נתרמו סכומים גבוהים מאוד. היהודים הזדהו עם ישראל בעלת העוצמה, והמגבית הצליחה לגייס סכום חסר תקדים של 241 מיליון דולר בשנה אחת, לעומת 64 מיליון דולר בשנה הקודמת (1966). המגמה הזאת נמשכה כמה שנים לאחר מכן, והסכומים הזעומים שגויסו בשנים ה"רזות" שלפני המלחמה לא נראו עוד. לאחר המלחמה השתנה גם אופיין של המשלחות מטעם המגבית. ראשי המגבית הגיעו לסיורים לימודיים בארץ

וסימלו בכך את ראשיתם של הסיורים ההמוניים. בשנות השבעים ביקרו בישראל עשרות אלפי יהודים וביטאו בכך את הזדהותם עמה.

המגע היומיומי הזה יצר בסיס יציב לגיוס כספים בהיקף שלא היה כמותו בעבר ואפשר התקרבות משמעותית בין יהודי ארצות הברית לישראל. הסיסמה המובילה הייתה "עם אחד אנחנו" (We Are One). בעקבות המלחמה ניטשטשו סופית ההבדלים בין ציונים ללא ציונים בקרב יהודי ארצות הברית.

המנהיגים הקהילתיים בארצות הברית וראשי הפדרציות נעשו מעורבים יותר במתרחש בישראל. כך למשל, הם גילו מעורבות רבה בפרויקט שיקום השכונות: הם סייעו לעבודה הקהילתית, תרמו מניסיונם ומן הידע שלהם וניסו להנחיל תפיסות חברתיות וגישות כוללניות יותר לטיפול בשכונות. כך נעשו אותם יהודים מעורבים יותר בחברה הישראלית ומודעים למתרחש בה. אולם התוודעות עמוקה זו הולידה גם ביקורת על ישראל – למשל על אופייה הביורוקרטי, על מערכת המינהל והממשל המסוכסכת שלה ועל ריבוי המינויים הפוליטיים (פלדשטיין, 2000; קאופמן, 1999).

התקפתם של צבאות סוריה ומצרים על ישראל ביום הכיפורים 1973 עורר שוב בקרב יהודי העולם את התחושה שגורלה של ישראל מוטל על הכף. בעקבות המלחמה עלה שוב היקף התרומות ובשנת 1974 גייסה המגבית היהודית יותר מחצי מיליארד דולר – הסכום הגבוה ביותר שגויס עד אז. המגבית הפכה כעת לכלי שבאמצעותו ביטאו רבים מיהודי ארצות הברית את מחויבותם לעמם ואת ערכיהם היהודיים (קאופמן, 1999).

המגבית המאוחדת לישראל (United Israel Appeal)

חודשים ספורים לאחר הקמת המדינה הודיע יושב ראש המגבית המאוחדת לארץ ישראל (UPA), הנרי מונטור, על התפטרותו, והמגבית נקלעה למשבר. מונטור טען שהמגבית אינה משקפת נאמנה את חלוקת הכוחות בין תורמי הכספים למען מדינת ישראל. הוא ביטא למעשה את החשש של השותפים הלא ציונים במגבית היהודית המאוחדת (UJA) מפני התגברות כוחה של הסתדרות ציוני אמריקה ומפני השתלטותה על כל הפעולות למען מדינת ישראל, ובמיוחד על איסוף הכספים בארצות הברית. החשש הזה גבר לאחר שאבא הלל סילבר ועמנואל ניומן דרשו שהמגבית המאוחדת לישראל (UPA) תזכה למעמד אוטונומי, כלומר תפעל שלא במסגרת השותפות עם הג'וינט במגבית היהודית המאוחדת. בתוך כך הם התנגדו למינויו של מונטור למנהל הכללי של הוועד הפועל של המגבית היהודית המאוחדת מטעם המגבית המאוחדת לישראל. מולם – ולצדו של מונטור – התייצב הנרי מורגנטאו, יושב ראש המגבית היהודית המאוחדת, והביע התנגדות להמשך שלטונם של ראשי הסתדרות ציוני אמריקה במגבית המאוחדת לישראל. משלחת בראשותו של אליעזר קפלן, שר האוצר בממשלת ישראל, שנשלחה לארצות הברית לנסות ולתווך בין הצדדים, הגיעה למסקנה שחיוני להבטיח את המשך כהונתו של מורגנטאו בראשות המגבית היהודית המאוחדת, וכי יש להיענות לדרישתו ולמנות לו לעוזר את הנרי מונטור. בעקבות זאת

אכן מונה מורגנטאו למנהל הכללי של המגבית היהודית המאוחדת ומונטור מונה למנהל הכללי של הוועד הפועל; בתגובה, הגישו סילבר וניומן את התפטרותם להנהלת הסוכנות היהודית (פלדשטיין, 2003).

המשבר הזה, שפרץ בסתיו 1948, פתח אשנב למעורבות גוברת של הפדרציות היהודיות בארצות הברית בענייני גיוס הכספים לישראל. בהמשך לטענותיו של מונטור כלפי הציונים על כך שהם מבקשים להשתלט על המגבית המאוחדת לארץ ישראל, תבעו נציגי הפדרציות ייצוג של 50% במגבית. בסופו של דבר הוסכם כי הם יזכו לייצוג של 40% ומולם הציונים יזכו לייצוג של 60%; על בסיס הנוסחה הזאת נמשכה פעילותה של המגבית הארצישראלית. אלא שבפועל, בעקבות שובו של מונטור ודחיקתם החוצה של סילבר וניומן, איבדה המגבית הארצישראלית את כוחה ומנהיגי הפדרציות ראו בה לא יותר מתחנת ביניים בהעברת הכספים לסוכנות היהודית. מרגע שנוטרלה ההנהגה הציונית, איבדה למעשה המגבית הארצישראלית את הסיבה לקיומה – ייצוג האינטרס הציוני במגבית היהודית המאוחדת (Stock, 1987).

למרות זאת, המסגרת של המגבית הארצישראלית נשמרה וב-1952 שונה שמה למגבית המאוחדת לישראל (UIA). הכספים המשיכו לעבור באמצעותה מן המגבית היהודית המאוחדת לסוכנות היהודית, אך למעשה לא היה צורך אמיתי בקיומו של מכשיר הביניים הזה משום שהמגבית היהודית המאוחדת (UJA) עמדה בקשר ישיר עם הסוכנות היהודית במשרדה בארצות הברית. כך נותרה המגבית הארצישראלית גוף לא פעיל לאורך שנות החמישים, אך שני הגופים שהרכיבו אותה – קרן היסוד וקק"ל – נותרו פעילים והיו המוטבים לכספים שהגיעו לישראל. בשנת 1960 התקבלה ברשויות המס בארצות הברית החלטה חדשה, שקבעה כי הקלות המס בארצות הברית נועדו לארגונים אמריקניים השולטים שליטה מלאה בהוצאות שלהם. כדי להתגבר על המכשול הפרוצדורלי הזה התעורר צורך בארגון מחדש, ונקבע כי הסוכנות היהודית לישראל בע"מ (JAFI – The Jewish Agency for Israel Inc.), גוף שהוקם בניו יורק בתקופת המשבר של 1949, תהפוך לגוף המרכזי האחראי להעברת הכספים מארצות הברית, ואילו הסוכנות היהודית בירושלים תהפוך לסוכן של הגוף הניו יורקי. עוד נקבע שגזבר הסוכנות היהודית יגיע לארצות הברית, יציג את תקציבו בפני הוועד המנהל של הסוכנות היהודית לישראל בע"מ ויבקש את אישורו. הוועד המנהל ידון בתקציב, יחליט על עמדותיו ויצביע על תקציב משלו, שאותו יעביר לישראל יחד עם הכספים עצמם.

כדי שהתכנית החדשה תצליח נדרשה הנהלת הסוכנות ירושלים לתת דין וחשבון קפדני להנהלת הסוכנות ניו יורק. לשם כך הקימה הנהלת הסוכנות ניו יורק משרד בישראל ושלחה אליו נציג קבוע. גם המבנה של הנהלת הסוכנות ניו יורק בע"מ השתנה, והגוף הופרד לחלוטין מן החטיבה האמריקנית של ההסתדרות הציונית העולמית. במסגרת הארגון מחדש של הארגון הזה הוחלט שיהיו בו שני גופים שותפים: המגבית המאוחדת לישראל (UIA) עם 14 נציגים, והחטיבה האמריקנית של הסוכנות היהודית עם שבעה נציגים בלבד. התוצאה הייתה שהמגבית המאוחדת לישראל (UIA) הפכה לגוף הדומיננטי. המבנה הפנימי שעליו הוחלט ב-1948, ושלא יושם מעולם, הופעל עתה – 40% מנציגי המגבית המאוחדת לישראל היו נציגי הקהילות היהודיות

האמריקניות ו-60% היו נציגי הגופים הציוניים. יחד עם שבעת נציגי החטיבה האמריקנית של הסוכנות היהודית נהנו הציונים מרוב מוחץ – ובכלל, כל הנציגים היו אישים שבלטו במחויבותם לישראל לאורך השנים.

הגוף החדש (JAFI Inc.), שפעל בשנים 1960–1966, היה הגוף שנועד לקבל את ההכנסה מתרומות של המגבית היהודית המאוחדת (UJA), דרך המגבית המאוחדת לישראל (UIA), ולהסדיר את הכספים הללו. הנהלת הסוכנות ירושלים הוגדרה כגוף המבצע היחיד, ופעולותיו הוגדרו כיעד היחיד לכספים שזרמו דרך הערוץ הזה. התקציב של הסוכנות היהודית בירושלים התחייב לכלול אך ורק מרכיבים העומדים בקריטריונים האמריקניים לפטור ממס, ועל כן לא הוקצו כספים לקרנות הקונסטרוקטיביות שנהנו מחסותן של מפלגות פוליטיות. נוסף על כך נוצר פורום שבו מנהיגים קהילתיים אמריקנים, שלא היו חלק מן התנועה הציונית, קיבלו לראשונה תפקיד ממשי בקבלת ההחלטות הנוגעות למדינת ישראל – מעמד שלא היה כמותו מאז הקמת הסוכנות היהודית המורחבת בשנת 1929. ארנסט סטוק ראה בהתרחשות הזאת צעד חשוב לקראת שותפות מיוחדת – גם אם מגושמת במקצת – בין ישראל ליהדות ארצות הברית. בפועל התקציבים היו קטנים משום ששיעור גבוה מאוד מן ההכנסות הועבר לתשלום ריבית על הלוואותיה של המגבית היהודית המאוחדת (UJA) (סטוק, 1997; Stock, 1987).

בשנת 1966 התמזגה הסוכנות היהודית בניו יורק בע"מ (JAFI Inc.) עם המגבית המאוחדת לישראל (UIA). שני הגופים מוזגו כעת לתאגיד אחד שהגדיר לעצמו תקנות ונהלים חדשים, שלפיהם מונו מאתיים נאמנים (מאה מהם מונו בידי הארגונים הציוניים והמאה האחרים נבחרו תוך התייעצות עם הפדרציות ועם קרנות הרווחה). נוסף על כך היו 27 דירקטורים; 18 מהם נבחרו בידי חבר הנאמנים ותשעה נבחרו בידי החטיבה היהודית של הסוכנות היהודית. מבחינה מעשית, הפך הארגון למקבל ההחלטות באשר לאופן השקעת כספי המגבית היהודית המאוחדת (UJA) בישראל. אולם כעת, יש להדגיש, הוא לא היה עוד מכשיר ציוני בלעדי, מאחר שלקהילות היהודית באמריקה היה חלק משמעותי בו (Stock, 1987).

מלווה עצמאות (בונדס)

בקיץ 1950 התקיים דיון בהשתתפות צמרת השלטון בישראל ונציגי ארגונים יהודיים בארצות הברית בנוגע לאפשרות של הנפקת איגרות חוב של מדינת ישראל בארצות הברית. במהלך הדיון הציג בן-גוריון תכנית כלכלית שבמרכזה קליטת 700,000 עולים בארבע שנים. מתוך מיליארד וחצי הדולרים הדרושים למימון התכנית, ציפה בן-גוריון לגייס מיליארד מקרב יהדות אמריקה. לשם כך החליט ליזום כינוס של נציגי הארגונים היהודיים בארצות הברית. בוועידה בירושלים, שבה השתתפו ממישים מנהיגי ארגונים יהודיים ואנשי הון יהודים מארצות הברית, הוזכר מפעל מלווה העצמאות או הבונדס (Bonds for Israel) – מכירת איגרות חוב של ממשלת ישראל ליהודי התפוצות – כאחד מארבעת המנגנונים לגיוס הון (האחרים היו המגבית היהודית המאוחדת, מלווה מן הממשל האמריקני והשקעות של הון פרטי בישראל). ההתלבטות הגדולה נגעה

להשלכותיו של המלווה על היקפי הגיוס של המגבית היהודית המאוחדת (UJA). בן-גוריון תלה תקוות במנגנון הזה יותר מאשר במגבית, והיה מוכן גם לאפשרות שהיקפי התרומה למגבית יפחתו. פלדשטיין (2003) העריך כי העדפתו של בן-גוריון נבעה מן המעורבות הישירה שנועדה למדינה במפעל הבונדס ומן האפשרות לעקוף את הסוכנות היהודית ואת ההסתדרות הציונית ולחזק את הקשר הישיר עם יהדות ארצות הברית. סטוק הצביע על שיקולים אחרים שדחפו להקמת המכשיר החדש – ובעיקר על הנתח הגדול שהיוו כספי התרומות במקורות מטבע החוץ של המדינה, ועל האכזבה מהיקף גיוס הכספים הפילנתרופיים (Stock, 1995). בשלהי 1950 מונו הנרי מורגנטאו והנרי מונטור לעמוד בראש מפעל מלווה העצמאות (פלדשטיין, 2003).

כדי לחנוך את המפעל החדש הגיע בן-גוריון במאי 1951 לסיור בארצות הברית והשתתף בשורה של אירועים פומביים בפני קהל יהודי; האירועים הללו הניבו גיוס כספים על סך 35 מיליון דולר. אך חשיבותו של המלווה חרגה מעבר להיקף הכספים שהצליח לגייס, והוא הפך למכשיר ל"הידוק הקשר עם העם ול[ה]הורדת המחיצות בינו ובין המדינה" (פלדשטיין, 2003). ההסתדרות הציונית והמגבית שימשו מחיצה כזאת, ולכן העדיף בן-גוריון את מלווה העצמאות על פניהם, כפי שהעדיף את הקשר עם הוועד היהודי האמריקני בגיוס סיוע מדיני וכלכלי.

מפעל הבונדס עקף את הממסד הקיים, שעסק בגיוס תרומות באמצעות משרדים שהוקמו בערים בעלות אוכלוסייה יהודית גדולה – משרדים שהפיקוח עליהם הופעל מן המרכז בניו יורק, שהיה כפוף מצדו למשרד האוצר הישראלי. היה זה מבנה הפוך למבנה הקהילתי (counter community organization) במובן זה שהיה ממשלתי ונשלט בידי ישראל, אבל מפעל הבונדס אורגן כך שהתבסס על מרכזים מקומיים רשמיים למחצה, שתפקידם היה להגיע אל האוכלוסייה היהודית. הנפקת הביטחונות לאיגרות נוהלה בידי בנק ניו יורקי מוביל, שהעניק ליוזמה מעמד מכובד בקהילה הפיננסית. לתפקיד מנכ"ל המלווה נבחר הנרי מונטור, שכיהן עד אז כמנהל בכיר במגבית היהודית המאוחדת. כדי למנוע התנגשות הוחלט על הפרדת מועדי המגבית. המגבית של הפדרציות (ובכלל זה המגבית היהודית המאוחדת) התנהלה באביב, והמגבית של הבונדס – בסתיו. פעם אחר פעם נקראו בכירים בהנהגה הישראלית להגיע לארצות הברית כדי ליישר את ההדורים בין המגבית לבונדס (Stock, 1995).

מפעל הבונדס עלה על הציפיות בהצלחותיו. בשנתו הראשונה נמכרו תעודות מלווה בסך למעלה מ-52 מיליון דולר. המכירות עלו משנה לשנה עד שבשנת 1967 נמכרו איגרות בסך 217 מיליון דולר. בשנת 1973 נמכרו איגרות בסך למעלה מ-502 מיליון דולרים. מ-1951 עד 1987 נמכרו איגרות בונדס בסכום כולל של למעלה משמונה מיליארד דולרים (אלמוגי, 1987).

לכאורה לא הייתה כאן הקצאת כספים פילנתרופית, שכן רוכשי האיגרות יכלו לפדות את ההשקעה ואף בריבית שנקבעה בתנאי הנפקתן. אבל בו בזמן, כפי שציינה דאש-מור (1999), דמה מפעל הבונדס לאחת מצורות הצדקה הנעלות ביותר – הלוואות שנועדו לסייע לאנשים במצוקה להשיג עצמאות כלכלית. לעתים נערכו מבצעי מכירה של האיגרות לרגל אירועים מיוחדים, שבמהלכם הודגשו סבלם של היהודים הנזקקים להצלה ולשיקום. המפעל הצליח גם לעורר תחושת שייכות הדדית בקרב יהודי אמריקה וישראל. בסוף העשור אומצה נוסחת המלווה

גם במדינות אחרות, מחוץ לארצות הברית (Stock, 1995).

קרן היסוד

בכינוס של הוועד הפועל הציוני באוגוסט 1948 הוכרה קרן היסוד כזרוע המרכזית של ההסתדרות הציונית העולמית למימון פעילות הסוכנות היהודית, והוחלט על הקמת המגבית המאוחדת לישראל (UIA) שבה, לאחר הפרשת 45% מכלל הכספים המגויסים לצורכי ביטחון, הוקצו לקרן היסוד ולקק"ל 22.5% (לכל אחת), ולעליית הנוער הוקצו עוד עשרה אחוזים. בשלב מאוחר יותר, כשנטלה על עצמה המדינה אחריות מלאה למימון הביטחון, הוקצו לקרן היסוד 67.5% מן הכספים.

על פי ההסכם החדש, המגבית המאוחדת לישראל (UIA) פעלה באופן עצמאי בכל המדינות מלבד ארצות הברית, קנדה ובריטניה. בארצות הברית נותרה כאמור המגבית המאוחדת לישראל שותפה במגבית היהודית המאוחדת (ראו לעיל). בבריטניה, קרן היסוד וקק"ל היו שותפות בהכנסות של המגבית המאוחדת לארץ ישראל (JPA); שותפות דומה התקיימה עוד זמן-מה בקנדה.

בינואר 1956 נחקק בכנסת חוק קרן היסוד ובו הוחלט על הקמתו של גוף בשם "קרן היסוד – המגבית המאוחדת לישראל". החוק נועד לאפשר לחברה הקיימת, שנוסדה והתאגדה בגולה, להמשיך את פעילותה בישראל. החוק קבע ש"כל זכות או סמכות שניתנה בחיקוק לחברה הקיימת תהיה נתונה גם לחברה החדשה" (דברי הכנסת, 1956). הגוף החדש נרשם בישראל על פי פקודת החברות.

בהציגו את החוק בכנסת בנובמבר 1955, ציין שר המשפטים פנחס רוזן שמאז קום המדינה השקיעה הסוכנות היהודית באמצעות קרן היסוד סכום של 604 מיליון דולר; כמחצית מן הסכום הושקע בהתיישבות חקלאית, עוד 180 מיליון דולר הושקעו בעלייה ובקליטה, 56 מיליון הופנו לעליית הנוער ו-54 מיליון הוקצו לפעולות אחרות. במשך שבע שנותיה של המדינה, ציין רוזן, נוסדו בכספים הללו 395 יישובים, שבהם מתגוררים 120,000 תושבים.

בשנות החמישים תפקדה קרן היסוד כצינור להעברת כספים לסוכנות היהודית, בהנחה שבבוא היום ישובו ויזדקקו לה. אבל לאחר הארגון המחודש של הנהלת הסוכנות בשנת 1960 (ראו לעיל), הוצאה קרן היסוד מן הזירה האמריקנית של גיוס התרומות. מחוץ לגבולות ארצות הברית המשיכה הקרן לגייס כספים למען ישראל.

ב-1961, בקונגרס הציוני ה-25, בחר הוועד הפועל הציוני במוסדות חדשים של קרן היסוד. בשנים שלאחר מכן התמקדו פעולות גיוס הכספים של קרן היסוד בקהילות היהודיות שמחוץ לארצות הברית. גם בישראל התמסדה פעילותה וב-1963 נערכה לראשונה מגבית במסגרת משותפת – "הוועד המאוחד בישראל – קרן היסוד וקרן קימת לישראל" – שהכנסותיה יועדו לצרכים המוגדלים בעלייה ובקליטה. באוגוסט 1962 אישרה הכנסת חוק מיוחד שפטר את התרומות למגבית בישראל ממס הכנסה; כל המפלגות תמכו בחוק.

ב-1962 החלו בתכנית חדשה לקידום מפעלים מיוחדים במסגרת פעולתה של קרן היסוד. כך נפתחה הדרך לתרומות מיוחדות להקמת מפעלים מסוימים או להרחבת מפעלים קיימים – כגון גני ילדים, מרכזי נוער ואגפים בבתי חולים ובבתי אבות. שמותיהם של התורמים הונצחו במבנים שהוקמו בכספם. אישים ישראלים בכירים הופיעו באירועי הפתיחה של המגביות שנערכו בקהילות היהודיות ברחבי העולם, והשפיעו על התורמים בזכות מעמדם ויוקרתם. הפעילות בכל מדינה נוהלה בידי מתנדבים מן הקהילות המקומיות. בשנת 1965 דיווחה קרן היסוד – המגבית המאוחדת לישראל על כך ש-160 שליחיה מישראל פועלים ב-54 מדינות. הפעילות הארגונית נוהלה בידי שלוש מחלקות אזוריות – המחלקה לארצות דוברות אנגלית, המחלקה לארצות אירופה והמחלקה ליבשת אמריקה הלטינית (קרן היסוד – המגבית המאוחדת לישראל, 1964). בשנת 1966 התמזגה הסוכנות היהודית לישראל בע"מ עם קרן היסוד – המגבית המאוחדת לישראל, והוקמה המגבית המאוחדת לישראל בע"מ (The United Israel Appeal Inc.) בראשותו של המנהיג הציוני האמריקני דיואי סטון. אחרי מלחמת ששת הימים התמנה לתפקיד מקס פישר, שכהן עד אז כיושב ראש המגבית היהודית המאוחדת. תהליכים דומים התרחשו בקנדה ובבריטניה (Berman, 1970).

קק"ל

במאי 1948 היו ברשות קק"ל כמיליון דונמים, למעלה ממחצית השטח שהוחזק בידי האוכלוסייה היהודית במדינה. לפני הקמת המדינה, 230 מתוך 305 נקודות היישוב הוקמו בידי קק"ל. רבים מן היישובים הללו הוקמו בשל מיקומם האסטרטגי שתרם להגנת היישוב, ובסופו של דבר הם השפיעו גם על קביעת גבולותיה של המדינה.

עם קום המדינה היה ברור לראשי קק"ל שארגונם עומד לשנות את ייעודו. מרכישת קרקעות עברה קק"ל לפיתוחן: הכשרת הקרקע, ייעור ככלי להפרכת הארץ וייבוש ביצות; כמו כן סיפקו מפעליה של קק"ל מקור תעסוקה לעולים (Arbel, 2002). מן (62, 2002) כתב: "אם היה מי שאמר בסופו של העשור הזה שקרן קימת סיימה את תפקידה ברגע שקמה מדינת ישראל, הוכיחה הקרן כי יש צורך בכל שאר תפקידיה – חוץ מרכישת הקרקע – דווקא במדינה צעירה שנאבקה אז על חייה". לקראת תום העשור הראשון למדינת ישראל היה ברור שמשימותיה הראשונות של הקרן – רכישת קרקעות וגאולת הארץ – הצטמצמו מאוד, ואילו משימות שהיו משניות בעבר הפכו לראשיות: התיישבות באזורים חדשים ובאזורי הספר, קליטת עולים בעבודת אדמה, הכשרת הקרקע, ייעור ומפעלי פיתוח.

עד סתיו 1950 נוסדו 244 יישובים חדשים שבהם חיו כ-15,000 משפחות. קק"ל השתתפה בחלק גדול מתקציבי אותם יישובים וסיפקה עבודה לתושבים, בעיקר בייעור ובהכשרת הקרקע. בשנת 1949 יצא יושב ראש הקרן, אברהם גרנות (גרנובסקי), לארצות הברית וגייס מבנקים שונים הלוואה על סך 15 מיליון דולר. היה זה אחד המלוות הראשונים שקיבלה ישראל. בעת ביקורות של גרנות בארצות הברית נתכנסה ועידה של פעילי הקרן בהשתתפות למעלה מ-1,400 נציגים. ההכנסות מיהודי אמריקה הגיעו לכדי 80% מהכנסות הקרן. מ-1910 ועד קום המדינה תרמו

יהודי אמריקה למעלה מ-85 מיליון דולר לקרן (שבא, 1991). בשנת 1957 הכריז הברון גיימס ארמנד דה רוטשילד (1878–1957) על העברתן לקק"ל של כל אדמות הברון שהוחזקו בידי חברת פיק"א. בכך הגיע לסיימו מפעלו של הברון, שהחל בשנת 1833. קק"ל קיבלה לידיה 130,000 דונם נוספים, ושתי הקרנות שעסקו בעבר ברכישת קרקעות, ולעתים נאבקו זו בזו – הפכו לקרן אחת. עם העברת הקרקעות הסתכם רכושה הקרקעי של הקרן בכשני מיליון וחצי דונם (מן, 2002).

למעשה, שתי רשויות החזיקו ברוב קרקעות המדינה: ממשלת ישראל וקק"ל, ועם תום העשור הראשון למדינה עלה הצורך לערוך הסדר ביניהן. ואמנם, בסוף שנות החמישים הוקמה ועדה שהציעה שכל הקרקעות הציבוריות בארץ, כולל אדמות קק"ל, יועברו לניהולו של גוף חדש – מינהל מקרקעי ישראל – אבל כל אחד מן השותפים בו, כולל קק"ל, ימשיך להיות הבעלים של אדמותיו. בשנת 1961 נחתמה אמנה בין קק"ל ובין ממשלת ישראל על הקמת המינהל (מן, 2002).

בשנותיה הראשונות של המדינה המשיכה קק"ל לקדם ערכים ציוניים באמצעות תכניות חינוכיות שהפעילה בארץ ובגולה. התכניות נועדו לחזק את הקשר בין יהדות העולם ובין המדינה היהודית. הקופסה הכחולה הפכה לסמל פיזי לקשר עם מדינת ישראל והוצבה בבתיהם של יהודים רבים בעולם כולו (Arbel, 2002). אחד מפעילי קק"ל בדרום אמריקה כתב על הזיקה של יהדות העולם למדינת ישראל, שהתקיימה בזכות התרומות לקק"ל: "אחד הדברים המופלאים היה חג הביכורים בברזיל... שלושה חודשים לפני [חג ה]שבועות התארגנו תנועות הנוער לתחרות מי יאסוף יותר כסף לכבוד החג... היינו מתארגנים קבוצות-קבוצות, כל תנועה לחוד, ואוספים מתנות ממפעלים, מבתי חרושת ומחנויות, ומוכרים אותן במכירה פומבית בחג הביכורים. אלה שהשיגו יותר כסף ויותר תרומות, קיבלו את פרס קרן קימת בחג הביכורים" (שבא, 1991, 72). כל תפוצה יהודית פיתחה דרך משלה לחוג את חגי הקרן הקימת ולאסוף כספים למטרותיה. קהילות יהודיות תרמו למפעלי הקרן הקימת – דוגמאות לכך הן היערות והפארקים הנושאים את שמן – וסייעו בהקמת יישובים ובהכשרת אזורים חדשים (שבא, 1991). בד בבד המשיכה קק"ל לגייס כספים באמצעים שהיו נהוגים קודם: נטיעת עצים, הקופסה הכחולה וספר הזהב (וכן ספר בר-מצווה, ספר הילד וספרי שמחות). בבתי ספר בישראל נאספו כספים למען קק"ל. תלמידים אספו בולים שהודבקו על כרזות, לעתים גם לפרויקטים ספציפיים, למשל להקמת היישוב יודפת שבגליל (Jewish National Fund, 2002).

הגיוינט

לאחר קום המדינה, המחלוקת העקרונית בין הגיוינט לתנועה הציונית לא הייתה רלוונטית עוד. המדינה הפכה לעובדה מוגמרת והגיוינט יכול היה לסייע ליהודים בישראל בדיוק כפי שסייע ליהודים בכל מקום אחר בעולם (Handlin, 1964). זרם העולים ששטף את הארץ מיד לאחר הכרזת המדינה דרש השקעה כספית עצומה. 87% מבין מאות אלפי העולים לארץ בשנים 1948–1950

מומנו בידי הגויינט (עופר, 1996). ביולי 1948 התקיימה סדרת מפגשים בין גיו שוורץ, האישיות המרכזית אז בארגון הגויינט באירופה, ובין שורה של גורמים בממשלה ובסוכנות היהודית בנושא ארגון העלייה לארץ. הגויינט התבקש להצטרף למבצע העלייה, להקצות את המשאבים בנדרשים לתחבורה ולכסות חלק ניכר מעלויות המנהלה של מפעל העלייה. בדיונים נקבע כי תחילה יועלו ארצה היהודים השהים במחנות העקורים, ולאחריהם אנשי מזרח אירופה, טריפולי וצפון אפריקה. שוורץ קיווה כי הגויינט יקבל החזרים על השקעותיו בתחבורה מן הסוכנות לפליטים, אלא שזו חששה מן הסכנות הצפויות למהגרים היהודים במדינת ישראל, שהייתה נתונה במלחמה, ולכן הסתייגה בשלב זה מלהקצות מן הכספים שהועמדו לרשותה למטרה זו. שוורץ הסכים לממן את עלות ההפלגה בים לכל עולה וכן לשלם עבור המסמכים והתחבורה עד נמל היציאה. הוא גם תבע כי בכל חודש יוצאו מן המחנות 6,000–7,000 עקורים, ושכנע את הנהלת הגויינט כי יש לסייע להוציא ממזרח אירופה יהודים שהיו נתונים תחת איום מסיבות פוליטיות או לאומיות. כך נוצר הבסיס למעורבותו של הגויינט במפעל העלייה הגדול. אולם המציאות הכתיבה צרכים מיידיים שלא נצפו מראש, וכך אירע שלרשימת העולים הצטרפו יהודי תימן, עיראק ובולגריה, כולם מתקציב הגויינט (Ofer, 1995).

באפריל 1949 הוזמן שוורץ בדחיפות לארץ כדי לדון בבקשת הסוכנות והממשלה שהגויינט יגיש עזרה לטיפול בעולים במחנות בארץ. המגעים הללו משקפים את הקשר ההדוק שקיימו נציגי הגויינט עם גורמים בכירים בממשל הישראלי ואת מעורבותו ההולכת וגוברת של הארגון בנעשה בתוך גבולות מדינת ישראל (עופר, 1996). חלוקת התפקידים בין הגויינט לסוכנות היהודית נקבעה ב-1952 בהסדר שעל פיו הסוכנות היהודית טיפלה בתהליך העלייה וקבלת העולים ואילו הגויינט המשיך בפעולות מחוץ לישראל; בתוך גבולות המדינה התמקד הגויינט במפעלים מוגדרים לסיוע לעולים (Handlin, 1964). ההסכם בין מדינת ישראל, הסוכנות היהודית והגויינט על הקמת מלב"ן (מוסדות לטיפול בעולים נחשלים) משנת 1949 היה הצעד הראשון לקראת חלוקת התפקידים הזאת. הממשלה, שפתחה את שעריה ליהודים באשר הם, התקשתה להתמודד עם מספרם הרב של העולים התלויים והמוגבלים, והגויינט נטל על עצמו את המשימה להעניק להם טיפול וסיוע. מלב"ן הוקם כדי לסייע בקליטה ובשיקום של עולים חדשים בעלי מחלות ומוגבלויות. על פי התכנית, הגויינט אמור היה להקים במסגרת מלב"ן תכניות לטיפול באנשים בעלי מחלות נפש, בית חולים לחולי שפת, בית ספר לאחיות, מרכז לילדים בעלי פיגור שכלי ומוסדות לקשישים ולעיוורים. הממשלה מצדה אמורה הייתה לפתח מסגרות דיור למוגבלים לצד מוסדות מלב"ן (Raphael, 1982).

מימון הארגון, כך נקבע, יהיה משותף לשלושת השותפים (למדינה, לסוכנות ולגויינט), אך בפועל הגויינט מימן אותו באמצעות תרומות. מקרן ראשונית בת 15 מיליון דולר גדלה השקעתו של הגויינט והגיעה ליותר מ-170 מיליון דולר, שהיו כשליש מכלל הוצאות הארגון באותן שנים. ייסוד מלב"ן הביא להקמה של בתי חולים, מרפאות ובתי אבות, וקידם את התפתחותם של ארגונים פרטיים וציבוריים בישראל לטיפול בנכים. משנת 1957 החל מלב"ן לטפל גם בישראלים ותיקים (גולדנר ובריק, 2005; Kadosh, 2006). תוקפו של ההסכם להקמת מלב"ן תוכנן למשך

14 חודשים, אך בסופו של דבר הוא פעל במשך 26 שנים רצופות, עד שהועבר למשרד הבריאות בינואר 1976 (גולדנר ובריק, 2005 ; Kadosh, 2006).

לאורך שנות החמישים המשיך הגויינט לתמוך במפעל הישיבות, שמספרן הגיע בשנת 1963 ל-105 מוסדות שמנו כ-12,000 תלמידים. הוא תמך גם ב-16 בתי אבות שבהם חסו כ-4,000 קשישים (Handlin, 1964). בשנת 1958 הקים הארגון את בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פול ברוואלד באוניברסיטה העברית, במטרה להתמודד עם הבעיות החברתיות הניצבות בפני המדינה החדשה (Kadosh, 2006). בסך הכול, כ-40% מתקציבו של הגויינט הושקע במפעלים במדינת ישראל, וזאת אף שכבר בשנת 1950 פסקה מעורבותו הישירה בעלייה.

הקרנות הקונסטרוקטיביות וריבוי המגביות

הקמתה של המגבית המאוחדת לארץ ישראל בשנות העשרים הייתה ניסיון לתת מענה לתופעת ריבוי המגביות. עם הקמת המדינה, כשהמגבית המאוחדת לישראל הפכה למעשה לכלי אקסקלוסיבי של הסוכנות היהודית, נוצר לחץ מצד גופים אחרים בישראל והם הגבירו את מאמציהם לגיוס כספים. בחזית המאמצים הללו ניצבו המוסדות להשכלה גבוהה, הדסה וההסתדרות – כל גוף עם התשתית שלו ועם קהל התומכים הקבוע שלו. אבל לצדם היו גם קבוצות שוליים שפעלו לאיסוף כספים בארצות הברית עבור מוסדות ישראלים. על פי אחת ההערכות, כ-300 קבוצות כאלה פעלו באותה תקופה. גופי הפדרציות והמגבית היהודית המאוחדת על חלקיה השונים ראו את בפיצול הזה איום (Stock, 1987).

בתגובה לאותו איום, החליטה הנהלת הסוכנות בישיבתה בניו יורק בפברואר 1949 להקים ועדה שתפקח על המערכות לגיוס כספים ותסמיכן לפעולה. הוועדה, שישבו בה נציגים מן המגביות ומממשלת ישראל, קבעה 13 גופים שהוסמכו לנהל מערכות לגיוס כספים. הרשימה הזאת נותרה בעינה לאורך שנים רבות. לוועדה לא היו אמצעי כפייה ובישיבה הבאה בירושלים ביקשו הנציגים האמריקנים בוועד הפועל שישראל תאמץ חוק שיאפשר לה לפקח על המגביות, או למצער, תקבע נהלים לאישור הממשלה למגביות. אחד האמצעים שהציעו האמריקנים היה שנציגי גופים שלא אושרו לא יוכלו לקבל אישורי יציאה מן הארץ, ושיוקם גוף משותף לממשלה ולסוכנות שיתמודד עם נושא האכיפה. בישיבה אחרת הומלץ להנפיק רישיונות לגיוס כספים. כאשר כל זה לא יושם, הציגו נציגי מועצת הפדרציות וקרנות הרווחה תכנית להחלפת המגבית היהודית המאוחדת עם קרן כללית לישראל, שתכלול את כל הגורמים המרכזיים המגייסים כסף עבור ישראל. התגובות היו נזעמות ולכן נמנעה מועצת הפדרציות מלהגיש את התכנית לאישור (Stock, 1987).

הגופים הבולטים שביקשו להבטיח את ההסדרים הקיימים לקבלת תרומות היו המפלגות הפוליטיות בישראל, שרבות מהן נהנו מהקצאת כספים במסגרת "קרנות מפעלי שיקום" (Constructive Enterprise Funds) שנכללו במגבית המאוחדת לארץ ישראל (קאופמן, 1999). ההסדר הזה עוגן לראשונה בעקבות מעורבות המזרחי בהקמת המגבית המאוחדת לארץ

ישראל בגרסתה הראשונה בשנת 1925. בעקבות התקדים הזה נכללו במגבית חמש קרנות מפלגתיות, שהתחייבו בתמורה להימנע מגיוס כספים עצמאי בארצות הברית. ההסכם עם כל אחת מן המפלגות ומקרנותיהן קבע שהכספים לא ישמשו למטרות פוליטיות. בשנת 1955 הוקצבו לחמש הקרנות המפלגתיות קרוב לשני מיליון דולר. 750,000 דולר הוקצו להסתדרות העולמית של הציונים הכלליים, וזו חילקה את הכספים בין מפלגת הציונים הכלליים ובין המפלגה הפרוגרסיבית באמצעות "קרן המפדה האזרחי" ו"מפעלי המפלגה הפרוגרסיבית". הכספים שימשו לטיפול בעולים, למפעלי דיור, למועדוני נוער ולמוסדות חינוך. 750,000 דולר הוקצו למזרחי ולהפועל המזרחי והיו האמצעי הפיננסי המרכזי שלהן. הכספים שימשו לקרנות ולהלוואות, וכן למימון פעילות ארגוני הנשים של המפלגות ולמימון מוסדות דת ומועדוני נוער וספורט. אגודת ישראל קיבלה 160,000 דולר ששימשו לבתי הספר מזרם החינוך העצמאי וכן לכפרי נוער, לאכסניות, למועדונים ולפרסומים בעניינים דתיים. האיגוד העולמי של פועלי אגודת ישראל קיבל קרוב ל-182,000 דולר שנועדו לתמיכה במוסדות עליית הנוער ובפעילות נוער דתית אורתודוקסית. לקרן תל חי של תנועת חירות ושל הרביזיוניסטים הוקצו 90,000 דולר, שנועדו בעיקרם לתנועת הנוער בית"ר (קאופמן, 1999).

באופן רשמי נועדו כספי הקרנות הקונסטרוקטיביות לפעילות בתחומי החינוך והרווחה, אולם נדבנים אמריקנים התנגדו לנוהג ההיסטורי שאִפשר הקצאת כספי ציבור למפלגות לצורך מסעי הבחירות שלהן. בהזדמנויות שונות ניסתה הסוכנות היהודית בירושלים להפסיק את הקצאת כספי המגבית המאוחדת לגופים פוליטיים בישראל, אבל המפלגות המיוצגות בוועד הפועל של הסוכנות התנגדו למהלכים הללו (קאופמן, 1999). וכך, למרות התלונות מצד ראשי המגבית היהודית המאוחדת (UJA), המשיכה המגבית המאוחדת לישראל (UIA) להקצות כספים לקרנות הקונסטרוקטיביות.

בדו"ח של קרן היסוד לשנים 1960–1964 דווח על העברת כספים לשורת מוסדות וארגונים שנאסר עליהם לארגן מגביות נפרדות או לפנות בתביעות כספיות להנהלת המגבית בארצות השונות. העסקנים והשוחרים של גופים אלו בישראל ובתפוצות התחייבו מצדם לסייע לעבודת המגבית המאוחדת לישראל (UIA). הייתה זו הפעם הראשונה שהסוכנות היהודית הצליחה לצמצם באופן משמעותי את תופעת ריבוי המגביות – תופעה שהטרידה במשך שנים את הגופים שעסקו בגיוס כספים, וביתר שאת משנת 1948 ואילך (קרן היסוד – המגבית המאוחדת לישראל, 1964). ברשימת הגופים שנכללו בהסדר למניעת המגביות הנפרדות נכללו: "הקרן למפעלים קונסטרוקטיביים" של הציונים הכלליים; "הקרן של האיגוד העולמי של הציונים הכלליים" בראשותו של עמנואל ניומן, "הקרן של הקונפדרציה העולמית של הציונים הכלליים" בראשותו של ישראל גולדשטיין ורוז הלפרין; "קרן ארץ ישראל" של המזרחי (המפד"ל); ו"קרן תל חי" מייסודה של המפלגה הרביזיוניסטית, חירות. מלבד הקרנות המפלגתיות הללו, שהיו קשורות גם בעבר בהסדרים שונים עם המגבית המאוחדת לארץ ישראל (UPA), נכללו בהסדר החדש גם מגביות האוניברסיטה העברית בירושלים, הטכניון בחיפה ומכון ויצמן ברחובות, וכן הקונגרס היהודי העולמי והגוינט על כל הגופים הקשורים בהם, כגון היא"ס (Hebrew Immigrants Aid)

Society) ואורט. הישג משמעותי במיוחד היה הכללתה של קרן ההסתדרות הכללית של העובדים והארגונים הקשורים עמה (מפא"י, אחדות העבודה ומפ"ם) בהסדר החדש (קרן היסוד – המגבית המאוחדת לישראל, 1964). מעניין לציין שהדסה לא נכללה בהסדר והוסיפה לגייס כספים באופן עצמאי.

ההסדר הזה מנע ריבוי מגביות, אולם ראשי הפדרציות והמגבית היהודית המאוחדת נותרו מוטרדים, שהרי ההסדר העניק למעשה תעודת הכשר להקצאת כספי המגבית למפלגות פוליטיות בישראל. הנוהג הזה פסק לחלוטין רק ב-1971, לאחר הקמת הסוכנות היהודית המורחבת (קאופמן, 1999).

נדבנים

עם קום המדינה חלק מן הנדבנים, שפעלו עד אז באופן עצמאי, חברו למוסדותיה. מספר האנשים האמידים בקהילות היהודיות בצפון אמריקה גדל, ועמו עלה מספרן של תרומות הענק שהגיעו למוסדות הלאומיים (קק"ל, קרן היסוד והסוכנות), לפרויקטים מסוימים או לעמותות ולארגונים. חלקם מאותם אנשים בעלי ממון אף הקימו קרנות משפחתיות ופרטיות כדי לתרום – בין שתרמו לישראל לבדה ובין שישראל הייתה רק חלק ממושאי התרומה שעליהם אמונה הקרן. לנוכח ריבוי התורמים הפרטיים הגדולים, לא נוכל לסקור כאן את כולם, אך נציג כמה שמות מרכזיים (מתוך כגן, 2004).

דור ההמשך במשפחת רוטשילד המשיך לתרום למדינת ישראל גם לאחר קום המדינה. בשנת 1957, זמן קצר לפני פטירתו, הודיע ג'יימס דה רוטשילד לדוד בן-גוריון על החלטתו לתרום שישה מיליון לא"י להקמת משכן הכנסת. כל רכושה של פיק"א הועבר לטובת המדינה, ואלמנתו של ג'יימס, דורותי, הוציאה לפועל את התרומה והניחה את אבן הפינה למשכן בשנת 1958. כאמור, באותה שנה הכריז ג'יימס גם על העברת קרקעותיה של פיק"א לקק"ל וכתב: "יש גם בדעתי להעביר למוסדות הלאומיים את כל הקרקעות שנותרו בידי פיק"א... עם פעולה זו תסתלק פיק"א מעל במת ישראל מתוך הכרה שהעבודה שהוחל בה לפני 75 שנה, הולכת ונמשכת על ידי המדינה והעם בתמיכת יהדות העולם" (כגן, 2004, 32). אך גם אחרי סגירת פיק"א המשיכה משפחת רוטשילד לתרום באמצעות קרנות יד הנדיב ואבי היישוב. הקרנות הללו מימנו את הקמת בית המשפט העליון, הטלוויזיה החינוכית והאוניברסיטה הפתוחה, הן תמכו באוניברסיטאות, במכון ויצמן ועוד. עד היום תרמה הקרן למעלה מ-200 מיליון דולר.

ברנרד ון ליר החל את פעילותו הפילנתרופית למען ישראל בשנת 1949 והמשיך בה עד מותו ב-1958, אז הועברה הפעילות הפילנתרופית לשליטת אלמנתו ובניו. קרן ון ליר נוסדה בשנת 1971, ומטרתה המוצהרת היא לתרום לפיתוח ולחיזוק המדינה היהודית הדמוקרטית, בהתבסס על ערכים של חברה שוויונית וצודקת. עד היום תרמה הקרן קרוב למאה מיליון דולר. בשנת 1957 הוקם מכון ון ליר לשם קידום הידע בתחומי הפילוסופיה, החברה והתרבות. משפחת ון ליר הקימה מוסדות תרבות ופעלה במשך השנים למען ילדים נזקקים ולמען דו-קיום.

משפחת וולפסון החלה לתרום למען ישראל בסוף שנות החמישים. תחילה תרם אייזיק וולפסון בעיקר לבתי כנסת ולמקוואות, ובהמשך החל לתרום גם למוסדות חינוך. הוא הרים את התרומה הראשונה להקמת בית החולים וולפסון בחולון, הקרוי על שמו. קרן וולפסון הוקמה בשנת 1958, ותרמה מאז ועד היום למעלה מ-135 מיליון דולר. בשנות השבעים ירש את הקרן בנו, לורד לאונרד וולפסון, והקרן החלה להתמקד בתחומי המדע והטכנולוגיה ולאחר מכן בסיוע לאוניברסיטאות ולבתי חולים.

משפחת רקאנטי אף היא החלה לתרום למדינה זמן קצר לאחר הקמתה. במרוצת השנים חילקה המשפחה כמאה מיליון דולר בתחומי הרווחה, הבריאות, החינוך, האמנות והמדע. בין הפרויקטים המרכזיים שלה: מוזיאון המדע בחיפה, מפעלות דיסקונט, המכון ללימודי הים בחיפה, בית הספר למנהל עסקים בתל אביב ועוד.

את קרן קלור ייסד צ'רלס קלור בשנת 1965, ובשנת 1979 הקים קרן נוספת. עד כה תרמה הקרן למעלה ממאה מיליון דולר, ופרויקט הדגל שלה הוא מוזיאון מגדל דוד. הקרן הקימה גם מגדל אשפוז בבית החולים תל השומר ואגף לאונקולוגיה בבית החולים זיו בצפת. בשנת 1959 הקימו הארי וג'נט ויינברג את קרן ויינברג במטרה לתמוך באוכלוסיות נזקקות. הקרן, הפועלת ללא נציג בישראל, חילקה עד היום תרומות בהיקף של כמאה מיליון דולר, בעיקר לקשישים ולאנשים קשי יום (כגן, 2004).

שיטות לגיוס כספים מן הציבור הרחב

המחקר ההיסטורי על היקפו של המגזר השלישי בשנות החמישים והשישים, על מאפייניו ועל מקורות המימון שלו, נמצא עוד בעיצומו (Kabalo, 2006), ועד כה לא נערך איסוף מידע שיטתי ומקיף שיאפשר לנו לקבוע מה היו המקורות הכספיים השונים שעמדו לרשות המגזר השלישי, ומה הייתה ההתפלגות בין מקורות פילנתרופיים יהודיים בינלאומיים, דמי חבר, תרומות מן הציבור הרחב בישראל ומקורות ממשלתיים ישראלים. עם זאת, מן המחקר הולך ומתברר כי הפעילות הפילנתרופית הייתה נוכחת בישראל גם בתקופה הממלכתית, וזאת בניגוד לתפיסה המוטעית שסברה כי מדובר בתקופה נטולת פעילות התאגדותית וולונטרית (ראו למשל רובינשטיין, 1977; וכן קבלו, 2009; Kabalo, 2006).

בין שאר הארגונים שפעלו בשנים הללו הייתה קבוצת ארגוני נשים. רבים מארגוני הנשים היו מקושרים למפלגות פוליטיות או לארגונים ציוניים בינלאומיים. עובדה זו, נוסף על המקצועיות והניסיון העשיר שצברו הפעילות בתחומי החינוך והרווחה, הקנו לארגונים הללו יציבות בתחום גיוס הכספים. הארגונים פעלו כארגוני חבר ונהנו, נוסף על מסי החבר, גם מן הזכות לגיוס תרומות במבצעים חד-פעמיים וכן מכספי האוצר שיועדו לפרויקטים מיוחדים ומתרומות מארגונים מקורבים בחו"ל.

דרך מרכזית לשימור מעורבותם של אזרחי ישראל במגזר השלישי, באספקת שירותים ובדאגה לנוקמים, הייתה באמצעות ימי התרמה המוניים, שבהם התגייס הציבור הן בתרומה

כספית והן בהזדהות רגשית: ימי הסרט (כלומר ימים מיוחדים שהוקדשו להתרמה עבור ארגון כזה או אחר) וימי "הקש בדלת", שבהם עברו המתרימים מבית לבית. המושג "מבצע הקש בדלת" מקורו, ככל הידוע לנו, ביוזמה של האגודה למלחמה בסרטן. האגודה, שקמה בשנת 1952, החליטה כעבור עשור, בשנת 1962, לערב את האזרחים במטרה לגייס תרומות ולהגביר את המודעות הציבורית הן לאגודה והן למחלת הסרטן ולסכנותיה, וכך הצליחה לפתח שירותים ולממן פעילויות שונות הקשורות במחלת הסרטן. בשנה הראשונה הצליח הארגון לגייס 301,000 לירות מן הציבור, שהיו לא פחות מ-70% מכלל הכנסותיו. בשנת 1970 עלו התרומות ללמעלה ממיליון לירות, אך חלקן בהכנסות ירד ל-55%. הצלחת המבצע אפשרה לפתח תכניות התרמה נוספות שהגדילו את ההכנסות הכוללות. אישור תקציב האגודה נעשה תמיד לאחר מבצע "הקש בדלת" (האגודה למלחמה בסרטן, 1971); יתר על כן, ההכנסות הגבוהות אפשרו לאגודה לצבור ריבית. אם בשנת 1962 צבר הארגון 3,000 לירות בלבד מריבית, הרי בשנת 1970 עמדה הריבית לבדה על 280,000 לירות. האגודה השכילה להבין כי גיוס הציבור למטרותיה נושא רווחים חשובים מעבר לכסף המגויס: "המבצע עצמו, בהיותו כלל ארצי, מביא את דבר האגודה לכל בית ולכל משרד ומפעל, ובכך מעורר את הציבור לא רק אל המחלה וסכנותיה, אלא גם אל הצרכים הכספיים הדרושים כדי להילחם בה" (שם, 4). תודות לכך, יכלה האגודה להתקיים מתרומות בלבד ולגייס סכומים אדירים בהוצאות מינימליות. האגודה הצליחה גם לגייס ארגונים נוספים, חברות ואישי ציבור לטובת המבצע ולהגברת הלגיטימציה הארגונית שלה. כך למשל, נשיא המדינה בעצמו נהג לפנות אל העם בבקשה לתרום ערב מבצע ההתרמה, והיה התורם הראשון עם פתיחת המבצע למחרת היום (האגודה למלחמה בסרטן, 1971).

דיון: הפילנתרופיה בתקופה הממלכתית והקונפליקטים הכרוכים בה

התקופה הממלכתית נפתחה עם הקמת מדינת ישראל, אז הועבר מרכז הכובד לרשויות השלטון על ענפיהן השונים. לאחר קום המדינה ירד משמעותית היקף התרומות מיהדות התפוצות, וממשלת ישראל הגיבה על כך בהקמת מסגרות חדשות לגיוס כספים, דוגמת הבונדס. מלחמת ששת הימים העלתה מחדש, כאמור, את תחושת המחויבות לתרומה לישראל, ומאז החל תהליך של עלייה מתמדת בתרומות.

עם קום המדינה הפכה הפילנתרופיה לאמצעי של קשר בין יהדות התפוצות למדינת ישראל, למשל באמצעות רכישת אגרות חוב (הבונדס) או החזקת קופסה כחולה של קק"ל בבית. ארגוני פילנתרופיה גם הובילו יוזמות להקמת קרנות חדשות (למשל הקרן לחינוך ישראל-אמריקה מיוזמתה של המגבית היהודית המאוחדת) או ארגוני שירותים (למשל מלב"ן מיוזמת הגיוינט). בשנים הללו ניכרים ניסיונות להסדרת קונפליקטים קודמים, בין באמצעות איחוד כוחות (מגביות), פשרה (מתן אפשרות לארגונים מסוימים להמשיך בגיוס עצמאי – למשל למוסדות להשכלה גבוהה, להדסה ולקרנות הקונסטורקטיביות של המפלגות הפוליטיות) או חקיקה (חוק קרן היסוד). חלק מן הקונפליקטים הקודמים הפכו ללא רלוונטיים, למשל הקונפליקט בין

הגיוינט לתנועה הציונית. לעומת זאת התעורר קונפליקטים חדשים בין שחקנים שונים בישראל ובין שחקנים בישראל ומחוצה לה.

אחד הקונפליקטים שהתקיימו בתוך מדינת ישראל היה בין הצורך והרצון לגייס כספים רבים ככל האפשר על מנת לחזק את הבסיס הכלכלי של המדינה ולהרחיב את אפשרויות הקליטה והפיתוח שלה, ובין הניסיון להתנער מתדמית היהודי הישן, התלוי והנזקק. האמביוולנטיות הזאת, שמקורה עוד בראשית ימיה של התנועה הציונית, המשיכה גם לאחר קום המדינה והושפעה מהקשיים הכלכליים ומהאתגרים העצומים שניצבו בפניה בשני עשוריה הראשונים. הצורך לקלוט את גלי העלייה העצומים והמציאות הביטחונית הקשה לא הותירו בפני המדינה הצעירה ברירה אלא לגייס כספים מחו"ל, אולם היחס האמביוולנטי לכספים הפילנתרופיים נותר כשהיה.

גם בקרב יהודי התפוצות נתגלעו קונפליקטים פנימיים, ונזכיר שניים מהם, הקשורים לפילנתרופיה למען ישראל בקרב יהדות בארצות הברית. הראשון היה קונפליקט זהות ואידיאולוגיה: האם על יהודי ארצות הברית להזדהות עם מדינת ישראל על כל מעשיה ומאפייניה, גם כאשר אלה עומדים בניגוד למדיניות האמריקנית? השני היה מעשי יותר: האם עליהם לתרום כספים למען ישראל, או להפנות את משאביהם למען היהודים בארצם ולמען שימור יהדותם? מבחינה אידיאולוגית, לא תמיד חשו יהודי ארצות הברית בנוח לתמוך במדינת ישראל. פעמים רבות הם חלקו על מדיניותה של ישראל, הן בנושאי חוץ וביטחון והן בנושאים פנימיים וחברתיים. לכך נוסף החשש שמא בשל הזדהותם העמוקה עם ישראל יוטל ספק בנאמנותם למדינה שבה הם אזרחים, ושמא הם אף ייחשבו למי שחותרים תחת אושיות השלטון האמריקני, במיוחד כאשר עלתה מחלוקת בין המנהיגים הפוליטיים של שתי המדינות. בשנת 1956, לאחר הלאמתה של תעלת סואץ, חשו יהודי ארצות הברית בין הפטיש לסדן. הם רצו לסייע לישראל, שביקשה לתקוף את מצרים, אך מאחר שהנשיא אייזנהאואר הזהיר את ישראל לבל תפתח במלחמה חששו יהודי ארצות הברית פן יואשמו בחוסר נאמנות לארצם. ברם, כאשר פרצה מלחמת סיני, הוכיחו הארגונים היהודיים בארצות הברית את יכולתם לעמוד לצדה של מדינת ישראל, גם בניגוד לעמדתה של מדינתם. במהלך המלחמה ניהלו שלושה ארגונים כאלה מאבק. הוועד היהודי האמריקני ניהל מאבק מאחורי הקלעים, אך הקפיד שלא להזדהות בפומבי עם ישראל. מועדון הנשיאים והקונגרס היהודי האמריקני פעלו בגלוי וניהלו מאבק ציבורי פומבי. הגבולות בין הציונים ובין הלא ציונים הלכו וניטשטשו, ואלו גם אלו עשו הכול כדי למתן את מדיניות הממשל האמריקני כלפי ישראל (פלדשטיין, 2000).

הדילמה השנייה – האם להתמקד בתרומת כספים לישראל או להפנות את המשאבים לשימור אופייה היהודי של הקהילה המקומית – עלתה ברבים מן הדיונים שנערכו באותן שנים. גם מדינת ישראל עצמה עסקה בשאלה זו, מתוך ההבנה שלטווח הארוך, הפניית כספים לחיזוק הקהילות היהודיות בארצות הברית היא משימה חיונית לא פחות מגיוס תרומות ישירות לישראל בהווה, שאם לא כן עלולים לעמוד בסכנה חוסנו והיקפו של הדור הבא של יהדות ארצות הברית – דבר העלול, בסופו של דבר, לסכן את עצם קיומה של מדינת ישראל.

התקופה העכשווית

מצבה הפוליטי, הכלכלי והחברתי של ישראל מאמצע שנות השבעים ועד היום

אף שחשיבותן היחסית לכלכלת ישראל פחתה, התרומות מיהדות התפוצות מוסיפות להגיע לישראל גם כיום. בהדרגה גדל שיעורן של התרומות הייעודיות, כך שפחות תרומות מגיעות דרך הממשלה והמוסדות הלאומיים (גדרון וכץ, 1998). הפרק הנוכחי סוקר את המגמות המרכזיות שהתרחשו בתחום ממחצית שנות השבעים ועד היום. אף שמדובר בתקופה ממושכת, שידעה תנודות והתפתחויות בתחום הפילנתרופי, נתייחס אליה כאן כאל מקשה אחת וזאת משיקולים מתודולוגיים בעיקרם. המחקר ההיסטורי של מדינת ישראל נמצא בשלב מתקדם למדי בכל האמור לשנות החמישים והשישים, ולאחרונה אף החלו להתפרסם מחקרים ראשונים על ראשית שנת השבעים. עם זאת, ההיסטוריה הפוליטית והחברתית של שנות השבעים, ובמיוחד של מחציתם השנייה, לוטה עדיין בערפל. הסיבה העיקרית היא שהארכיונים הרשמיים טרם חשפו את התיעוד הבסיסי הנדרש לחקר התקופה. התוצאה היא שהמחקר ההיסטורי של שנות השבעים נמצא כעת בעיצומו, ורוב רובם של המחקרים הקיימים העוסקים בשנות השבעים ואילך הם מחקרים מתחומי מדע המדינה והסוציולוגיה. הממצאים שנציג כאן יתבססו אפוא על המחקרים הללו, ואינם מתיימרים להציג תמונה מקיפה וכוללת כפי שנעשה בפרקים הקודמים. ברור לנו גם שמדינת ישראל במחצית שנות השבעים שונה באופן מהותי ממדינת ישראל בשנות השמונים, בשנות התשעים ובשנות האלפיים. עם זאת, נהוג לאפיין את השנים שלאחר מלחמת ששת הימים, וביתר שאת לאחר המהפך הפוליטי של 1977, כשנים שבהן התרחש תהליך של ליברליזציה במשק – תהליך שוודאי השפיע על המגמה הכללית בתחום הפילנתרופיה. זהו המכנה המשותף לכל העשורים הנסקרים כאן, שאותם אנו מכנים בעקבות גדרון, בר וכץ (2003) – "התקופה הפלורליסטית".

סדרה של אירועים היסטוריים בשנות השבעים הובילה לתהליך של מעבר מן התקופה הממלכתית אל התקופה הפלורליסטית. אירוע מכונן היה מלחמת יום הכיפורים, שחוללה זעזוע עמוק בציבור ומשבר אמון בממשלה. אולם עוד קודם לכן התחולל שינוי משמעותי בסדר היום הישראלי עם הקמתה של תנועת "הפנתרים השחורים", שמחתה נגד הקיפוח של יוצאי עדות המזרח.

ב-1977 התחולל מהפך פוליטי שבעקבותיו איבדה מפלגת העבודה (שנקראה אז המערך, או מפא"י ההיסטורית) את מעמדה הבכיר בפוליטיקה הישראלית, מעמד שהחזיקה בו מאז אמצע שנות השלושים של המאה ה-20. תהליכים אלה תרמו לערעור האתוס הממלכתי-קולקטיביסטי. לאלו הצטרפו תהליכים מואצים של עיור ומודרניזציה, והחברה הישראלית הפכה לאינדיבידואליסטית ולחומרנית יותר. קבוצות אינטרס שונות עלו לבמה הציבורית והקימו מגוון ארגוני מגזר שלישי. מסוף שנות השבעים – וביתר שאת בשנות השמונים והתשעים – תמונת המגזר השלישי נעשתה מורכבת ממספר רב של ארגונים קטנים, העוסקים בתחומי פעילות מגוונים (גדרון וכץ, 1998).

המגזר השלישי בתקופה הפלורליסטית

בשלהי שנות השבעים עלתה חשיבותם של ארגוני המגזר השלישי בישראל. מדובר היה בתהליך כלל-עולמי, שסלמון כינה אותו בשם "מהפכת ההתאגדויות הגלובלית", שבמסגרתה זכה המגזר השלישי לתשומת לב רבה ולהתייחסות מחודשת (ראו למשל Salamon, Hems & Chinnock, 2000). תופעה זו, שהתפשטה בעולם כולו, התקשרה לחוסר שביעות הרצון של האזרחים מן השירותים הממשלתיים, ולרצונה של הממשלה לסגת מאחריות בלעדית למדינת הרווחה. המגזר השלישי יכול היה להעניק שירותים במקום הממשלה, ולעתים הוא אף עשה זאת בדרך אפקטיבית, זולה ונגישה יותר. אחת התוצאות הייתה הפרדה בין מימון השירותים ובין הגשת השירות: הממשלות המשיכו לממן את השירותים, אך המגזר השלישי, ולעתים גם המגזר הפרטי, הם שהעניקו אותם לאזרחים. במקרים קיצוניים יותר, הממשלה נסוגה מכל אחריות והותירה לארגוני המגזר הן את מתן השירותים והן את השגת המימון, לעתים מתוך תרומות פרטיות (גדרון, 1991).

השינוי הזה התחולל גם בישראל, אם כי יש לציין שמשום שרק בתחילת שנות השמונים הוחל ברישום מסודר של העמותות בעקבות חוק העמותות, אין בידינו תמיד בסיס מדעי להשוואה בין המגזר השלישי לפני תקופה זו ולאחריה. ביתר פירוט, הזעזועים שהתחוללו בחברה הישראלית בעקבות מלחמת יום הכיפורים והמהפך הפוליטי של 1977 הובילו לערעור התפיסה הריכוזית של רשויות השלטון ולהתפתחותה של תפיסה פלורליסטית יותר בחיי הציבור, כולל בנושא מדינת הרווחה. פרויקט שיקום שכונות, שהחל בראשית שנות השמונים, לצד פעילות של רשת המתנ"סים, עודדו פעילות עצמית של תושבים תוך שיתופם בקבלת ההחלטות וביישום המדיניות. מאז 1980 ועד 1991 נרשמו אצל רשם העמותות במוצע בכל שנה כ-1,500 עמותות – חלקן חדשות וחלקן היו רשומות כאגודות עות'מאניות, וכעת נרשמו במסגרת החוק החדש. אף שהממשלה ממשיכה לממן חלק ניכר מתקציבי המלכ"רים המספקים שירותים, שיעור המימון מסך תקציבי הארגונים הולך ופוחת (גדרון, 1991).

עוד בשנת 1978 ציין יפה שבישראל פועלים מאות ארגוני רווחה והתנדבות המתקשים לגייס כספים. באותם ימים לא היה בנמצא – גם לא בידי התורמים עצמם – די מידע על העמותות הפועלות בישראל. "לתורם הפרטי אין כמעט שום מידע על הקשת הרחבה של הארגונים הקיימים בישראל, ואין לו שום דרך להעריך או לדרג אותם כדי להחליט למי לתרום מכספו" (Jaffe, 1982, 19). בשנת 1982 ראתה אור המהדורה הראשונה של ספרו **נתינה בתבונה** (Giving Wisely) – מדריך העמותות שנועד לענות על הצורך הזה בדיוק. בספר מתוארים כאלפי ארגונים ללא כוונת רווח ועמותות לעזרה עצמית, אך יפה הניח שמספרם האמיתי גדול פי שניים.

בשנת 1981, עם כניסתו לתוקף של חוק העמותות שנחקק ב-1980 ועם הקמתה של יחידת רשם העמותות, נרשמו 403 עמותות. 20.6% מהן היו ארגוני דת, 15.4% היו עמותות לחינוך ולמחקר, 12.9% מן העמותות עסקו באמנות, בתרבות ובנופשה ו-12.9% עסקו ברווחה. רק שניים מן הארגונים שנרשמו באותה שנה עסקו בסביבה, ורק ארבעה ארגונים עסקו בפעילות בינלאומית. באותה שנה היו רשומים בישראל 73 ארגוני פילנתרופיה, מהם 70 קרנות

(גדרון, 1993).

בשנת 1983 עלה משמעותית רישום העמותות, ככל הנראה בעקבות הפנמת החוק בקרב אגודות מן התקופה העות'מאנית שהחלו כעת להירשם במסגרת החוק החדש. שיטת הרישום המרכזית מאפשרת לנו לנתח את התפלגות הארגונים שנרשמו באותה שנה לפי תחומי פעילותם: 23.4% מהן היו ארגוני דת, 19.4% היו ארגוני חינוך ו-10.5% היו ארגוני אמנות, תרבות ונופשה. מספר הארגונים למען הסביבה עלה ל-11, ומספר הארגונים העוסקים בפעילות בינלאומית צמח לשלושים. באותה שנה נרשמו 128 קרנות (חלקן פעלו שנים ארוכות קודם לכן במסגרת החוק העות'מאני). בשנים 1991–2001 חל גידול במספר הממוצע של הארגונים הנרשמים אצל רשם העמותות, והוא עמד על למעלה מ-1,700 ארגונים בשנה – גידול של 21% לעומת חמש השנים שקדמו להן (1986–1990). בסוף שנת 2001 היו רשומות למעלה מ-32,000 עמותות, אך ההערכה הייתה שמספר הארגונים הפעילים נמוך בהרבה – כ-18,000–22,000 ארגונים. ירידה חלה דווקא במספר ארגוני הפילנתרופיה (קרנות וארגונים העוסקים בתרומה, חלקם ישראליים וחלקם נציגויות של קרנות מחו"ל): בשנת 1983 היה מניינים 22% מכלל הארגונים והם היו הקבוצה הגדולה ביותר, ואילו בשנת 2001 היו מנו 12.7% בלבד והיו לקבוצה הקטנה ביותר מבין חמשת תחומי הפעילות העיקריים. מבין כלל ארגוני הפילנתרופיה הרשומים בישראל, רק כשמונה אחוזים היו ארגונים דתיים, ורק כאחוז וחצי היו ארגונים ערביים (אלון וגדרון, 2007; גדרון, אלון ובן-נון, 2003).

מקורות המימון של המגזר השלישי

באשר לתקופה הנידונה יש בידינו מידע מפורט יותר על ההוצאות ועל ההכנסות (כולל הכנסות מתרומות) של המגזר השלישי בישראל. בשנת 1991 עמדו כלל ההוצאות של המלכ"רים בישראל על 15.3 מיליארד ש"ח, שהיוו 11.4% מהתמ"ג. בחינת מקורות המימון של המגזר באותה שנה מצביעה על כך שכמחצית מן המימון הגיעה ממקורות ציבוריים (הממשלה והרשויות המקומיות); כשליש הגיעה מהכנסות עצמיות, וכ-13% בלבד (כשני מיליארד ש"ח) הגיעו מתרומות (תרומות של יחידים, של חברות עסקיות ושל קרנות מהארץ ומחו"ל). הקרנות קיבלו שיעור גבוה של כספי התרומות מחו"ל, ועוד 13% מכספי התרומות מישראל. תחום הרווחה זכה לכ-17% מן התרומות מישראל ועוד כ-13% מן התרומות מחו"ל. תחום הבריאות קיבל כ-15% מן התרומות מהארץ וכשבעה אחוזים מסך התרומות מחו"ל. ארבעת התחומים הללו יחד (חינוך, קרנות, רווחה ובריאות) קיבלו כ-85% מכל כספי התרומות (גדרון, 1999).

בשנים 1991–1997 עלו בהתמדה מספר התמיכות הממשלתיות וכן היקף התמיכה לארגוני המגזר השלישי. בשנת 1991 חולקו לארגונים למעלה מ-600 מיליון ש"ח ב-2,230 תמיכות. בשנת 1997 חולקו 2.72 מיליארד ש"ח ב-3,874 תמיכות. היקף התמיכה הממוצע גדל בתקופה זו ועלה מ-271,000 לכל תמיכה בשנת 1991 ל-703,000 ש"ח בשנת 1997. ארגוני החינוך החרדי זכו בשיעור הגבוה ביותר של תקציב התמיכות – 37% – ואחריהם ארגוני האמנות והתרבות עם

11.4%, והחינוך היסודי והעל יסודי עם 10.7% (גדרון, 1999).

בשנת 1993 תיאר גדרון את מצבו של המגזר השלישי ואת מקורות המימון שלו: "בעבר, כשמגזר המלכ"רים היה מורכב ממספר קטן יחסית של ארגונים גדולים המספקים שירותים, בא חלק גדול מהמימון למגזר זה מהממשלה. כיום, עם גידולו וגיוונו של המגזר מצד אחד, וצמצום המעורבות הממשלתית מאידך, עולה שיעורם של מקורות המימון האחרים: תשלום עבור שירותים ותרומות" (גדרון, 1993, 8). הוא ציין כי אין בידינו נתונים על היקפי התרומה וההתנדבות של אזרחי ישראל, אך ככל הידוע ישראל היא המדינה המפותחת היחידה בעולם ששיעור ניכר מכספי התרומות המוקצים למגזר השלישי שלה מקורו בחו"ל. לפי אחד האומדנים, היקף התרומות השנתי מחו"ל הגיע בשנת 1993 לכ-750 מיליון דולר. לדברי גדרון, ההערכות השונות מצביעות על כך שהיקף התרומה של יהודי התפוצות יקטן עם השנים, בעקבות תהליכי ההתבוללות של היהודים והשתלבותם בחברה המקומית בארצות הרווחה, ועל כן יש לעודד תרומות של ישראלים. בשנת 1998 הסתכמו הוצאותיו של המגזר השלישי בלמעלה מ-33 מיליארד ש"ח, שהיו 12% מהתמ"ג. רק כ-10% מן הכספים הגיעו מתרומות, הן מישראל והן מחוצה לה (גדרון וכץ, 1999).

ערוצי התרומה המרכזיים

קרנות לאומיות

קק"ל – מוקד אקולוגי

ראינו כי בתקופת המנדט עסקה קק"ל בעיקר ברכישת קרקעות ובהתיישבות. עם קום המדינה היה לשנות את יעדיה, והיא החלה להתמקד בהכשרת הקרקע, בנטיעת יערות ובשיקום יישובים. בשנות השבעים עסקה הקרן בייעור, באיגום מים, בפיתוח פארקים ובחניונים. בשנת 1975 היא החלה לפתח שני גושים חדשים בגליל – גוש תפן וגוש שגב – במסגרת התכנית לייחוד הגליל. פעילותה של קק"ל בעשור זה כללה את הרחבת התשתית של עשרות מושבים בהרי הגליל וביהודה, הכנת התשתית הקרקעית ליישובים בפתחת שלום (חבל הבשור) שבנגב הצפון-מערבי ולמצפים בגליל, הגדלת תנופת מפעל הייעור (ביערות קק"ל נטועים כמאה מלי מיליון עצים) והקמת פארקים לרווחת הנופשים בחיק הטבע. בשנות השמונים החלה הקרן גם לסייע בחשיפת אתרים ארכיאולוגיים. בעשור זה הרחיבה קק"ל את פעילותה בתחום הייעור, ביצעה עבודות תשתית לתיירות בכל רחבי הארץ והגבירה את הסיוע לאתגר הלאומי של משק המים. כמענה למכת השרפות שפרצו בקיץ 1988, יצאה קק"ל במסע הסברה והתרמה שכותרתו "עץ תחת עץ". במסגרת המבצע נקרא הציבור בארץ ובתפוצות לתת יד לשיקום היערות שנפגעו ולנטיעת עצים חדשים. בשנת 1991, בעקבות מלחמת המפרץ, יצאה קק"ל במבצע "שותלים למרות הטילים". בשנת 1996 השיקה קק"ל אתר אינטרנט, וכיום ניתן לתרום ולנטוע עץ מכל מקום בעולם. בראשית המאה ה-21 שוב שינתה קק"ל את ייעודה והפכה לארגון אקולוגי חשוב במדינת ישראל.

כמו כן, היא החלה לעסוק בפרויקטים של הנגשה ושל שיתוף קהילתי (מן, 2002).

קרן היסוד

קרן היסוד ממשיכה לפעול במסגרת "קרן היסוד – המגבית המאוחדת לישראל" – אותו הגוף שהחל את דרכו בשם "המגבית המאוחדת לארץ ישראל" (UPA) והפך ל"מגבית המאוחדת לישראל" (UIA).

קרן היסוד מפעילה כיום 57 מסעות גיוס כספים ב-45 מדינות, במטרה לגייס שלושה מיליון יהודים – לצד תומכי ישראל שאינם יהודים – לשותפות המכוונת למען ישראל. לדברי הנהלת הארגון, הציבור הלא ישראלי המתגייס למשימות למען ישראל זוכה כך להכיר טוב יותר את המדינה ולתרום לה. קרן היסוד פועלת במגוון ערוצים כדי לגייס כספים לישראל – למשל אירועי פתיחה, הרצאות אורח, מתן מלגות, יצירת תכניות חדשות ועוד (ראו www.kh-uia.org.il).

המגבית היהודית המאוחדת (UJA)

בדו"ח פנימי משנת 1982 הוגדר כך אחד מתפקידיה הרשמיים של המגבית: "לאפשר ולהגביר את המאמצים לגייס כספים בקהילות היהודיות באמריקה על ידי סיפוק שירותים לפדרציות ולקהילות שאינן מאורגנות בפדרציות, כדי לגייס במאמץ משותף את מרב הסכומים לצרכים מקומיים, [ל]צרכים ארציים ו[ל]צורכי חוץ" (קאופמן, 1999, 181).

אירווינג ברנשטיין, מראשי המגבית היהודית המאוחדת, אמר ב-1981 כי גיוס כספים הוא אחד מעיקריה של המסורת היהודית. יהודים חילונים, כך גרס, תורמים למען כלל ישראל משום שהתרומה היא ערך יהודי, בייחוד בימים קשים של מצב חירום בישראל ומצוקה בקהילות היהודיות בעולם: "איך מקיימים אנו את היהדות בימינו? לא בתפילה אלא בתרומת כספים. לא בעמידה לפני ארון הקודש, אלא בהתייצבות לפני ישראל, למען ישראל. היכן מקיים אדם את מחויבותו היהודית ואיפה יכול [הוא] לקבל שיעור בערכי היהדות? את כל אלה יוכל להשיג בעבודה הפילנתרופית" (קאופמן, 1999, 183).

בשנות השמונים נחלו הפדרציות הצלחה גדולה כשגייסו למעלה ממיליארד דולר לטובת הבאת יהודי ברית המועצות לישראל. ברם, במגבית היהודית המאוחדת ובפדרציות התקבלה ההחלטה שאם מספר העולים החדשים יירד מ-190,000 ל-65,000, אין צורך להוסיף ולתרום למען מטרה זו, ומוקד התרומות השתנה (קאופמן, 1999).

בשנים האחרונות חל שינוי מגמה, וגורמים ישראליים החלו לקרוא ליהודי ארצות הברית לתרום פחות לישראל ולפעול יותר לחיזוק קהילותיהם ולשימור היהדות האמריקנית. יהודי ארצות הברית הגיבו אף הם בתפיסה חדשה: אם היהודים במדינת ישראל אינם מעוניינים בכספם, כך החלו לנשב הרוחות, מוטב אמנם שהפדרציות יפנו את מרצן לצורכיהם של למעלה מחמישה מיליון היהודים החיים בארצות הברית. התפיסה הרווחת כיום היא שמדינת ישראל

השתנתה והיא אינה עוד מדינה נזקקת וחסרת אוניס. וכך, בסוף שנות התשעים שינתה המגבית היהודית המאוחדת את סיסמתה מ"אנחנו אחד, מכוח לכוח, עם אחד" ל"למען עצמנו, למען ילדינו, למען ישראל, לנצח". ישראל מוזכרת רק במקום השלישי, והמוקד עבר לחיזוק הקהילה היהודית בארצות הברית ולהתמודדות עם האתגרים הניצבים לפתחה (Cardin, 2000).

הג'וינט

משנת 1976 החל הג'וינט להתמקד בתכנון ארצי ובהקמת שירותי קהילה מקיפים. בזכות ניסיונו בייעוץ מקצועי לארגונים שונים, ומתוך הכרה בצורך בתכנון ארצי, התגייס הג'וינט לפעולת המיזוג והתיאום של תכניות ושירותים שבאחריות גופים שונים (הג'וינט ישראל, 1980). בסוף שנת 1975 העביר הג'וינט את מלבי"ן (מוסדות לטיפול בעולים נחשלים) לידי ממשלת ישראל. בשנת 1976 נוסד "ג'וינט ישראל", והמטה הארצי של הארגון עבר מתל אביב לביתו החדש בירושלים. מכאן ואילך החל הג'וינט לפתח תכניות של שירותים חברתיים לאוכלוסיות נזקקות בישראל, באמצעות שותפות עם ממשלת ישראל ועם ארגונים ללא כוונת רווח. בשנות השבעים סייע הג'וינט בבניית הרשת למתנ"סים (Kadosh, 2006). בתחילת שנות השמונים עבר הג'וינט ממתן שירותי שיקום והצלה לתיאום בין המערכות ולעבודה קהילתית (הג'וינט ישראל, 1980). בשנות התשעים המשיך הג'וינט בפעילותו בתחומי העלייה והקליטה והוסיף לסייע לאוכלוסיות במצוקה ולקשישים (אשל – אגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן בישראל), לפתח את כוח האדם בשירותים החברתיים (אלכ"א ותכנית שוורץ לניהול מלכ"רים) ולערוך מחקרים (באמצעות מכון ברוקדייל ומרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל). מאז שנות התשעים מפעיל הארגון גם תכניות לקידום המסוגלות התעסוקתית בקרב ערבים, חרדים ואנשים עם מוגבלויות (Kadosh, 2006).

גדרון ואחרים (2006) טענו כי בתקופה הפלורליסטית שינה הג'וינט את אסטרטגיית ההתערבות שלו. מעתה הוא החל לממן מיזמים חדשים ולפתח מערכים חדשים, כאשר כעבור תקופה מסוימת, שהוגדרה מראש, עוברת האחריות למימון לידי הממשלה. דרך פעולה זו מאפשרת לג'וינט להמשיך ולקדם בישראל נושאים חדשים. כפי שהסביר מנכ"ל הג'וינט בשיבה של ועדת העלייה והקליטה בכנסת: "אנחנו איננו מאמינים בלכפות משהו שהמשרדים אינם רוצים. המטרה שלנו היא ליזום, לפתח אתם מההתחלה, ואז לצאת. אם הם אינם בפנים מההתחלה, לא יתממש הדבר מאוחר יותר" (גדרון ואחרים, 2006, 36).

הדסה

ארגון הדסה מוסיף כיום לעסוק בתחום הבריאות, אך הוא פועל גם לפיתוח המדינה בתחומי החינוך ומוסדות הנוער, ומסייע בצרכים המשתנים של ישראל. הדסה פועלת גם בארצות הברית, לחיזוק החיים היהודיים שם ולקידום החינוך היהודי ותנועות הנוער הציוניות, ובכך היא מבקשת לענות הן צרכיה של ישראל והן על הצרכים המקומיים של היהודים האמריקנים.

בשנות השבעים עסקה הדסה בבניית בית הספר לריפוי בעיסוק בפקולטה לרפואה בהר הצופים, וכן מימנה והובילה שירותי בריאות חדשניים. היא סייעה בהבאת עולים מברית המועצות, והקציבה מיליון דולר לטובת שילובם של רופאים ואחיות מקרב העולים במערכות הבריאות של הדסה. בשנת 1974 העבירה הדסה מיליון דולר לתנועת "נוער עלייה", וכעבור שנה ביקשה מן התנועה לקלוט כ-3,000 בני נוער במצבי מצוקה, והעבירה לשם כד 200,000 דולר. בשנת 1976, כשחגגה הדסה חמישים שנות שיתוף פעולה עם קק"ל, הושק הפרויקט "ייעור המדבר" והדסה השתתפה בהקמת יער הילד.

בשנות השמונים המשיכה הדסה במימון פרויקטים רפואיים וציוד מתקדם בבתי החולים של הארגון, וכן במימון עלייה והתנועה "נוער עלייה". בשנת 1984, עם מבצע משה, "נוער עלייה" יצרה תכניות ייחודיות לסיוע בקליטת העולים. הוקם ארגון הדסה הבינלאומי, שעתיד לגדול ולהתפרס בשלושים מדינות. בשנת 1987, למרות פרוץ האינתיפאדה, יזמה הדסה תכנית בת שנתיים במימונה המלא להכשרת רופאים פלסטינים ולשיפור מערכת הרפואה הפלסטינית. בשנות התשעים נטלה הדסה חלק פעיל בעלייה ההמונית מברית המועצות לשעבר, וסייעה בקליטת עולים רבים שעסקו במקצועות הרפואה והפרה-רפואה. באמצעות "נוער עלייה" ו"יהודה הצעיר" סייע הארגון בקליטת העולים הרבים. בשנות התשעים, בתקופה שבה התמודדה ישראל עם פיגועי טרור רבי-עוצמה, סייעה הדסה במישור הרפואי, למשל בכך שהקימה מרכז לטראומה.

הדסה פעילה גם במישור הבינלאומי. דוגמה לכך היא המבצע הענק שיזם הארגון לניתוחי עיניים בקניה שבאפריקה בשנות התשעים. בשנת 1995 העביר הארגון 23 מיליון דולר לבניית המרכז לאם ולילד בבית החולים הדסה עין כרם. בשנת 1998 העבירה הדסה שלושה מיליון דולר לקק"ל לשם הקמת יער העצמאות האמריקני, שהיה היער הראשון הנגיש לאנשים עם מוגבלויות.

קרנות ומסגרות עצמאיות לגיוס כספים

בעידן הפלורליסטי, עם צמצום פעילות הממשלה, קיבלו הקרנות הפילנתרופיות חשיבות מיוחדת. למגזר הקרנות הפעילות בישראל יש צביון מיוחד, בעיקר בשל מעורבותן הרבה של קרנות זרות: ישראל היא המדינה המערבית היחידה בעולם שמייבאת כספי פילנתרופיה וכספי קרנות מחו"ל בהיקפים כה גדולים. ההערכה היא שהסכום השנתי המועבר לישראל באמצעות קרנות זרות, או באמצעות תרומות של אזרחים זרים לקרנות ישראליות, מגיע לכמיליארד וחצי דולר. לצד הקרנות הגדולות, המשקיעות סכומי כסף נכבדים שמקורם לרוב בחו"ל, פועלים בישראל מאות קרנות וארגוני מימון קטנים יותר, רובם ישראלים, התומכים באנשים פרטיים, וכן פועלות קרנות במימונו של המגזר הציבורי (גדרון ואחרים, 2006).

מענקים מקרנות פילנתרופיות נבדלים מתרומות פרטיות בכך שהם מוענקים במסגרת מוסדית, המייצגת יציבות ארגונית כמו גם מטרות וסדר יום מסוימים. מקובל לסווג קרנות לפי הגורם המקים אותן או לפי צורת הפעילות. הסיווג על פי הגורם המקים מסתכם בארבעה

סוגי קרנות: **קרנות עצמאיות** (של פרט או של משפחה); **קרנות תאגידיות** (המוקמות על ידי חברה עסקית); **קרנות קהילתיות** (הקשורות במקום גיאוגרפי מסוים או בקהילה – למשל הקרן לירושלים או פדרציית סן פרנסיסקו); ו**קרנות ציבוריות** (המוקמות על ידי המגזר הציבורי; שם). יפה הצביע על סוג נוסף – קרן משותפת: מאמץ משותף לגיוס כספים של ארגון גג, העובד עם כמה ארגונים ומחלק כספים לסוכנויות שונות (לדוגמה ארגון "מתן"; ראו Jaffe, 2001). הסיווג על פי צורת הפעילות מביא לחלוקה בין קרנות המעניקות מענקים (כאלה העוסקות אך ורק בהענקת כספים) ובין קרנות תפעוליות (המפעילות מיזמים; ראו גדרון ואחרים, 2006).

קשה להעריך במדויק מה מספרן של הקרנות בישראל. גדרון ואחרים (2006) גורסים כי אם נמנה את הקרנות לפי ההגדרה הרחבה, נמצא 6,377 קרנות וגופים העוסקים במימון – מהם כ-60% פעילים. יפה (Jaffe, 2001) גרס שכיום פועלות בישראל כ-3,000 קרנות, אך מכל מקום המידע בנושא לוקה בחסר.

ההערכה היא שמבין הקרנות הפעילות בישראל, יותר מ-1,500 הן קרנות זרות. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 2002 היו העברות חד-צדדיות של כספים מחו"ל לישראל בסך כמיליארד וחצי דולר. סכום זה כולל תרומות של אזרחים זרים לקרנות לאומיות או למוסדות ציבור גדולים, וכן תרומות מקרנות בחו"ל הפועלות בישראל. לשם השוואה, באותה שנה תרמו משקי הבית והעסקים בישראל כרבע מיליארד דולר בלבד. התקציב השוטף הכולל של הקרנות הישראליות נאמד בכ-150 מיליון דולר (גדרון ואחרים, 2006).

כמחצית מן הקרנות תומכות באנשים פרטיים, ומתוכן כ-90% עוסקות ברווחה ובחינוך. 71% מהן עוסקות ברווחה, 20% – בחינוך, וכחמישה אחוזים עוסקות בתרבות. 74% מן הקרנות תמוכות בארגון אחד: קרנות שהועמדו לרשות מוסד מסוים ואגודות יידיים (בארץ ובעיקר בחו"ל). הקבוצה הקטנה יותר, המונה כעשרה אחוזים מן הקרנות, מורכבת מקרנות התומכות בארגונים רבים, אך הן המנוף לפעילותו של המגזר השלישי בישראל. 26% מהן עוסקות בחינוך ובמחקר ו-22% עוסקות בתחומים רבים. 17% עוסקות בשיכון ובפיתוח ו-12% עוסקות ברווחה (גדרון ואחרים, 2006).

בשנים האחרונות פתחו קרנות זרות, יהודיות ולא יהודיות, משרדים ונציגויות בישראל, על מנת לסנן בקשות ולייעץ לקרן בחו"ל. כך עשו הגוינט, קרן קלור, פדרציית סן-פרנסיסקו, הקרן החדשה לישראל וקרנות אחרות. המעבר מנתינה ריכוזית ומרוחקת של יהודי התפוצות למען ישראל לנתינה ישירה וקרובה מייצג גם את הירידה בכוחם של הארגונים הישנים, ובמיוחד את הירידה במעמדו של משולש הכוח המגבית-הסוכנות-המגבית המאוחדת לישראל (UIA) (Jaffe, 2001).

הקרן החדשה לישראל

הקרן החדשה לישראל, שהוקמה בשנת 1979, מציינת שלב נוסף בהתפתחות הפילנתרופיה למען ישראל. הקרן החליטה במפורש לעסוק בנושאים שאינם זוכים לעדיפות בסדר היום של הממשלה

מסיבות פוליטיות, אידיאולוגיות או אחרות – כגון פלורליזם דתי, זכויות נשים ויחסי יהודים-ערבים. בחירת נושאים מעין אלה היא קריאת תיגר ברורה על הזגם המונוליטי של ממשלה מרכזית הקובעת את סדר היום הציבורי ושולטת בו. כך למשל, תמיכה בפלורליזם דתי משמעה קריאת תיגר על ההגמוניה של היהדות האורתודוקסית בנושאי דת. הנהלת הקרן מורכבת מאמריקנים ומישראלים (ובכללם ערבים), ויש בה נציגות הן לתורמים והן לאנשי ציבור (גדרון ואחרים, 2006).

הקרן החדשה לישראל הוקמה כמקור לתמיכה בפרויקטים קהילתיים בישראל שהם קטנים מדי, נתונים במחלוקת או בני סיכון מכדי לקבל מימון מן המוסדות המסורתיים או מן הממשלה. הקרן החדשה מתמחה במתן מענקים התחלתיים (seed money grants) למטרות שונות, כגון פעולה חברתית, זכויות אדם, רווחת הילד, זכויות נשים, יחסי יהודים-ערבים ופעילות יזמית. בשנתיים הראשונות לקיומה גייסה הקרן 200,000 דולר בארצות הברית למען עשרים פרויקטים שונים בישראל. מאז היווסדה חילקה הקרן מענקים בסך כולל של 140 מיליון דולר ומימנה מאות רבות של ארגונים לא ממשלתיים, רבים מהם בראשית דרכם. ארגונים אלו עוסקים במגוון רחב של תחומים, כגון סנגור, התדיינות משפטית, חינוך, ניתוח מדיניות, העצמה קהילתית, טיפוח מנהיגות והובלת דעת קהל. הארגונים הנהנים מתמיכת הקרן פועלים בכל מגזרי האוכלוסייה, וכולם פועלים להעצמת אוכלוסיות חלשות ולמען שיתופן בהחלטות המשפיעות על תנאי חייהן.

בשנים האחרונות פועלת הקרן גם בתחום היזמות והשינוי החברתי. הקרן משקיעה במאות ארגוני שטח המחוללים שינוי, מטפחת יוזמות חברתיות ומעצימה מנהיגים חברתיים. לאחר שמיזם או ארגון התבססו והגיעו לבגרות ארגונית, מצמצמת הקרן בהדרגה את תמיכתה ומאפשרת צמיחה עצמאית. הקרן יצרה שותפויות גם עם יזמי היי-טק בישראל ובתפוצות, דוגמת קרן "הון סיכוי לישראל" (IVN – Israel Venture Network), שמטרתה לממן ולתמוך ביזמים חברתיים ולסייע להם להקים את המיזם החברתי שלהם ולבסס את יציבותו.

בשנת 1982 הקימה הקרן החדשה לישראל את שתי"ל – שירותי תמיכה וייעוץ לקידום שינוי חברתי. שתי"ל משלים את אסטרטגיית המענקים של הקרן במתן שירותי תמיכה וליווי מקצועיים לארגונים שונים. שתי"ל מסייע בבניית יכולת ארגונית ובהקמת מוסדות המקדמים שינוי חברתי ארוך טווח (הקרן החדשה לישראל, 2006, 2008).

הקרן לירושלים

הקרן לירושלים הוקמה על ידי טדי קולק בשנת 1966 במטרה "לסייע בביסוס ירושלים כבירה מודרנית ותרבותית, כעיר נושמת ותוססת היודעת לכבד את עברה המפואר, המיטיבה עם תושביה וקוסמת למבקריה" (הקרן לירושלים, 2002, 4). מאז הקמתה פעלה הקרן לקידום מגוון תחומים: תרבות ואמנות, חינוך ומדע, סובלנות ודו-קיום, רווחה ובריאות, פנאי וספורט, תכנון נוף, שימור ושחזור. עד היום גייסה הקרן למעלה מ-700 מיליון דולר, שאותם השקיעה

בפיתוח מאות מוסדות ואתרים ובהפעלת אלפי תכניות ופעולות. בשנים האחרונות מגייסת הקרן כשלושים מיליון דולר מדי שנה. בשנת 2001 עמדו תקבולי הקרן על 26.2 מיליון דולר, כאשר קרוב לעשרה מיליון מתוכם הגיעו מארצות הברית, 4.6 מיליון הגיעו מבריטניה, 3.6 מיליון מגרמניה ומאוסטריה, 2.9 מיליון משווייץ ו-2.7 מיליון מישראל גופא. בשנה זו פחתו התרומות באופן משמעותי לעומת השנה הקודמת, אז עמד היקפן על למעלה מארבעים מיליון דולרים (הקרן לירושלים, 2002).

קרנות לא יהודיות

לא רק פילנתרופים יהודים העניקו כספים לישראל. בשנים האחרונות מעורבות קרנות לא יהודיות בתרומות לישראל, כגון קרן פורד בארצות הברית או קרנות פוליטיות גרמניות. נוסף על כך, בעשרים השנים האחרונות אנו עדים למעורבות גוברת של נוצרים, בעיקר מן הזרם האוונגליסטי, בפילנתרופיה למען ישראל. ביטויים לכך הם הקרן לידידות הפועלת בישראל וקרנות הקשורות לכנסיות בהולנד, בשווייץ, בסקנדינביה ובמקומות נוספים. לעתים, סדר היום של הקרנות הללו ומושאי התרומה שלהן שונים מאוד מאלה של הקרנות היהודיות הפועלות למען מדינת ישראל. כך אפשר למצוא קרנות לא יהודיות התומכות בהתיישבות בשטחים (למשל, הידידים הנוצרים של ההתיישבות בישי"ע, ראו גדרון ואחרים, 2006).

הקרן לידידות נוסדה בשיקגו בשנת 1983 בידי הרב יחיאל אקשטיין, המכהן כנשיא הקרן. היא נועדה לבנות גשר בין הקהילה הנוצרית-אוונגלית בארצות הברית ובין העם היהודי בארץ ישראל, ולהעניק לישראל "סולידריות, תמיכה מוסרית וסיוע חומרי". בשנת 2000 נפתחו משרדי הקרן לידידות בירושלים, ומאז ועד היום העבירה הקרן לישראל למעלה מ-450 מיליון ש"ח למימון מאות פרויקטים בתחומי העלייה והקליטה, הרווחה והביטחון. עם הפרויקטים של הקרן נמנים פרויקט "על כנפי נשרים", לסיוע לעליית יהודים לארץ ולתמיכה בעולים; פרויקט "שומרי ישראל", להתמודדות עם איומי הטרור ולתמיכה בנפגעי טרור; ופרויקט "ישעיהו נ"ח", לסיוע למשפחות במצוקה. הקרן פועלת בשיתוף כמה משרדי ממשלה ובהם משרד ראש הממשלה, הסוכנות היהודית, קרן היסוד, עשרות עיריות ומועצות מקומיות ברחבי הארץ, ארגונים ועמותות (International Fellowship of Christians and Jews, 2007). הקרן לידידות פועלת על פי סדר יום נוצרי-דתי, ולכן על אף הצורך בפועלה ובתרומות שהיא מגייסת למען הצרכים הבסיסיים של אנשים במדינת ישראל, היא בכל זאת מעוררת התנגדות – הן מטעמים דתיים, הן משום שהיא נוהגת להציג את ישראל בעולם כמדינה נזקקת (לעתים כמדינת עולם שלישי), והן משום שרבים סבורים שהשירותים שהיא מעניקה צריכים להינתן מידי הממשלה, ולכן הקרן למעשה ממלאת את מקומה של הממשלה ופוטרת אותה במידה רבה מאחריות.

נדבנים וקרנות פרטיות

מאחר שבתקופה העכשווית רבים מן הנדבנים הפרטיים פועלים באמצעות קרנות, קשה להבחין

בין השניים. בישראל פועלות מאות קרנות פרטיות ומשפחתיות, בין שהן ישות משפטית ישראלית ובין שהן פועלות מחו"ל למען המדינה או באמצעות נציגות בה. נציג כמה מן הבולטות שבהן, כאשר רבים ממקימיהן הם מהנדבנים הפרטיים הבולטים בפילנתרופיה העכשווית למען ישראל.

קרן אריסון הוקמה בראשית שנות השמונים במיאמי בידי תד אריסון, במטרה לקדם נושאים חברתיים. בשנת 1993 הוקמה הקרן המשפחתית ע"ש תד אריסון, המנוהלת מאז בידי בתו, שרי אריסון. מדי שנה תורמת הקרן כ-25 מיליון דולר לפרויקטים שונים ולמאות עמותות וארגונים הפועלים בתחומי הבריאות, החינוך, הילדים והנוער, התרבות, האמנות והספורט, המלגות והמחקר, ולמען אוכלוסיות במצוקה ואנשים הסובלים מנכויות. הקרן פועלת בחמישה אפיקים עיקריים: מענקי פיתוח תשתיות (תקציב של מיליון דולר ומעלה), מענקי שיפור, מענקי פיתוח קהילה, מיזמים ("מתן", "רוח טובה", "מהות החיים") ושותפות יהודית עולמית (תרומות ליהודים בתפוצות). קרן אריסון מעמידה גם 25 מיליון דולר מדי שנה לתרומות לאנשים פרטיים במצוקה. משנת 1995 תרמה הקרן למעלה מחמישים מיליון דולר למגדל אשפוז בבית החולים איכילוב (כגן, 2004; קרן אריסון, 2008).

בשנת 1979 הוקמה **קרן כהנוב**, סמוך למותו של סידני כהנוב, שהעמיד את ההון לטובת הקרן. כיום, היקף נכסיה של הקרן עומד על כמאה מיליון דולר. במהלך עשרים השנים האחרונות חילקה הקרן תרומות בהיקף של כחמישים מיליון דולר בישראל, בשורה של פרויקטים שמטרתם העיקרית היא דו-קיום. נוסף על כך תורמת הקרן לתחומי החינוך, הספורט, הרווחה, הבריאות והתרבות. הקרן תורמת רבות גם בקנדה, מקום מושבה. פרויקט הדגל של הקרן, "מעו"ף" – שהושקעו בו כ-16 מיליון דולר – מטרתו להגדיל את מספר האקדמאים הערבים בסגל האוניברסיטאות.

קרן סקט"א רש"י נוסדה בשנת 1984 בידי גוסטב לאוואן. הקרן תורמת כספים בתחומי הרווחה והחינוך ומסייעת לאוכלוסיות נזקקות באזורי הפריפריה ולמפעלי הזנה. הקרן תרמה כ-9.5 מיליון דולר למרכז הרפואי רבין, והיא תומכת במכללות בפריפריה. לאורך שנות פעילותה חילקה הקרן למעלה ממאה מיליון דולר והייתה מעורבת בהשקעות של מאות מיליוני דולרים במגזר השלישי. בעשור האחרון עברה הקרן שינוי תפיסתי, והפכה מקרן שמקבלת בקשות לתרומות לקרן שיוזמת פעילות פילנתרופית תוך שהיא מגייסת לצורך זה שותפים – פרטיים או ממסדיים. פרויקט הדגל שלה הוא "תפנית" – מיזם שנועד לצמצם את הפערים בחינוך בבתי הספר היסודיים (כגן, 2004).

בשנת 1984 הוקמה **קרן אבי חי** בידי זלמן ברנסטין. זוהי אחת הקרנות הגדולות הפועלות בעולם היהודי ובישראל. לקרן שני יעדים: עידוד וטיפוח יחסי הבנה, רגישות וזיקה הדדית בין יהודים מכל הזרמים והגישות למסורת; וטיפוח הזיקה למסורת וההיכרות עמה בקרב כל חלקי העם ועידוד ההערכה למורשת היהודית ולתרבותה, למנהגיה ולערכיה. בשנת 1999 נפטר ברנסטין והוריש את כל הונו לקרן, והיקף נכסיה עומד על כחצי מיליארד דולר. מ-1999 ועד היום חילקה הקרן כ-250 מיליון דולר, מהם קרוב למאה מיליון דולר בישראל. הקרן תורמת למחקרים בנושאי יהדות ויהודים, לפרויקטים העוסקים בטיפוח המסורת ובקירוב בין יהודים

לחילונים. בשנת 1996, לאחר רצח רבין, הקימה הקרן את "צו פיוס", ארגון שביקש לקרב בין דתיים לחילונים (אבי חי, 2008).

קרן ריץ', שהוקמה בשנת 1981 בידי מארק ריץ', חילקה מאז הקמתה כמאה מיליון דולר לתרומות בישראל (בין ארבעה לחמישה מיליון דולר בשנה). בין הפרויקטים המרכזיים של הקרן: סינמטק תל אביב, הקמת אגף במוזיאון תל אביב, המרכז לחקר הלוקמיה במכון ויצמן וכן תרומות לאוניברסיטאות, לבתי חולים ולמרכזי מחקר. נוסף על כך תרם ריץ' חמישה מיליון דולר לפרויקט "תגלית" (כגן, 2004).

צ'רלס ברונפמן פועל בישראל באמצעות **קרן קרב**, שעד היום חילקה למעלה ממאה מיליון דולר בתחומי החינוך, איכות הסביבה וחיזוק הזהות היהודית. ברונפמן הוא גם יושב הראש המשותף של פרויקט "תגלית", המביא עשרות אלפי צעירים יהודים לסיור חינוכי בן עשרה ימים בישראל. הוא עצמו תרם לפרויקט כעשרה מיליון דולר. ברונפמן תורם גם למוסדות תרבות כגון מוזיאון ישראל והתזמורת הפילהרמונית.

יוסף גרוס, איל הון, הקים בשנת 1988 את **הקרן לקידום חיילים משוחררים** (רק לאחר מותו של היא הפכה לקרן הנצחה ונקראה קרן גרוס). הוא העמיד לרשותה הון התחלתי של כחמישים מיליון דולר. מאז היווסדה חילקה הקרן כתשעים מיליון דולר – ממוצע של חמישה מיליון דולר מדי שנה. בשנת 1989 ייסד גרוס את הקרן, בשיתוף הפורום הציוני, לעזרה במציאת דיור לעולים ולשילובם בחברה הישראלית. הונה של הקרן עמד על כעשרים מיליון דולר. בשנת 1990 הקים גרוס את קרן ברכה, הפועלת בתחומי תרבות, דו-קיום ואיכות הסביבה. פרויקט הדגל של הקרן כיום הוא הקמת פארק אקולוגי על בסיס מזבלת חירייה. עד היום חילקה קרן ברכה למעלה משמונים מיליון דולרים. גרוס תרם עוד סכומים ניכרים לבית החולים הדסה עין כרם, למרכזים קהילתיים ולחינוך יהודי בישראל ובארצות הברית.

משפחת ספרא, ובמיוחד אדמונד ספרא, נחשבים לגדולי הפילנתרופים של העולם היהודי הספרדי. אדמונד ספרא תרם הון לישיבות, לבתי כנסת ולבתי חולים. הוא תרם כשלושים מיליון דולרים לאוניברסיטה העברית, והקים את **קרן ISEF** שנועדה לסייע לסטודנטים יוצאי עדות המזרח לממן את לימודיהם הגבוהים. בשנת 2002 נחנך בית חולים לילדים ע"ש אדמונד ולילי ספרא בתל השומר. האחים ספרא תרמו במשותף עשרה מיליון דולר לבניית כיכר ספרא בירושלים. ההערכה היא שלאורך השנים תרמה משפחת ספרא כשמונים מיליון דולר למוסדות ישראלים.

האחים מנדל תורמים לקידום החינוך הגבוה, החינוך היהודי והמשכיותו של העם היהודי. באמצעות **קרן מנדל** תורמים האחים לקידום מנהיגות חינוכית באוניברסיטאות ובכלל, ולשם כך הקימה הקרן את בית ספר מנדל למנהיגות חינוכית בירושלים. האחים מנדל תרמו לאורך השנים למעלה משבעים מיליון דולר למדינת ישראל, והם ידועים כתורמים גדולים לאוניברסיטה העברית (הם תרמו לה כ-15 מיליון דולר) ולמגביית היהודית המאוחדת. היקף נכסיהן של הקרנות שהקימו האחים מנדל עומד על כ-250 מיליון דולר.

ארווינג שניידר תרם שישים מיליון דולר להקמת מרכז שניידר לרפואת ילדים בפתח

תקווה. זו נחשבת לתרומה הגבוהה ביותר שהעמיד אדם פרטי לפרויקט אחד. שניידר תורם גם למוסדות חינוך, רווחה ובריאות. הוא תרם כתשעה מיליון דולר למרכז הרפואי רבין וכשלושה מיליון דולר לאוניברסיטת תל אביב. סך תרומותיו למדינת ישראל עומד על כשמונים מיליון דולר.

סם רוטברג נחשב לגדול תורמיה של האוניברסיטה העברית, לאחר שתורם לאורך השנים למעלה משישים מיליון דולר למגוון פרויקטים באוניברסיטה, כולל לבית הספר לתלמידי חו"ל הקרוי על שמו.

גיוס כספים מן הציבור הרחב

רק משנת 1996 החלו לאסוף נתונים על אודות התרומות של תורמים פרטיים ושל משקי בית בישראל. כך, ידוע לנו שבשנת 1996 הגיע שיעור התורמים מקרב האוכלוסייה היהודית הבוגרת ל-72%, כאשר כל תורם יחיד תרם בממוצע 251 ש"ח או 0.4% מן ההכנסות, וסך התרומות עמדו על 436 מיליון ש"ח. 63% מהתורמים תרמו לשירותים חברתיים, 57% תרמו לבריאות ו-35% תרמו למטרות דת (גדרון, 1997).

בשנת 1997 הגיע שיעור התורמים מכלל האוכלוסייה הבוגרת בישראל ל-77%. התרומה הממוצעת של משק בית עמדה על 846 ש"ח בשנה. 60% תרמו חצי אחוז מהכנסתם, ורק 25% תרמו אחד אחד מהכנסתם או יותר. סך כל התרומות מן הציבור הישראלי עמד בשנת 1997 על 465 מיליון ש"ח. התרומות הופנו לארגוני רווחה (40%), לארגוני דת (25%), למטרות בריאות (20%), למטרות חינוך (14%) ולצרכים אחרים (אחוז אחד).

בשנת 2006 המשיך לעלות שיעור הישראלים הנוהגים לתרום והוא הגיע ל-87%, אך רק 72% מהם תורמים בערוץ פורמלי (כלומר לעמותות וארגונים), ואילו 42% תורמים בערוצים לא פורמליים. 30% מן האוכלוסייה תורמים בשני הערוצים גם יחד. הישראלים תורמים בממוצע 750 ש"ח בשנה, אך מחציתם תרמו פחות מ-350 ש"ח בשנה. הערך הכולל של תרומותיהם של אזרחי ישראל עמד בשנת 2007 על כ-900 מיליון ש"ח. עיקר התרומות היו לארגוני רווחה ובריאות. התורמים ציינו כי הם מונעים מתחושת חובה מוסרית או מציווי דתי (כך, לוינסון, וגדרון, 2007).

גיוס כספים מדלת לדלת

פרויקט "הקש בדלת" של האגודה למלחמה בסרטן ראשיתו בשנת 1962 והוא נמשך עד היום בהצלחה רבה. בשנת 1985 גויסו ביום התרמה אחד כמיליון ורבע דולרים, סכום שעלה על הציפיות, על אף המצב הכלכלי הקשה ששרר אז בארץ. גם בשנה זו, כמו בשנים אחרות, עמדו בראש המבצע אנשי מפתח בחברה הישראלית: שר הבריאות, מוטה גור, שימש יושב ראש המבצע, ומתילדה רקנאטי שימשה סגנית הנשיאה ויושבת ראש ועדת ההתרמה. בשנת 1986 שימש שלמה להט, ראש עיריית תל אביב-יפו, יושב ראש המבצע. בשנת 1997 נפתחו אירועי "הקש בדלת"

במעמד נשיא המדינה, עזר ויצמן. יושב ראש המבצע באותה שנה היה יעקב פרי, נשיא ומנכ"ל חברת סלקום – דבר שיכול להצביע על המעורבות הגוברת של עסקים בישראל בפילנתרופיה. ואכן, באותה שנה הקצתה חברת סלקום מספר מיוחד שבאמצעותו יכלו מנויי החברה להתקשר ישירות למחלקת התרומות של האגודה ולתרום באמצעות כרטיס האשראי (האגודה למלחמה בסרטן, 1986, 1998).

עם השנים החלו ארגונים ישראלים אחרים לאמץ את הרעיון של יום התרמה חד-שנתי, שבו אפשר לגייס הכנסות גבוהות במאמץ מוגבל יחסית – זאת נוסף על התרומות של ארגונים קטנים יותר, ארגוני דת ואנשים פרטיים. אולם בסופו של דבר נעשה שימוש מופרז בשיטה הזאת, וכתוצאה נפגעה נכוונתו של הציבור להשתתף במבצעים הפומביים ולתרום כך. זאת הסיבה לכך שבשנים האחרונות אנו עדים להתאגדות של כמה ארגונים המגבשים יום התרמה משותף. כך למשל, הארגונים הפועלים למען אנשים חרשים ולקויי שמיעה, או ארגונים הפועלים למען ילדים בסיכון.

שינויים טכנולוגיים והשפעתם על גיוס הכספים מן הציבור

התקופה העכשווית מתאפיינת גם בשינויים טכנולוגיים מואצים, שהשפיעו בין השאר על התקשורת בישראל ועל היכולת לגייס תרומות באמצעות טכנולוגיה מתקדמת. בשנת 1968 החלו שידוריה הראשונים של הטלוויזיה הישראלית. עם השנים נעשה שימוש ברדיו ובטלוויזיה לפרסום ארגונים ללא כוונת רווח ולקריאה לתרומות. ארגון "לב"י" (הקרן לביטחון ישראל) השתמש בערוצים אלה ליצירת ה"שירותים" – יום התרמה כלל-ארצי בשידור ישיר, שבו מגויס הון רב (כיום מופעל שירותים בידי גלי צה"ל למען צה"ל). עם עלייתה של הרשות השנייה בשנות התשעים, הוחלט להקציב זמן פרסום חנים לארגונים ללא כוונת רווח, ועל כן ניתן לראות היום בערוצים המסחריים תשדירים של ארגונים חברתיים הקוראים לתרומות.

בשנות השמונים כמעט כל בית בישראל כבר החזיק בקו טלפון, וכך החלו לגייס כספים גם באמצעות הטלפון. אלא שרק בשנות התשעים החלו לעשות שימוש נרחב בתרומות באמצעות הטלפון, ובשנים האחרונות נכנסו לתמונה חברות טלמרקטינג פרטיות, המתרימות אזרחים ונוטלות לעצמן אחוז ניכר מן התרומה.

בעשור האחרון נכנסו כמעט לכל בית בישראל שני אמצעי תקשורת נוספים: האינטרנט והטלפון הסלולרי. ארגונים המעוניינים בתרומות מקימים בדרך כלל אתר אינטרנט; לעתים ניתן אף לתרום לארגון באמצעות האתר, או ללמוד על הארגון ועל הדרכים לתרום לו. ניתן לתרום באינטרנט גם לקרנות הלאומיות או הקהילתיות הגדולות, ונערך גם גיוס כספים מחו"ל למען ישראל באמצעות האינטרנט, אך אין בידינו מידע על היקפי התרומות באמצעי זה.

לבסוף, יש לציין את תרומתה של מהפכת הטלפון הסלולרי בישראל: ארגונים רבים מבקשים כיום מן הציבור לתרום באמצעות שליחת מסרון (א.ס.א.מ.אס) למספר מסוים; לעתים הם אף מציינים את סכום התרומה. אחת הדוגמאות המעניינות לשימוש בטכנולוגיה מתקדמת

לגיוס כספים היא הפרויקט "דגל אורות התקווה" של עמותת על"ם, שיצרה, בשיתוף חברת החשמל, דגל אורות גדול. כדי להדליק נורה צריך היה לשלוח מסרון תרומה.

מעורבות עסקים בקהילה

בעשרים השנים האחרונות יותר ויותר ארגונים עסקיים מבינים שניתן להגביר את הצלחתם העסקית באמצעות אחריות חברתית תאגידית, או בעזרת מעורבות עסקית בקהילה (CSR, Corporate Social Responsibility). המעורבות הזאת מאפשרת לעסקים לגבש תדמית שיווקית חיובית, להציע את עצמם כחלק צן הפתרון ולא רק כחלק מן הבעיה, ולהגביר עמדות חיוביות בקרב עובדיהם – למשל שביעות רצון ותחושת הזדהות ארגונית (Haski-Leventhal, Meijs & Hustinx, in press).

בארצות הברית קיימת האצה במגמת האחריות התאגידית, וכיום למעלה מ-50% מן הארגונים הפרטיים מעורבים ברמה כזו או אחרת בקהילה. בחמש השנים האחרונות קיבלה התופעה תאוצה גם בישראל, ובשנת 1999 נחתמה אמנה חברתית בין המגזר העסקי למגזר השלישי (נוטמן-שוורץ וגדות, 2003). המגמה של צמצום מדינת הרווחה ונסירת הממשלה נפגשה בישראל עם ההבנה שאחריות תאגידית יכולה לתרום להצלחה העסקית – הבנה שמקורה, בין השאר, בתהליכי גלובליזציה מואצים המובילים ביתר שאת להתפשטות מהירה של התופעה בעולם. כמו כן, צרכנים החלו לדרוש מעסקים להיות הוגנים כלפי הסביבה, כלפי צורכייהם, כלפי הקהילה ואף כלפי העובדים, וביקורת ציבורית על ארגונים שאינם פועלים כך עלולה לפגוע בתדמית הארגון ובהצלחתו העסקית. נוסף על תרומות כספיות לארגונים ואף הקמת קרנות עסקיות, מעורבותם של עסקים בקהילה באה לידי ביטוי בהתנדבות של העובדים (corporate volunteering), במתן ייעוץ עסקי לארגונים ללא כוונת רווח ובדאגה כללית לצורכי הקהילה, העובדים והסביבה. עם הקרנות העסקיות בישראל אפשר למנות את קרן בנק דיסקונט, קרן בנק הפועלים, קרן אינטל וקרן חברת דלק למדע, חינוך ותרבות. בשנות התשעים החל להתפתח דגם של קרנות הקשורות לחברות עסקיות, בייחוד מתחום ההיי-טק, שמעבר לתרומה כספית גם מנסות לסייע לקהילה וליזמות חברתית. חברות כמו IVN ו-JVP נכנסו לתחום מתוך מחויבות חברתית והקצו סכומים נכבדים להשקעה זו (גדרון ואחרים, 2006). על משקל קרן הון סיכון, שמטרתה להשקיע בחברות הזנק (סטרט-אפ), קמו חברות הון סיכוי – להשקעה במיזמים חברתיים וביזמות חברתית.

מתן

ארגון "מתן" הוקם בשנת 1998 בידי שרי אריסון במטרה לגייס את המגזר העסקי, שבשל כוחו והשפעתו יכול ליצור מודל ארצי ארוך טווח של נתינה ואחריות חברתית. המודל להקמת מתן היה הארגון United Way בארצות הברית, המחבר את הנהלת החברה ואת עובדיה לפעילות

קהילתית משותפת. ארגון מתן מאפשר לעסקים לתרום באמצעות משאבים כספיים (תרומות הנהלה, תרומות עובדים, ייסוד קרנות המיועדות לתרומות), תרומות בעין (in kind), ובשנים האחרונות גם על ידי משאבי זמן (חיבור העובדים למסגרות התנדבותיות בקהילה, סיוע בכישורים מקצועיים). בשנת 2005 גייסה קהילת העסקים בישראל למעלה מ-31 מיליון ש"ח, סכום שהושקע בידי ארגון מתן בקהילה לטובת תכניות בתחומי החינוך, הבריאות, איכות הסביבה והרווחה. אף שזהו סכום גבוה, יש לזכור כי הוא מהווה בקושי פרומיל מהוצאותיהם של הארגונים ללא כוונת רווח בישראל.

נוסף על תרומת כסף, זמן ומוצרים, מעודד מתן את הארגון העסקי לפעילות מתמשכת למען הארגונים החברתיים וכן למתן שירותים מקצועיים בהתנדבות כגון: עיצוב והפקה, פרסום וייעוץ משפטי. מתן מאפשר לארגונים להעלות את איכות עבודתם ולשפר את יכולתם בשוק התחרותי. כך למשל, בחברת הקפה איל'יס נערך מבצע למכירת מכשירים להכנת אספרסו; ההכנסות הופנו לארגון מתן למען נוער בסיכון. הארגון מתמחה במציאת פתרונות יצירתיים לגיוס תרומות: דוגמה לכך היא המבצע "כסף קטן במטוסים" בשיתוף חברת ישראייר, שבו לקוחות החברה מוזמנים לתרום את הכסף הקטן שבכיסם לסיוע לקהילה (www.matan.org.il).

מעלה

אחד האירועים החשובים שהובילו להגברת המעורבות החברתית של עסקים בישראל היה הקמת דירוג "מעלה" – מחויבות עסקים לחברה בישראל – בשנת 1998. מעלה יצרה תו תקן חברתי לעסקים והייתה חלק מרשת עולמית של ארגונים מקצועיים. היא הצליחה להוביל שינוי תפיסתי בקרב ארגונים עסקיים רבים: על פי השקפת העולם של מעלה, כדאי לארגון העסקי להטמיע ערכים ושיקולים חברתיים, סביבתיים ואתיים בקרב עובדיו והנהלתו, שכן אלה תורמים להצלחה העסקית ולשיפור פני החברה בישראל.

בשנת 2003 החל "דירוג מעלה" לדרג חברות ציבוריות ופרטיות בישראל על פי קריטריונים של אחריות תאגידית. בשנת 2005 הושק "מדד מעלה" בשיתוף הבורסה לניירות ערך בתל אביב, והושק גם "הקוד לניהול חברתי בעסקים" – קווים מנחים לניהול האחריות התאגידית בפירמה. ארגון העמיתים של מעלה מונה כיום כשמונים חברות מקומיות וגלובליות.

ציונות 2000

בשנת 1998 הקימה ציונות 2000 את "על"ה" – עסקים למען הקהילה – במטרה להגביר את המודעות ולקדם את נושא האחריות החברתית של המגזר העסקי בישראל, וליצור בסיס לדיאלוג, המבוסס על הקשבה ועל שותפות, בין המגזר העסקי לקהילה. למעלה מ-150 חברות בישראל שותפות במסגרת על"ה ומעורבות בפרויקטים חברתיים קהילתיים במגוון רחב של אוכלוסיות יעד ובמגוון תחומים על פי בחירתן. על"ה מפעיל מסגרות אופרטיביות שבהן מוצעים לחברות

עסקיות פרויקטים הזקוקים לליווי ולתמיכה, על בסיס פעילות ארוכת טווח, מעורבות והתנדבות של עובדים, תוך גיבוש הפרויקט והתאמתו לאופי החברה.

דיון

התקופה העכשווית מתאפיינת באימוץ מגמות גלובליות של התמקצעות ושיתוף פעולה בין-מגזרי ותוך-מגזרי, כמו גם בגיוס טכנולוגיות חדשות לטובת הפילנתרופיה. שני מאפיינים אלו מסייעים בהגברת היכולת לגייס כספים וברצון של שחקנים מסוימים לתרום ולהגביר את הנראות של התרומה שלהם.

בתקופה הפלורליסטית ניכרת נסיגה של מעורבות הממשלה במגזר השלישי. נסיגה זו ניכרת, בין השאר, בירידה בשיעור ההכנסות של ארגוני המגזר מכספי הממשלה ובעלייה בשיעור התרומות הפרטיות. אם בשלוש התקופות שקדמו לתקופה הנידונה עיקר התרומות הפרטיות הגיעו מחו"ל, הרי בתקופה הנוכחית יש עלייה בתרומות המגיעות מאזרחים פרטיים. אף שיותר אזרחים פרטיים בישראל תורמים מבעבר, סכומי התרומה עדיין נמוכים מאוד, במיוחד בהשוואה לתרומות פרטיות מארצות הברית.

בניגוד לתקופה הממלכתית, בתקופה הפלורליסטית הקונפליקטים בולטים פחות, ואילו שיתוף הפעולה בין המגזרים ובין הארגונים השונים מתפתח ומשתפר. בראש ובראשונה, ניכרת רמה גוברת של שיתוף פעולה בין המגזר העסקי למגזר השלישי. המגזר העסקי החל לעסוק בתרומות במסגרת סדר יום חדש של אחריות חברתית תאגידית. ברם, עיקר ההשפעה היא בזרימה של ידע וטכנולוגיות, המשפיעים על התמקצעותם של ארגוני המגזר השלישי ובמיוחד של הקרנות. נדבנים פרטיים אינם תורמים עוד באופן עצמאי, כמו בימי רוטשילד, אלא באמצעות קרנות (משפחתיות או עסקיות); שיטה זו הופכת את תחום הפילנתרופיה למסודר ולמקצועי יותר, אך גם פוגעת בספונטניות שלו. שיטות העבודה של המגזר העסקי מתחילות לזלוג אל המגזר השלישי, ואחד הביטויים הבולטים לכך הוא היזמות החברתית.

נוסף על כך, בתקופה הנוכחית יש פחות עדות לקונפליקטים בין ארגונים בהשוואה לתקופה הממלכתית. ייתכן שאחרי עשרות שנים מצאו הארגונים השונים את מקומם הייחודי, ומתחם הארגונים הופך למתחם מוסכם (שמיד, 1997).

רבים מן התורמים אינם מעוניינים עוד להסתפק במימון פעילויות וארגונים והם דורשים להפוך לשותפים. בקרב הדור השני של התורמים לקרנות היהודיות בארצות הברית, החלה מורגשת אי-נחת מן הדגם שאפיין עד אותה תקופה את היחסים עם ממשלת ישראל, ועלה הרצון לחולל שינוי ולזכות בשליטה רבה יותר על יעדי הכספים הנתרמים. אחת הדוגמאות הבולטות בתחום זה היא פרויקט שיקום שכונות של הסוכנות היהודית (1979). לפי הדגם החדש שנוצר, התורמים יכולים לקבוע את יעדי התרומות, לפחות באופן חלקי, ולהיות מעורבים בביצוע ברמה המקומית. המיזם נבנה כמסגרת שבה קהילה יהודית בחו"ל אימצה קהילה בישראל, וכך נוצר קשר בלתי אמצעי בין התורמים לנשואי התרומה. אחת התוצאות הייתה פיתוח של מערך

קרנות עצמאי בחלק מן הפדרציות היהודיות בארצות הברית (גדרון ואחרים, 2006).

השינוי בדפוסי הפילנתרופיה של יהדות ארצות הברית

לצד כל האמור לעיל, התקופה הנוכחית מתאפיינת בנסיגה של מי שהייתה התורמת הגדולה של ישראל מאז מלחמת העולם הראשונה: יהדות ארצות הברית. בסקר שנערך בשנת 1997 בקרב יהודים אמריקנים, נמצאה זיקה חלשה יותר לישראל מזו שהייתה בשנת 1988. רק תשעה אחוזים מהם תיארו את הקשר שלהם לישראל כעמוק ביותר, ועוד 18% הגדירו אותו כקשר עמוק. רק 33% מהם ראו את התמיכה בישראל כחלק מהיותו של אדם "יהודי טוב", ורק 18% חשבו שביקור בישראל הוא חלק חשוב בכך.

השנים 1967–1977, השנים שלאחר מלחמת ששת הימים ובעקבות מלחמת יום הכיפורים, היו תור הזהב של תמיכתם של יהודי ארצות הברית בישראל. לאחר אותן שנים חלה ירידה איטית אך משמעותית בתמיכה זו, מכמה סיבות. ראשית, יהודי ארצות הברית חשו שישראל איננה עוד מדינה נזקקת – היא אינה נתונה במצב כלכלי קשה ואין איום ממשי על קיומה. הישראלים עצמם הכריזו שוב ושוב בפני הקהל היהודי האמריקני שישראל אינה זקוקה עוד לפילנתרופיה ולשדולה האמריקנית, וכך הובילו לירידה בתמיכה. שנית, חלק גדול מיהודי ארצות-הברית התנגדו למדיניות של ממשלת ישראל בקונפליקט המתמשך עם הפלסטינים. ההתנגדות לכיבוש ולמדיניות ישראל בשטחים הכבושים הובילה לאורך זמן לנסיגה בתמיכה הרגשית והכספית ובתמיכה בתחום המדיני. שלישית, הוויכוח שהתעורר בישראל בשאלת "מיהו יהודי" הוביל לכך שרבים מיהודי ארצות הברית החברים בקהילות הרפורמיות והקונסרבטיביות חשו שישראל אינה מכירה ביהדותם ובלגיטימיות של הקהילה שלהם. המחלוקת הזאת הובילה למשבר עמוק ביחסי ישראל ויהדות ארצות הברית. כך ניתן לראות ירידה בהכנסות של המגביות והפדרציות במשך השנים, תוך חישוב העלייה ביוקר המחיה. לדברי כהן ובוביס, הנתונה המסיבית של יהודי ארצות הברית ושאר התפוצות נבעה מתחושת האיום שליוותה את המלחמות, אולם מלחמת לבנון ב-1982 לא הצליחה לעודד תרומות והירידה בהיקפן המשיכה. מספר התרומות ומספר התורמים פחתו, אולם גובה התרומות דווקא עלה ועל כן הסכומים הכוללים שמרו על רמתם (Cohen & Bubis, 1998).

בסקר שנערך בשנת 1997 בקרב 842 ממנהיגי הקהילות היהודיות בארצות הברית, פעיליהן ומתנדביהן, עלה כי רובם סברו כי יש לתעל את כספי התרומות יותר לחינוך יהודי ולשירותים יהודיים בארצות הברית ופחות לישראל. רק חמישה אחוזים מהם גרסו כי יש להעלות את סכומי התרומה לישראל, ואילו 51% חשבו כי יש להפחיתם. לעומת זאת, 43% חשבו כי יש להגביר את התרומות לחינוך יהודי, ו-40% תמכו בהגברת התרומות לשירותים יהודיים. הסקר הראה שפילנתרופיה למען ישראל נתפסת כמושכת פחות מן הפילנתרופיה למען חינוך יהודי ושירותים יהודיים-קהילתיים, וכי יהודי ארצות הברית יכולים למצוא תחליפים מהירים לתרומותיהם למען ישראל. מנהיגים בשכר האמינו בכך אף יותר ממתנדבים. כיום, יהודי ארצות

הברית אינם רוצים עוד לתרום לישראל באופן כללי (אולי למעט הקרן החדשה לישראל), אלא מעוניינים בפרויקטים ספציפיים ובתרומות אישיות יותר מכפי שהמגבית יכולה לספק להם (Cohen & Bubis, 1998).

הפילנתרופיה היהודית עוברת תהליך של אמריקניזציה מכמה סיבות עיקריות: קבלה ואינטגרציה לתוך החברה האמריקנית (עד כדי התבוללות); תחושה שעל ידי מתן שירותים לחברה הכללית היהודים ממלאים את החזון ואת הערכים היהודיים; רצון להשיב טובה לחברה האמריקנית שקלטה אותם והעניקה להם רבות; רצון להיות שגרירים חיוביים של הקהילה היהודית; והעובדה שמטרות חילוניות נחשבות בעיניהם למושכות יותר (קאופמן, 1999). התוצאות הן ירידה בתרומה לארגוני גג למגבה כולל; צמיחה מהירה של קרנות פרטיות; וצבירת הון פרטי, המאפשר תרומות גדולות יותר. יהודי ארצות הברית, בהתאם למגמות בפילנתרופיה האמריקנית, תורמים יותר למוסדות, להשכלה, לבריאות, לשירותי אנוש, לתרבות ולפוליטיקה. שיעור התרומות למטרות יהודיות בקרב תורמים גדולים ירד מ-70% ל-30%. היו אף שטענו כי הם היו נכונים לתרום סכום של כמאה מיליון דולר, אבל הם אינם מוצאים ארגונים המסוגלים להשתמש בכספי התרומה באופן יעיל. בעקבות כל אלה, זהותם של יהודי ארצות הברית אינה מבטאת את עצמה עוד בתרומת כספים לישראל, אלא במעורבות בפוליטיקה הישראלית, בפיתוח עסקים בישראל ובקשרים ממסדיים ואישיים. נוסף על כך, גוברת הדרישה לאחריות דיווחית: תורמים דורשים לדעת לאיזו מטרה נותב הכסף, האם נעשה בו שימוש יעיל, כמה ממנו עבר לשירותים וכמה לתקורה, מה היו התוצאות והתפוקות של התרומה, והאם יש תכניות הערכה לשימוש שנעשה בכסף (קאופמן, 1999; Tobin, 2001).

סיכום

פילנתרופיה בישראל ולמענה בארבע תקופות

הדו"ח הנוכחי מסכם 120 שנות פילנתרופיה בישראל ולמענה בארבע תקופות עיקריות: שלהי התקופה העות'מאנית, תקופת המנדט, תקופת קום המדינה והתקופה העכשווית (משנות השבעים ואילך). במחקר זה נבחנו השינויים שחלו בתפקיד המסורתי של הפילנתרופיה ממתכונת של מוסדות צדקה וגמילות חסדים לתפקידים חדשניים של פיתוח כלכלה, רכישת אדמות בארץ ישראל וסיוע למאמץ הציוני, ועד התפקיד בן ימינו של עידוד אחריות חברתית של עסקים וניסיון לתת מענה לצרכים שאינם זוכים לטיפול מספיק מידי הממשלה.

ארבע התקופות המרכזיות: סיכום

הטבלה שלהלן מסכמת את השינויים שחלו בארבע התקופות הנסקרות בדו"ח זה מכמה היבטים: מאפייני התקופה ומאפייני המגזר השלישי; השחקנים המרכזיים בתחום העברת הכספים לישראל; אמצעים לגיוס כספים מן הציבור הרחב; וכן תפקידיה המשתנים של הפילנתרופיה והסוגיות העיקריות בכל תקופה. נסכם כאן את המגמות העיקריות בכל תקופה.

התקופה העכשווית (פלורליסטית)	התקופה הממלכתית	תקופת המנדט	שלהי התקופה העות'מאנית	
יציאה מקולקטיביזם לעבר פלורליזם ואינדיבידואליזם; שיפור המצב הכלכלי	דומיננטיות הממשלה והממסד; אתגרים דמוגרפיים, כלכליים ואחרים; תקופת הצנע; מלחמות	דומיננטיות של היישוב החדש (היישוב); חוק מנדטורי; מעבר של מרכז הכוח הפילנתרופי לארצות הברית	מאבק בין היישוב הישן ליישוב החדש	מאפיינים עיקריים
מהפכת ההתאגדות הגלובלית; עלייה במספר העמותות; ממימון ממשלתי לתרומות	התאגדויות אזרחים מקדמות מטרות חברתיות; מימון ממשלתי	מוסדות לאומיים ומרכזי משנה; ארגונים ומוסדות בלתי משייכים	חוק האגודות כוללים המוסדות	המגזר השלישי
קרנות לאומיות ומגביות קרנות עצמאיות, פרטיות ומשפחתיות	קרנות לאומיות ומגביות מלווה העצמאות (בונדס); הגוינט וקרנות קונסטרוקטיביות	קרנות לאומיות ומגביות "מלמעלה" (כופר היישוב); מגביות עצמאיות	ועד כל הכוללים, כוללים; הוועד כ"ח; הוועד האודיסאי; בני ברית; הקמת קק"ל	מנגנונים עיקריים לגיוס כספים

אמצעים לגיוס כספים מהקהל הרחב	דמי חבר ; גמ"חים	אגודות חברים והתאגדויות עולים, אירועים, ימי סרט	ימי סרט והקש בדלת	עלייה בתרומות ממשקי הבית ; הקש בדלת ; שימוש בטכנולוגיה מתקדמת
נדבנים	רוטשילד, מונטיפיורי, שטראוס, הירש – יק"א	רוטשילד (אין מספיק מידע)	משפחות עשירות, בעיקר מחו"ל, מתחילות לפתח ערוצי פילנתרופיה כגון קרנות	נדבנים מחו"ל מקימים קרנות ; נדבנים ישראלים מתחילים לפעול
עסקים	—	—	שיתוף פעולה מינורי	שיתוף פעולה כסדר יום מרכזי בקרב עסקים רבים (CSR), בעיקר משנות התשעים ; מדרוג עסקים לפי אחריות תאגידית הקמת ארגונים בין-מגזריים
תפקידי הפילנתרופיה	קשר בין הגולה ליישוב ; מצווה	מימון המפעל הציוני	בזמן מלחמות – הגנה על מדינת ישראל	קידום מטרות חברתיות לצד קידום סדר יום אישי, פוליטי ועסקי
סוגיות עיקריות	סדר יום דתי לעומת סדר יום לאומי ; ביקורת והתנגדות מצד התורמים	אמביוולנטיות ביחס לתרומות ; קונפליקטים ומיסוד	ניסיונות להסדרת קונפליקטים קודמים ; אמביוולנטיות ביחס לתרומות ; קונפליקטים בקרב יהדות ארצות הברית ביחס לפילנתרופיה לישראל	התמקצעות ושיתוף פעולה ; תורמים כשותפים ולא רק כמממנים ; נסיגה בפילנתרופיה האמריקנית

התקופה העות'מאנית (1880–1914) התאפיינה בארגון צינורות להעברת כספים ומוסדות למתן שירותים. בחלוקה גסה, הקבוצה המכונה היישוב הישן עשתה זאת באמצעות הכוללים – מסגרות שהתגבשו סביב ארצות המוצא של מקבלי התרומות. היישוב החדש קיבל כספי תמיכה שהושקעו בהקמת קהילות חדשות. אלו ביקשו להסתמך על כלכלה יצרנית ובעיקר על עבודה חקלאית, ובהמשך הקימו לעצמן מסגרות חינוך, תרבות, רווחה וייצוג פוליטי. ארץ ישראל נהנתה בשנים הללו גם מפעילותם של ארגונים יהודיים פילנתרופיים בינלאומיים, שפרסו את ארגוניהם ברחבי הארץ, לאספקת שירותי חינוך ורווחה על סמך הכספים שהארגונים עצמם גייסו והקצו

לטובת המפעלים הללו: החברה היהודית הצרפתית, כ"י"ח (אליאנס), החברה הגרמנית עזרה, אגודת אחים האנגלית, לשכות בני ברית ועוד. עד ראשית המאה ה-20 תמכו במפעל ההתיישבות היהודית בארץ ישראל שני גורמים עיקריים: הברון אדמונד דה רוטשילד וחובבי ציון. בתחילת המאה ה-20 החלה התנועה הציונית להשקיע כספים בעבודה המעשית בארץ ישראל, בשלב ראשון בעיקר באמצעות קק"ל. קק"ל גייסה תרומות מכל העולם והתמקדה באיסוף סכומים קטנים מן הקהל היהודי הרחב, תוך שימוש באמצעי המסורתי של קופות הצדקה – שזכו כעת לעיצוב חדש והפכו לאחד מסמליה הבולטים של ההתעוררות הלאומית היהודית – הקופסה הכחולה. גיוס הכספים מן הציבור הרחב באותה תקופה נעשה בעיקר על ידי התרמה מקומית ותשלום דמי חבר או גביית תשלומים ממשתמשים. קבוצות רבות – גם מקרב היישוב הישן – אימצו את הדפוס הזה בשנים אלו ונעזרו בו להקמת מוסדות לאספקת שירותים, וכן כל אימת שביקשו לקדם נושא חשוב או להקים מסגרת ייצוגית לחבריהן. הנדבנים המרכזיים של אותה תקופה היו משפחות עשירות שחיו בחו"ל ותרמו למפעלים שונים בארץ. נוסף על מפעלים של גדולי הנדבנים, שכל אחד מהם תרם לכמה וכמה מוסדות, התפתח דפוס של הקמת מוסד הנשען על נדבן מרכזי אחד בעל כוח מכוון ומשפיע. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלצו כל תושבי הארץ להסתמך על כספי הסיוע שהגיעו מארצות הברית. הדבר עורר קונפליקטים בין אנשי היישוב הישן לאנשי היישוב החדש באשר למטרות שלשמן תשמשנה התרומות; המוסדות הציוניים, שהנהיגו את חלוקת הכספים, יצאו בסופו של דבר מחוזקים.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה ובתקופת המנדט (1914–1948) חלו שינויים משמעותיים במבנה החברתי והפוליטי של הקהילה היהודית בארץ ישראל, שזכתה עתה לכינוי "היישוב". בשנים אלו התגבשו המוסדות הלאומיים היהודיים והתהווה המרכז הפוליטי שעתיד להוביל להקמתה של מדינת ישראל. מעמדם של המוסדות הלאומיים בארץ ישראל התחזק והם שכללו את מנגנוני גיוס הכספים ואספקת השירותים שלהם. בשנות המנדט האחרונות כונו המוסדות הללו "מוסדות המדינה שבדרך" – כינוי שביטא את תפיסתם העצמית ואת היחס כלפיהם כמוסדות החותרים לריבונות. למרות המגמות הברורות הללו, המוסדות הלאומיים פעלו על בסיס הרצון החופשי של חבריהם. החיים ההתאגדתיים היהודיים בתקופת המנדט הקיפו את כל חוגי הציבור היהודי. במרכזה של הפעילות ההתאגדותית עמדו המוסדות הלאומיים, ולצדם שורה של מרכזי משנה (שפעילותם התקיימה בחסות אותו יישוב מאורגן) ומאות רבות של ארגונים ומוסדות בלתי משויכים פוליטית, שסיפקו שירותים מגוונים וקידמו נושאים וצרכים שונים. הקרנות הלאומיות – קק"ל וקרן היסוד – ניצבו במרכז סדר היום הפילנתרופי, ופעילותן תואמה באמצעות המגבית המאוחדת לארץ ישראל. ארגונים פילנתרופיים חדשים נכנסו כעת לזירה היהודית ופעילותם חדרה גם לארץ ישראל; הבולט שבהם הוא ארגון הגיוינט האמריקני. ארגונים אחרים הקימו לעצמם מנגנונים עצמאיים לגיוס כספים. בתחום זה בולטת פעילותן של האוניברסיטה העברית, הדסה והקרן לאיסוף כספים עבור ארגוני הסתדרות העובדים הכללית (געווערקשאפטען). בתקופה זו עברה הפילנתרופיה תהליכי מיסוד, פיקוח ומרכז, הן בקהילות היהודיות בארצות הברית והן במרכז הפוליטי הארצישראלי. עם זאת, נותרו על כן גם השיטות

המסורתיות, המבוססות על התרמה אישית למטרות קונקרטיות והעושות שימוש באמצעים של לחץ חברתי.

לאורך כל התקופה ניכר ניסיון לאחד מנגנונים לגיוס כספים לכדי מגביות משותפות. למרות זאת, נמשכה תופעת ריבוי המגביות שכללה גם המוני יוזמות מקומיות של ארגונים קטנים וגדולים. הדבר עורר מתח הן במוסדות הלאומיים, שביקשו להרחיב את מוטת השליטה שלהם, והן בקרב גורמים בפדרציות היהודית בארצות הברית שהסתייגו מהיעדר הביקורת והפיקוח על מגייסי הכספים ועל המטרות שלשמן גויסו. מאפיין ייחודי נוסף באותה תקופה, שנבע מאופיו של היישוב כקהילה וולונטרית חסרת אמצעי כפייה, היו המגביות "מלמעלה" שנועדו להקיף את כל היישוב המאורגן ולשמש מעין תחליף מס. גיוס הכספים מן הציבור הרחב בארץ ישראל באותה תקופה נעשה באמצעות תשלום עבור שירותים, דמי חבר לאגודות חברים, ארגון ימי התרמה מרכזיים, אירועים וימי סרט. המוסדות הלאומיים וגופים מוניציפליים ניסו להגביר את הפיקוח על גיוס הכספים מן הציבור, ואף הוקם גוף מיוחד לשם כך במסגרת הוועד הלאומי. המחקר על התקופה לא הדגיש עד כה את פעילותם של נדבנים פרטיים, אך ידוע שהללו המשיכו לפעול, הן ישירות מול מפעליהם בארץ והן מול המוסדות הלאומיים ובאמצעות הקרנות הלאומיות.

התקופה הממלכתית (1948–1973) החלה עם הקמת מדינת ישראל, אירוע שנלוו לו אתגרים קשים ובראשם המשבר הכלכלי והמהפכה הדמוגרפית. העלייה והקליטה הוכרזו כמשימה לאומית של העם היהודי כולו, ונדרשו הון יהודי וסיוע בינלאומי ודיפלומטי כדי להוציא יהודים ממזרח אירופה ומארצות האסלאם. עם זאת, הפילנתרופיה למען ישראל ידעה עליות ומורדות באותה תקופה. המקורות הכספיים הגיעו כעת ברובם מקרב יהדות ארצות הברית וכן מתפוצות יהודיות אחרות שחיו ברווחה יחסית. בימים שנתפסו כשלווים במישור הביטחוני חלה ירידה בהיקף התרומות, ואילו בתקופות של מלחמות חלה עלייה במספר התורמים ובהיקף התרומות. הדבר בלט במיוחד במלחמת ששת הימים. למרות הטרמינולוגיה הממלכתית והתפיסות הגורסות כי באותה תקופה נטלה הממשלה אחריות כה רבה עד כי המגזר השלישי נסוג, המשיכו להתקיים ולפעול התאגדויות אזרחים שביקשו לאפשר ליחידים ולקבוצות להשמיע את קולם הייחודי ולהבטיח את קידומן של מטרות חברתיות שונות, אם כי בלטה מאוד העלייה במעורבות הממשלתית במימון הארגונים והמוסדות. במהלך התקופה הנידונה רוב התרומות מחו"ל הגיעו באמצעות המגביות המאוחדות, והללו עברו תהליכי מרכז וארגון מחדש, עד כדי כך שלעתים עלו סימני שאלה באשר לקיומן הנפרד של המגביות. כל הגופים הללו לא הסתפקו בגיוס כספים ובהעברתם לישראל, אלא עסקו גם בפיתוח מפעלים עצמאיים או בשותפות במפעלים ממשלתיים. סדר היום של חלק מן הגופים השתנה עם קום המדינה. קונפליקטים ישנים נפתרו, אך קונפליקטים חדשים התעוררו לא פעם. כך למשל, המפלגות הפוליטיות בישראל רצו לשמר את מסגרותיהן המוכרות לאיסוף תרומות, והתעוררו סימני שאלה באשר לזכאותן לכך לנוכח הקמתה של המדינה. בתקופה הממלכתית החלו משפחות יהודיות עשירות, בעיקר מחו"ל אך גם מישראל, להקים קרנות פרטיות ומשפחתיות ולתרום באמצעותן למפעלים ולפרויקטים, ואף להקים כאלה בעצמן. גיוס הכספים מן הציבור הרחב המשיך באמצעות ימי הסרט, אך גם

באמצעות מבצעי "הקש בדלת" ומכירת מוצרים, כגון נטיעת עצים בידי קק"ל. לצד הקונפליקטים הבין-ארגוניים באותה תקופה, נתגלעו גם קונפליקטים פנימיים בקרב יהודי ארצות הברית בכל הקשור לפילנתרופיה למען ישראל. המחלוקות עסקו בעיקר בשאלה אם להתמקד בתרומת כספים לישראל או להשקיע את המשאבים בשימור הזהות היהדות המקומית.

בתקופה העכשווית (מ-1973 ועד ימינו), עם המעבר מקולקטיביזם לאינדיבידואליזם ולפלורליזם, עם שיפור המצב הכלכלי והפיכתם של עסקים בישראל לחלק מן השוק הגלובלי – אנו עדים למגמות חדשות בתחום הפילנתרופיה. אמנם תלותה של המדינה בכספי התרומות לעצם קיומה פחתה עם השנים, אך התרומות עדיין נושאות השלכות חשובות על המגזר השלישי בישראל ועל הציבור הרחב. ישראל הייתה חלק ממהפכת ההתאגדויות הגלובלית, ועם מיסוד רשם העמותות הולך ועולה בהתמדה מספר העמותות הרשומות בישראל (אם כי לא תמיד יש בידינו מידע מספיק להשוואה עם תקופות קודמות). בעשרים השנים האחרונות ניתן לראות שינוי בדפוסי המימון של המגזר, מהסתמכות על מימון ממשלתי לעבר תרומות מחו"ל והכנסות משירותים. המנגנונים העיקריים להעברת תרומות מחו"ל היו ונתרו הקרנות הלאומיות (קק"ל וקרן היסוד), הארגונים היהודיים (הגיוינט, הדסה) והמגביות – אם כי חלקם שינו במרוצת השנים את המוקדים שלהם ואת אמצעי הגיוס המשמשים אותם. התקופה הפלורליסטית התאפיינה בפריחה של קרנות – עצמאיות, תאגידיות, משפחתיות וציבוריות. לכל קרן יש סדר יום משלה ולעתים נוצרים חיכוכים בין הקרנות השונות או בינן ובין הממשלה. נוסף על הנדבנים מחו"ל עולה מספרם של הנדבנים הישראליים, ורובם פועלים באמצעות קרנות פרטיות ותאגידיות. גיוס הכספים מן הציבור הרחב התרחב בתקופה הנידונה, וארגונים רבים יותר נעזרים באמצעים ישנים וחדשים על מנת לגייס תרומות ממשקי בית ישראליים. שחקן דומיננטי חדש בתקופה הזאת הוא המגזר העסקי, המעביר למגזר השלישי משאבים שונים – כספים, התנדבות, ידע – בעקבות המגמה הגוברת של אחריות חברתית תאגידית. לבסוף, התקופה העכשווית מתאפיינת בנסיגה בהיקף התרומות של יהודי ארצות הברית לישראל, ובמעבר ממימון לשותפות.

מסקנות

בחינת ההיסטוריה של הפילנתרופיה בישראל ולמענה מצביעה על החשיבות הרבה – ואף הקיומית – של גיוס הכספים למען ארץ ישראל ומדינת ישראל. הפילנתרופיה מילאה תפקידים מרכזיים בפיתוח הקהילה היהודית בארץ ישראל לכדי חברה מאורגנת המספקת לחבריה שירותים מגוונים. הכספים שזרמו לארץ אפשרו ליושביה קיום בסיסי בתקופות קשות, ושימשו מסד להקמת מפעלים חברתיים ולתחזוקם. כפי שאי-אפשר להבין את התהליכים שהובילו להקמתה של מדינת ישראל ולהתפתחותה בלי התנועה הציונית, מוסדותיה ומפעליה, כך אי-אפשר להבין את התהליכים הללו מבלי להתייחס לערוצים ולמנגנונים שאפשרו את העברת הכספים הפילנתרופיים בתקופות השונות.

המאפיינים המיוחדים של מדינת ישראל, ובעיקר היותה מדינת העם היהודי, יצרו זיקה

בין היושבים בה ובין יהודים רבים ברחבי העולם. אחד מביטוייה של זיקה זו הוא היקף עצום של תרומות, עד כי ישראל היא המדינה הראשונה בעולם המערבי בייבוא תרומות. הפילנתרופיה היהודית נקשרת גם למושג הצדקה במסורת ובדת, קשר שהניע חלק מהתורמים. הפילנתרופיה למען ישראל הייתה ערוץ קשר מרכזי בין היהודים בישראל ובין היהודים בחו"ל במשך עשרות השנים שנבחנו במחקר זה. היא אפשרה ליהודים להזדהות עם ישראל ולעצב באופן מעשי את סדר היום החברתי והפוליטי שלה.

במשך כל ארבע התקופות הנידונות, וביתר שאת מאז תקופת המנדט, פעלה הפילנתרופיה למען ישראל באמצעות הקמת מוסדות לאומיים ומגביות שגייסו (ועודן מגייסות) כספים למען ישראל. לצדם פעלו שחקנים חשובים נוספים – קרנות עצמאיות, נדבנים, הציבור הרחב, עסקים (בעיקר בתקופה העכשווית) ואחרים. חלק מן הערוצים לגיוס כספים צברו במשך השנים כוח חברתי ופוליטי רב והפכו לארגונים כה גדולים ודומיננטיים, הרבה מעבר לתפקידם כערוצים להעברת כספים. ארגונים אלו שולחים זרועות למדינות רבות בעולם ולמעשה משמשים שגרירים של ישראל; הם גם הבסיס לקשר בין ישראל ובין יהדות התפוצות.

במשך כל השנים התקיימה הפילנתרופיה לא רק למען ישראל אלא גם בתוכה. אנשי היישוב ותושבי המדינה תרמו גם הם כספים למטרות חברתיות ולאומיות, ונדבנים קמו גם בתוך מדינת ישראל. חלקם של הנדבנים המקומיים במאמץ הפילנתרופי הכולל הולך ועולה, אך הוא עדיין קטן יחסית לזה של נדבנים בחו"ל. פילנתרופים בתפוצות דורשים כיום ממדינת ישראל ליטול על עצמה אחריות רבה יותר ומצפים מאזרחי ישראל, מעשיריה ומעסקיה להשתתף יותר בנטל. המעקב אחר הפילנתרופיה הישראלית בשנים הקרובות יוכל להצביע על מגמות בתחום.

מן הדיונים בתום כל תקופה עולה מרכזיותם של הקונפליקטים בתחום הפילנתרופיה. מדובר בקונפליקטים בין-אישיים, בין-ארגוניים ותוך-ארגוניים. דוגמאות לכך הן הסכסוך בין ויצמן לברנדייס, שהשפיע על היכולת של קרן היסוד לגייס כספים בשנות העשרים; קונפליקטים בין קרן היסוד לקק"ל; חיכוכים בין המגביות השונות – למשל המגבית המאוחדת לארץ ישראל והמגבית היהודית המאוחדת; ומאבקי שליטה בתוך המגביות עצמן ועימותים על רקע קביעת סדרי העדיפויות. קונפליקטים התעוררו גם בין תורמים ובין ממשלת ישראל, בין תורמים ובין ארגונים לגיוס כספים, ובין תורמים בעלי גישות שונות לפילנתרופיה, לתפקידיה ולחשיבותה לעומת מטרות מקומיות. לעתים נכרכו בקונפליקטים הללו גם משברי זהות, למשל של יהדות ארצות הברית.

לסיכום, הדו"ח הנוכחי הוא בבחינת סקירה ראשונה מסוגה הממפה את המסגרות ואת הערוצים שבאמצעותם הועברו כספים פילנתרופיים לקהילה היהודית בארץ ישראל לפני הקמת המדינה ולאחריה. הסקירה חושפת את השינויים שחלו בפילנתרופיה למען ישראל ובתוכה במשך 120 שנה. הסקירה מצביעה על השחקנים הראשיים בכל תקופה ועל השינויים שחלו במעבר מתקופה לתקופה. הדו"ח מציג את השינויים הפוליטיים והחברתיים שהתחוללו בארץ ישראל ובמדינת ישראל, ומתאר כיצד הם השפיעו על הפילנתרופיה למען ישראל ובתוכה ואף הושפעו ממנה. בשל טבעה הראשוני של הסקירה, נמנע מאתנו להעמיק בחקר כל התופעות שהוזכרו,

וכלנו תקווה שמחקרים עתידיים ייטלו על עצמם את המשימה. מחקרים כאלה יידרשו לעיין בתיעוד הראשוני של הארגונים השונים בניסיון להבין לעומק את הגורמים שהשפיעו על קביעת המדיניות.

מגבלות המחקר והצעות למחקר נוסף

הדו"ח הנוכחי מציג מחקר ראשוני מסוגו, המתאר את ההיסטוריה של התרומות הכספיות למען החברה היהודית בארץ ישראל ובמדינת ישראל. מתוך כך, עולה מה הוא אינו בוחן: היבטים נוספים של הפילנתרופיה כגון תרומת זמן (התנדבות), תרומת מוניטין ומומחיות, תרומות בעין ועוד. אף שפעמים רבות נכרכו בתרומות הכספיות גם משאבים חשובים נוספים, המחקר התמקד בתרומות הכספיות. יש בהחלט מקום לבחון היבטים נוספים של הפילנתרופיה במסגרת שהותוותה כאן, כלומר בתקופות השונות, מחו"ל ומהארץ.

המחקר הנוכחי מתמקד בחברה היהודית בארץ ישראל ובמדינת ישראל. אף כי באשר לתקופה העכשווית מוזכרות כמה דוגמאות של תרומות למען החברה הערבית בישראל ולמען פרויקטים של דו-קיום (למשל תרומותיה של הקרן החדשה לישראל), ומוזכרים גם מקרים של תרומות מגורמים לא יהודיים (למשל הקרן לידידות), הרי מוקד המחקר הוא תרומות מיהודים בארץ ובעולם ליהודים בארץ. בהחלט יש מקום להרחיב ולחקור מעבר לגבולות הללו, שכן המחקר בתחום נמצא בשלב ראשוני של חשיפה, ואין בידינו מידע מספיק.

כאמור, המחקר כולל בעיקר ניתוח של מקורות משניים (מאמרים וספרים) – פרי מחקר היסטורי או אחרים. במקרים מיוחדים נעשה שימוש במקורות ראשוניים, כגון דו"חות של הוועד הלאומי, ספרי זיכרונות של ראשי ארגונים, פרסומים בעיתונות ותיעוד ארכיוני. נעזרנו גם במקורות אלקטרוניים, במיוחד בכל הקשור לפילנתרופיה של התקופה העכשווית. חלק מן המקורות הם מקורות פנימיים של ארגוני הפילנתרופיה (למשל דו"חות של קק"ל או של קרן היסוד), אחרים הם ניתוחים חיצוניים או מאמרים אקדמיים. התבססנו על מחקרים היסטוריים שנערכו על כל תקופה וכן בסקירות המעטות והמצומצמות הקיימות באשר להיסטוריה של המגזר השלישי בתקופות הללו; בתוך כך, בחנו מחדש מסקנות מוקדמות באשר לתפקידי המגזר השלישי והפילנתרופיה. יש מקום למחקרים נוספים שיעמיקו בכל תקופה או בהיבטים שונים (למשל תפקיד הנדבנים) בכל התקופות, תוך שימוש בחומרים ראשוניים ובמחקר ארכיוני.

לבסוף, באשר לחלק מן התקופות לא הצלחנו לאתר די מידע זמין. חלק מן החומרים הקשורים לשלהי התקופה העות'מאנית אבדו, ואילו חומרים הקשורים לתקופה העכשווית טרם נחשפו. על כן יש פרקים או חלקים בכל פרק הזוכים לפירוט רב יותר ומתבססים על נתונים ראשוניים או משניים רבים יותר. עם השנים, כאשר חומרים נוספים יתגלו או ייחשפו, יידרש מחקר נוסף כדי לשפוך עוד אור על הנושאים שנחקרו כאן.

מקורות

- http://www.avi-chai.org/bin/en.jsp?enP age=BlankPage_H&enDisplay=view&enDispWhat=zone&enZone=AboutUs_H&enInfolet=Mission_H.jsp אבי חי (2008). שליחותנו. הורד ב-14.4.2009 מ: <http://www.collect.co.il/content.aspx?id=196>
- אגוזי, א' (2007). **מגבית כופר הישוב. עמותת הנומיסמטיקה בישראל**. הורד ב-24.2.2009 מ: <http://www.collect.co.il/content.aspx?id=196>
- אוליצור, א' (1940). **עשרים שנות קרן היסוד**. ירושלים: הלשכה הראשית של קרן היסוד.
- אטינגר, מ' (1947) (עורך). **ספר הכלכלה הישובית לשנת תש"ז-1947**. תל אביב: הוועד הלאומי.
- אלון, י' וגדרון, ב' (2007). **דוח מסד הנתונים 2007: דפוסים ותמורות במגזר השלישי בישראל בעשרים השנים האחרונות**. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- אליאב, מ' (1978). **ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777-1917**. ירושלים: כתר.
- אלמוגי, י' (1987). **לנוכח אתגר ציוני**. תל אביב: הרבעון למחקר חברתי.
- אלרואי, ג' (2003). **גדוד העבודה של בעלי המלאכה: סיפורו של אתוס שנכשל. עיונים בתקומת ישראל, 13, 255-275**.
- אפרתי, נ' (1991). **ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- בארץ ישראל, **העולם, 8 (314)**, מרס 1913.
- בארץ ישראל, **העולם, 9 (315)**, מרס 1913.
- בראלי, א' (1999). **הממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות החמישים: הנחות מבניות**. בתוך מ' בר-און (עורך). **אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה (עמ' 23-44)**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ברטל, י' (1995). **היישוב הישן בארץ ישראל 1914-1977**. בתוך י' ברטל (עורך), **גלות בארץ: יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות – מסות ומחקרים (עמ' 49-63)**. ירושלים: הספריה הציונית.
- גדרון, ב' (1991). **סקירה תיאורטית והיסטורית**. בתוך הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **מוסדות ללא כוונת רווח בישראל, 1991**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- גדרון, ב' (1993). **ארגוני המגזר השלישי**. ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- גדרון, ב' (1997). **דפוס תרומה והתנדבות של הציבור בישראל: ממצאי ביניים**. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גדרון, ב' (1999). **בסיס הנתונים של המגזר השלישי בישראל: ממצאים ראשוניים מרשם העמותות 1981-1998**. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

גדרון, ב', אלון, י' ובן-נון, ר' (2003). **דו"ח מסד הנתונים של המגזר השלישי בישראל: דפוס רישום של ארגונים, הקצאות ממשלתיות, ארגוני רווחה. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.**

גדרון, ב', אלון, י', שלנגר, א', ושוורץ, ר' (2006). **מגזר הקרנות הפילנתרופיות וארגוני המימון בישראל: מאפיינים, תפקידים, יחסים עם הממשלה ודרכי התנהלות. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.**

גדרון, ב', בר, מ' וכץ, ח' (2003). **המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.**

גדרון, ב', וכץ, ח' (1998). **המגזר השלישי בישראל: גבולות, מאפיינים ותהליכים, ניתוח ראשוני. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.**

גדרון, ב', וכץ, ח' (1999). **המגזר השלישי בישראל: נתונים כלכליים. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.**

גולדמן, י' (1899). **יפו: לפנים והיום. בתוך אברהם משה לונץ (עורך), לוח ארץ ישראל לשנת תרנ"ט, ירושלים: המחבר.**

גולדנר, ח' ובריק, י' (2005). **שליחות של חסד ואחוות אחים: סיפורו של מלב"ן-גוי"נט בישראל 1949–1975. ירושלים: אשל.**

גלעדי, ד' (1990). **מושבות שלא בחסות הברון. בתוך מ' ליסק וג' כהן (עורכים), תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העליה הראשונה (עמ' 503–537). ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.**

גרוס, נ' (1976). **דיון – תמורות כלכליות בארץ ישראל בסוף התקופה העותומאנית (סוף מאה 19–תחילת מאה 20), קתדרה, 2, 109–138.**

גרוס, נ' (1997). **כלכלת ישראל. בתוך צ' צמרת וח' יבלונקה (עורכים). העשור הראשון תש"ח–תשי"ח (עמ' 137–150). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.**

גרינברג, י' (1988). **מימון מלחמת העצמאות, הציננות, ג, 9–25.**

דאש מור, ד' (1999). **דימויים מקשרים: יהודי מיאמי ואגרות המלווה למען ישראל. בתוך א' גל (עורך), ישראל הנכספת: האיזאלים והדימויים של יהודי צפון-אמריקה (עמ' 212–223). באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.**

דברי הכנסת, **דיון על חוק העמותות**, 6 בדצמבר 1954, כרך XVII, 24 במרס 1955.

דברי הכנסת, **ישיבה נ"ו**, 10 בינואר 1956.

דון-יחיא, א' (1989). **ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון. הציננות, יד, 51–88.**

דורון, א' (1999). **מדיניות הרווחה בישראל, התפתחויות בשנות ה-80 וה-90. בתוך ד' נחמיאס וג' מנחם (עורכים), המדיניות הציבורית בישראל (עמ' 437–474). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.**

דיזינגוף, מ' (1929). **לועדת ימי הסרט 28 בדצמבר 1929 אעת"א [ארכיון עיריית תל אביב]**

דרורי, י' (1985). ראשית התארגנותם של בעלי המלאכה בארץ (עד 1925), **קתדרה**, 34, 145–174.

האגודה למלחמה בסרטן (1971). **עשור "הקש בדלת"**. תל אביב: האגודה למלחמה בסרטן.
האגודה למלחמה בסרטן (1986). **דין וחשבון לשנת 1986**. תל אביב: האגודה למלחמה בסרטן.
האגודה למלחמה בסרטן (1998). **דין וחשבון לשנת 1998**. תל אביב: האגודה למלחמה בסרטן.

הגיוינט ישראל (1980). **לקראת שנות השמונים**. ירושלים: הגיוינט ישראל.
הורוביץ, ד' וליסק, מ' (1977). **מישוב למדינה**. תל אביב: עם עובד.

הירשברג, י' (1999). התפתחות הגופים המבצעים במוסיקה. בתוך ז' שביט ומ' ליסק (עורכים).

תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העליה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית

בארץ ישראל. ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, מוסד ביאליק.

הלמן, ע' (2000). **התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל אביב בשנות העשרים והשלושים**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, מוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים.

הנהלת הסוכנות היהודית לארץ ישראל (1935). **פרוטוקולים, 3.11.1935**, ארכיון בן-גוריון, חטיבת פרוטוקולים של פגישות, הנה"ס.

הנהלת הסוכנות היהודית לארץ ישראל (1949). **פרוטוקולים, 29.7.1949**, ארכיון בן-גוריון, חטיבת פרוטוקולים של פגישות, הנה"ס.

הקרן החדשה לישראל (2006). **דוח שנתי 2006**. הורד ב-14.8.2008 מ: www.nif.org.il.

הקרן החדשה לישראל (2008). **אודות הקרן**. הורד ב-14.8.2008 מ: www.nif.org.il.

הקרן לירושלים (2002). **סיכום שנת פעילות 2001**. ירושלים: הקרן לירושלים.

הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ ישראל (1946א). **השירות הסוציאלי בכנסת ישראל**. ירושלים: המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי.

הוועד הלאומי לכנסת ישראל (1946ב). **דין וחשבון לתקופת כסלו תש"ה–טבת תש"ו**. ירושלים: הוועד הלאומי.

חלמיש, א' (2004). **מבית לאומי למדינה בדרך: היישוב היהודי בארץ-ישראל בין מלחמות העולם**. ירושלים: האוניברסיטה הפתוחה.

ישראל חבס לעיריית תל אביב, אעת"א 2377/1099/4, 16 בדצמבר 1927.

כגן, א' (2004). ואלה תולדות. **פורבס**, אוקטובר 2004, 19–45.

כהן, ל' (2003). **עסקים וקהילה: פרדיגמות חדשות**, סדרת עבודות בתהליך. באר-שבע: המרכז לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

כהן, א' (2006). **ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה**. תל אביב: עם עובד.

כץ, ח', לוינסון, א', וגדרון, ב' (2007). **פילנתרופיה בישראל 2006: דפוסי התנדבות ותרומה של הציבור**. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.

לזר, א' (בהכנה). **הניסיונות להסדיר את ההתרמות על ידי ארגוני החברה האזרחית בתל אביב**. לנדאו, מ' ל' (1977). הישוב בתקופת הסער: על כופר הישוב ומגבית ההתגייסות וההצלה. **משואה**, ה', 179–198.

לסקוב, ש' (1987). חובבי ציון במאבק עם רוטשילד על פני הישוב, **הצינונות**, מאסף י"ב, 29–71. מן, א' (2002). **ותחדש פני אדמה: קרן קימת לישראל מאה שנים של עשייה בחום ירוק וכחול**. ירושלים: קרן קימת לישראל.

נאור, מ' וגלעדי, ד' (1991). **ארץ ישראל במאה העשרים. מישוב למדינה, 1900–1950**. תל אביב: משרד הביטחון.

נאור, מ' (2005). **העורף וההתגייסות: תל אביב 1947–1949**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, מוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים.

נאור, מ' (2006). מהתגייסות כלכלית לחזית הצנע: מדיניות קיצוב ופיקוח במלחמה. בתוך מ' בר און ומ' חזן (עורכים), **עם במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות** (עמ' 189–213). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

נוטמן-שוורץ, א', וגדות, ל' (2003). אחריות חברתית של עסקים כלפי הקהילה: התפתחות התופעה בעולם ובישראל והתרומה של מקצוע העבודה הסוציאלית לארגונים, **חברה ורווחה**, 23(2), 167–183.

סג"ל וייס, י' א' (1958). **בשעריך ירושלים: זכרונות ורשומות**, ירושלים: הוצאת הלוי סטוק, א' (1997). ישראל והגולה. בתוך צ' צמרת וחי' יבלונקה (עורכים). **העשור הראשון תש"ח–תשי"ח** (עמ' 113–122). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

עזריהו, ש' (1956). **פרקי חיים**, תל אביב: מ' ניומן. עמיקם, ב' (1990). פעולת רכישת קרקע של הקרן הקימת בתקופת המאורעות 1936–1939. בתוך ר' קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ ישראל: רעיון ומעשה (עמ' 151–164). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

עפר, ד' (1996). ותיקים ועולים בעיני הארגונים היהודיים באירופה ובאמריקה 1946–1951. בתוך ד' עפר (עורכת) **בין עולים לוותיקים: ישראל בעליה הגדולה 1948–1956** (עמ' 20–51), ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

פלדשטיין, א' (2000). ירושלים ובבל: ישראל ויהדות ארצות הברית. בתוך צ' צמרת וחי' יבלונקה (עורכים). **העשור השני תשי"ח–תשכ"ח** (עמ' 315–330). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

פלדשטיין, א' (2003). **קשר גורדי: דוד בן-גוריון, ההסתדרות הציונית ויהדות ארצות הברית, 1948–1963**. קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.

פניית ארגוני נשים בענין החוק החדש להסדרת תרומות, פנייה מאת 'הסתדרות נשים עבריות',

'גמילות חסד', 'עזרת יתומים', 'התאחדות נשים עממיות', 'אגודת נשים' ו'עזרת נשים',
28 ביוני 1927, אעת"א 2860/1181/4.

פרידמן, מ' (2001). **חברה במשבר לגיטימציה: היישוב הישן האשכנזי 1900–1917**. ירושלים:
מוסד ביאליק.

צחור, ז' (1997). צמיחת הזרמים הפוליטיים וארגוני הפועלים. בתוך י' ברטל, ז' צחור, י' קניאל
(עורכים), **העליה השניה – מחקרים** (עמ' 215–234), ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

קאופמן, מ' (1999). תפיסת ישראל בעיני ראשי המגבית היהודית המאוחדת. בתוך א' גל (עורך),
ישראל הנכספת: האידאליים והדימויים של יהודי צפון-אמריקה (עמ' 181–211). באר-
שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

קבלו, פ' (2009). ארגונים חוץ ממשלתיים בחברה היהודית בארץ ישראל ובמדינת ישראל. בתוך
א' רחום, **חזרה לפוליטיקה: המדינה המודרנית, ריבונות ולאומיות** (עמ' 275–304).
ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

קדיש, א' (2004). מבוא. בתוך א' קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח–תש"ט: דיון מחודש**
(עמ' 13–29). תל אביב: משרד הביטחון.

קולת, י' (2004). השלטון העצמי היהודי בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית. בתוך י'
ברטל (עורך), **קהל ישראל: העת החדשה** (עמ' 293–338), ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

קושניר, ד' (1990). הדור האחרון לשלטון העות'מאנים בארץ ישראל, 1882–1914. בתוך י' קולת
(עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העליה הראשונה, התקופה העות'מאנית**
(עמ' 1–74). ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, מוסד ביאליק.

קטן, י' (2004). שירותי רווחה אישיים. בתוך י' קופ (עורך), **הקצאת משאבים לשירותים חברתיים**
2004 (עמ' 171–190). ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

קניאל, י' (1981). **המשך התמורה: היישוב החדש והיישוב הישן בתקופת העלייה הראשונה**
והשנייה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

קרלינסקי, נ' (1999). החברה החסידית של צפת במחצית השנייה של המאה הי"ט כחברת
מהגרים: היבטים דמוגרפים וגיבוש חברתי. בתוך ע' אטקס (עורך), **מחקרי ירושלים**
במחשבת ישראל, ט"ו, 151–196.

קרן אריסון (2008). אודות הקרן. הורד ב-21.4.2009 מ: www.arison.co.il.

קרן היסוד – המגבית המאוחדת לישראל (1964). **תדפיס מתוך דין וחשבון על הפעולות מניסן**
תש"ך ועד ניסן תשכ"ד (1 אפריל 1960–31 במרס 1964), מוגש אל הקונגרס הציוני הכ"ו,
ירושלים, טבת 1964, ירושלים: הסוכנות היהודית.

קרסל, ג' (1951). **מגילת האדמה**. ירושלים: קרן קימת לישראל.

רובין, צ' שחורי, ש' ושוורץ, ה' (2003). **לבריאות העם: פעילותה הבריאותית-החינוכית של הדסה**
בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי. ירושלים: הספרייה הציונית ההוצאה לאור של
ההסתדרות הציונית העולמית.

רובינשטיין, א' (1977). **להיות עם חופשי**. תל אביב: שוקן.

רוידך, א' (2007), **לא רק אהבת האדם: הפילנתרופיה בראי התיאוריה והמחקר**. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, המרכז לחקר הפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.

רוזין, א' (2008). **חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים**, תל אביב: עם עובד והמכון לחקר הציונות וישראל, אוניברסיטת תל אביב.

רוזינסקי, ר' (1997). "מגבית היגעווערקשאפטען" והתמורות בקרב פועלי ציון באמריקה (1924–1932), "עיונים בתקומת ישראל", 7, 190–218.

רם, ח' (1996). **היישוב היהודי ביפו בעת החדשה: מקהילה ספרדית למרכז ציוני 1839–1939**, ירושלים: כרמל.

שבא, ש' (1991). **יום אחד ו-90 שנה: סיפורה של קרן קימת לישראל**. ירושלים: קרן קימת לישראל.

שילה, מ' (1997). פעילותה של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל בתקופת העלייה השנייה. בתוך י' ברטל, ז' צחור, י' קניאל (עורכים), **העלייה השנייה – מחקרים** (עמ' 88–103), ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

שילה, מ' (2001). **נסיכה או שבויה: החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים, 1840–1914**. חיפה: אוניברסיטת חיפה.

שילוני, צ' (1990). **הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903–1914**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

שילוני, צ' (1991). השירות הרפואי ובתי החולים בירושלים בתקופת המלחמה. בתוך מ' אליאב (עורך), **במצור ובמצוק: ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה** (עמ' 61–83). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

שילוני, צ' (1997). שלבים בהתפתחות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בתקופת העלייה השנייה. בתוך י' ברטל, ז' צחור, י' קניאל (עורכים), **העלייה השנייה – מחקרים** (עמ' 104–134). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

שלמון, י' (1990). היישוב העירוני בארץ ישראל, 1880–1903. בתוך י' קולת (עורך), **תולדות היישוב ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים**.

שמיד, ה' (1997). יחסי הגומלין בין המנהל הקהילתי לבין הסביבה החיצונית. בתוך ה' שמיד (עורך), **המינהל הקהילתי – מגמות ותמורות** (עמ' 235–267), ירושלים: ידיעות אחרונות.

שמעוני, ב' (2008). **עסקים ופילנתרופיה חדשה בישראל: אתנוגרפיה של תורמים גדולים**. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, המרכז לחקר הפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.

עיריית תל אביב (1926). **תזכיר פנימי של מחלקת המשפטים של עיריית תל אביב**, 15 ביוני

.2860/1181/4, ארכיון עיריית תל אביב, 1926

עיריית תל אביב (1927). *תשובה חיובית של קצין המחוז לעירייה על ההצעה לחוק עזר*, 31 במרס
.2860/1181/4, ארכיון עיריית תל אביב, 1927

- Anheier, H. K., & List, R. (2005). *A dictionary of civil society, philanthropy, and the non-profit sector* (1st ed.). New York: Taylor & Francis Routledge.
- Anheier, H. K., & Toepler, S. (1999). *Private funds public purpose: Philanthropic foundations in international perspective*. New York: Springer.
- Arbel, A. S. (2002). *The Blue Box revisited*. Jerusalem: Jewish National Fund.
- Berkowitz, M. (1996). *Toward an understanding of fundraising, philanthropy and charity in western zionism 1897–1933*, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Non-Profit Organisations*, 7, 241–258.
- Berman, M. M. (1970). *The bridge to life: The saga of Keren Hayesod, 1920–1970*. Jerusalem: Keren Hayesod.
- Bremner, R. H. (1996). *Giving – Charity and philanthropy in history*. New Brunswick, NJ: Transaction Publication.
- Cardin, S. S. (2000). *American Jewish institutions and Israel*. In A. Gal. & A. Gottschalk (Eds.), *Beyond survival and philanthropy* (pp. 197–205). Detroit, MI: Wayne State University Press
- Cohen, M. S., & Bubis, G. B. (1998). *Post-Zionist philanthropists: Emerging Attitudes of American Jewish leaders toward communal allocations*. Jerusalem: Jerusalem Center for Public Affairs.
- Davis, S. (1996). *Philanthropy as a virtue in late antiquity and middle ages*. In J. B. Schneewind (Ed.), *Giving: Western ideas of philanthropy* (pp. 1–23). Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Dowty, A. (1995). *Israel's first decade: Building a civic State*. In S. I. Troen and N. Lucas (Ed.), *Israel: The first decade of independence* (pp. 31–50). Albany: State University of New York Press.
- Gidron, B. (2003). *Through a new lens: The third sector and Israeli society*. *Israel Studies* 8, 20–59.
- Handlin, O. (1964). *A continuing task*. New York: Random House.
- Haski-Leventhal, D., Meijs L.C.P.M., & Hustinx, L. (in press). *The third party model: Enhancing volunteering through governments, corporations and educational institutes*. *Journal of Social Policy*.
- Herman, T. (1995). *New challenges to new authority: Israeli grassroots activism*, In

- S. I. Troen and N. Lucas (Ed.), *Israel: The first decade of independence* (pp. 105–121). Albany: State University of New York Press.
- Ilchman, W. F., Queen, E. L., & Katz, S. N. (1998). An introduction. In W.F. Ilchman, E. L. Queen, & S. N. Katz (Eds.), *Philanthropy in the world's tradition* (pp. ix–xii), Bloomington Ind.: Indiana University Press.
- International Fellowship of Christians and Jews (2007). *Celebrating a time of blessings: 2007 annual report*. Retrived February 25th 2009 from: <http://www.ifcj.org.il>.
- Jaffe, E. D. (2001). *Sources for funding: The Israel foundation directory*. New York: Devora Publishing.
- Jaffe, E. D. (1982). *Giving wisely: The Israel guide to non-profit and volunteer social services*. Jerusalem: Koren Publishers.
- Jewish National Fund (2002). *The source of it all*. Tel-Aviv: Yedioth Ahronoth.
- Kabalo, P. (2006). Constructing civil society: Citizen associations in Israel in the 1950s. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 35: 2, 161–182
- Kadosh, S. (2006). *The American Jewish Joint Distribution Committee, 1914–2005*. Jerusalem: JDC.
- Karp A. J. (1981). *To give life: The UJA in the shaping of the American Jewish committee*. New York: Schocken Books.
- Loseke, D. R. (1997). The whole spirit of modern philanthropy: The construction of the idea of charity, 1912–1992. *Social Problems*, 44(4), 425–445.
- McCune, M. (2005). *The whole wide world, without limits: International relief, á gender politics, and American Jewish women, 1893–1930*. Detroit: Wayne State University Press
- Medding, P. (1990). *The founding of Israeli democracy, 1948–1967*. New York: Oxford University Press.
- Ofer, D. (1995). Defining relationships: The Joint Distribution Committee and Israel, 1948–1950. In S. I. Troen and N. Lucas (Eds.), *Israel: The first decade of independence* (pp. 713–731). Albany: State University of New York Press.
- Parzen, H. (1971). The United Palestine Appeal. *Herzl Year Book*, 7, 355–393.
- Payton, R. L., & BO'Connell, P. D. (1988). *Philanthropy four views*. New Brunswick: Social Philosophy & Policy Center.
- Raphael, M. L (1982). *A history of the United Jewish Appeal: 1939–1982*. Brown Judaic Studies, Scholars press.
- Roberts, S. (1996). *Context of charity in the Middle Ages: Religious social & civic*.

- In J. B. Schneewind (Ed.), *Giving – Western ideas of philanthropy* (pp. 24–53).
Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Salamon, L. M., Hems, L. C., & Chinnock, K. (2000). *The nonprofit sector: For what and for whom?* (Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, No. 37). Baltimore: Johns Hopkins Centre for Civil Society Studies
- Silber, I. & Rosenhek, Z. (1999). *The historical development of the Israeli third sector*. Beer Sheva, Israel: Ben Gurion University of the Negev.
- Stock, E. (1987). *Partners and pursestrings: A history of the United Israel Appeal*. Lanham: University Press of America.
- Stock, E. (1995). *Philanthropy and politics: Modes of interaction between Israel and the Diaspora*. In S. I. Troen and N. Lucas (Eds.), *Israel: The first decade of independence* (pp. 699–711). Albany: State University of New York Press.
- Tobin, G. A. (2001). *The transition of communal values and behaviour in Jewish philanthropy*. San Francisco: Institute for Jewish and Community Research.

The Structure of the Report

The report is divided, accordingly, into four main chapters, one for each period. Each chapter opens with an introduction dealing with the social characteristics and patterns of governance of that period. Thereafter, patterns of distribution of philanthropic funds are detailed according to the following division: large mechanisms for the distribution of funds, fundraising from the general public and main donors. However, we did encounter some difficulty in adhering to this structure. For instance, in the contemporary period there is an overlap of donors and funds (mechanisms for fundraising), since funds are distributed mainly through these organized mechanisms.

Each chapter concludes with a discussion of the main trends in the transfer of philanthropic funds in the period under discussion and the central issues raised by them such as conflicts and political aspects. The discussion at the end of the report is not intended to replace the discussions at the end of each chapter; it includes a general summary and conclusions.

Naturally, the information in our possession about each period is not uniform in its scope or characteristics. In the earlier periods we relied mainly on historical studies which focused on the large Appeals and the main channels of fundraising. The later period is lacking historical scholarship but, alternatively, it relies upon a wealth of working papers and self-documentation of the organizations themselves. Therefore, the amount of detail varies throughout the chapters.

in philanthropy appeared. Indeed, the country's dependence upon donations for its very existence had decreased throughout the years but donations still had important implications for the third sector in Israel and for the general public. Israel was part of the global association revolution and, with the establishment of the Registrar of Associations, the number of registered associations in Israel is steadily rising (although we do not always have the necessary information for comparison with previous periods). In the past twenty years, a change in the patterns of funding of the sector has become apparent, from reliance upon government funding to donations from abroad and income from services. Major mechanisms for transferring donations from abroad were, and still are, the National Funds (JNF and Keren HaYesod), the Jewish organizations (JDC, Hadassah) and the Appeals (UJA, UIA) – although some of them changed their focal points and their means of fundraising. This period is characterized by a flourishing of foundations – independent, corporate, family and public. Each foundation has its own agenda and sometimes friction arises between the various foundations and the government. In addition, the number of donors from abroad is greater than the number of Israeli donors and most of them operate through private or corporate funds. Fundraising from the general public has expanded lately and many organizations rely on new and old methods to raise funds from Israeli households. A dominant new player is the business sector which transfers to the third sector a variety of resources – money, volunteers and knowledge – as part of an increasing trend of corporate social responsibility. Finally, the contemporary period is characterized by a reduction in the scope of donations from American Jewry and by a transition from funding to partnerships.

revolution. Immigration and absorption were declared a national mission of the entire Jewish nation, and Jewish financial capital, as well as international and diplomatic assistance, was required in order to assist the removal of Jews from Eastern Europe and Muslim countries. However, philanthropic funding for the state of Israel during this period experienced fluctuations. Financial sources were now located mostly among American Jewry as well as a few other Jewish diasporas that lived in relative affluence. Periods of relative tranquility witnessed a dip in the level of donations, while times of war saw a rise in the number of donors and donation amounts. This was especially noticeable in the Six Day War. Despite state centralization, terminology and ideology, associations of citizens continued to exist and operate that wished to enable individuals and groups to voice their unique point of view and to secure the promotion of various social causes. That said, there was a noticeable rise in government involvement and funding of organizations and institutions. During this period, most of the donations from abroad were received by way of the United Appeals, which went through a process of centralization and reorganization, to the point that their separate existence was questioned. All of these institutions were not satisfied with just raising funds and transferring them to Israel; rather they also were involved in the development of independent projects or as partners in government projects. The agenda of some of the institutions had changed since the establishment of the state. Old conflicts were solved but new ones arose repeatedly. For instance, the political parties in Israel wished to preserve their well-established frameworks for collecting donations, and questions were raised regarding their right to do so in light of the establishment of the state. At this time, wealthy Jewish families, especially from abroad, but also from Israel, began to establish private and family funds which they used to donate to projects and enterprises, and even established some on their own. Fundraising from the general public continued through fundraising campaigns, which were now joined by door-to-door operations and product selling, such as tree planting by JNF. In addition to inter-organizational conflicts which arose at the time, internal conflicts appeared among American Jewry in relation to philanthropy for Israel. The controversy revolved mainly around the question whether the focus should be on donating funds to Israel or on investing resources in the preservation of the local Jewish identity.

For the purposes of this study, the next period is called the “Contemporary Period” or the “Pluralistic Period” (1973- present). Throughout this period, which saw the increasing transition from collectivism to individualism and pluralism, and during which many Israeli businesses became part of the global market, new trends

services and promoted various needs and issues. The national funds – the JNF and Keren HaYesod were at the center of the philanthropy agenda and their activities were coordinated through the United Palestine Appeal (UPA). Now, new philanthropic organizations entered Jewish life and their activity extended to Israel; the prominent institution among them was the American Joint Distribution Committee (JDC), while other organizations established their own independent fundraising mechanisms. In this area, the activities of the Hebrew University, Hadassah and the Fund for Collecting Monies for the General Federation of Laborers (Histadrut, or Geveerkshafte) were prominent. In this period, philanthropy underwent a process of institutionalization, supervision and centralization in the Jewish communities in the United States and in the political center in Eretz Israel. Nevertheless, the traditional methods, based upon personal collection for concrete goals and application of peer pressure, remained. Throughout the entire period a noticeable effort was made to merge fundraising mechanisms into joint collection agencies. Despite this, the phenomenon of multiple collection agencies, including a plethora of local initiatives by organizations large and small, persisted. This created tension within the national institutions, which desired to increase their sphere of influence, as well as among elements of the Jewish federations in the United States, which had reservations concerning the lack of supervision and auditing of the fund raisers and the goals for which the funds were raised. Another unique characteristic of the period, which rose from the voluntary character of the entire Yishuv community, which lacked the means of enforcement, were the collections “from high above” which were meant to include the entire organized Yishuv and serve as a substitution for taxes. At the time, fundraising from the Yishuv community was executed by means of payment for services, membership dues for fraternities and organization of fundraising parties or central collection days for specific organizations. The national institutions and municipal bodies attempted to increase the supervision on fundraising from the public and a special structure was established within the National Council. As of yet, the research of this period has not emphasized the activities of private donors but it is known that they continued to operate directly with their projects in Israel and also vis-à-vis the national institutions and through the National Funds.

In the decades after the establishment of the state, which are termed for the purposes of this study “the Statist (Mamlachti) Period” (1948 – 1973), grave challenges topped the country’s agenda, most particularly the economic crisis and the demographic

At the turn of the twentieth century the Zionist movement began to invest money in practical work in Eretz Israel, at first mostly through the Jewish National Fund (JNF). JNF raised funds throughout the world, focusing on collecting small sums from a wide Jewish audience while using the traditional means of the charity box, which in this case was redesigned and became one of the prominent symbols of Jewish national awakening – the blue box. Fundraising from the general public was conducted at the time by local fundraisers and membership fees or payments for services. Many groups – including from the Old Yishuv – adopted this pattern, which they used it to establish institutions that provided services, as well as when they desired to promote an important issue or to establish a representational framework for their members. The main philanthropists of the time were wealthy families that lived abroad and donated to the various projects being conducted in Israel. In addition to the projects of the largest donors, each of which donated to several projects, there developed a pattern in which an institution was established with the backing of one main donor who was powerful, influential and focused. With the outbreak of World War I, the residents of Eretz Israel were forced to rely upon aid money that came from the United States. This caused conflicts between the Old Yishuv and the New Yishuv as to the allocation of these funds; at the end of the day, the Zionist institutions, which led the allocation of funds, were strengthened.

After World War I and during the period of the British Mandate in Palestine (1920 – 1948), significant changes occurred in the social and political structure of the Jewish community in Eretz-Israel, which was now called “The Yishuv”. During these years, the Jewish national institutions were formed and the political center, which was destined to lead to the establishment of the Jewish national home, was created. The standing of the national institutions was strengthened and they included mechanisms for fund raising and for supplying services. In the final years of the Mandate these institutions were called “the institutions of the emerging state” – an epithet that expressed their independent outlook and the attitude they received as institutions striving for sovereignty. However, despite these clear trends, the national institutions operated on the basis of the free will of their members. The Jewish associative life during the British Mandate encompassed the entire Jewish public. The national institutions stood at the center of this associative activity alongside a series of sub-centers (which were active under the auspices of the organized Yishuv) and many hundreds of other politically-unaffiliated organizations and institutions which provided a variety of

Philanthropy in and for Israel during Four Periods: Summary

The present report summarizes and maps the channels by which philanthropic funds were raised and transferred to the Eretz Israel (pre-independence) and to the State of Israel (post-independence) over the course of the last 120 years. The discussion of the last 120 years of philanthropy in Israel is divided into four main periods: the end of the Ottoman period; the British Mandate period; the first decades after statehood; and the years from the mid 1970s to the present. This study examines the changes that occurred in the traditional role of philanthropic funds from a role of charity and compassion to one of investment in economic development, cultural development, land acquisition and settlement, and including the present-day role of encouraging corporate social responsibility and attempting to address needs that are not adequately dealt with by the government.

Four Main Periods: Summary

The Ottoman period (1880-1914) was characterized by the organization of institutions to provide services and establishing means for funneling funds to recipients. In general terms, the group called “The Old Yishuv” achieved this through the Kollelim – charitable frameworks abroad which developed and coalesced in the recipients’ countries of origin. The “New Yishuv” received financial support which was invested in the establishment of new communities. The new communities wished to rely on a productive economy, with a particular focus on agriculture, and in the ensuing years they established for themselves frameworks for education, culture, welfare and political representation. Pre-state Eretz Israel also benefited at this time from the activities of international Jewish philanthropic organizations which spread throughout the area and provided educational and welfare services funded by monies raised and allocated for this purpose by the organizations themselves, and which included: The French Jewish organization, AIU (Alliance Israewwite Universelle), the German “Ezra” (Hilfsverein der Deutschen Juden) Society, the Anglo Jewish Association (AJA), the B’nai B’rith bureaus and more. Until the beginning of the twentieth century, there were two main supporters of the project of settling Jews in the land of Israel: The Baron Edmund de Rothschild and Hovevei Zion (Lovers of Zion).

The Hebrew University of Jerusalem
The Paul Baerwald School of Social Work and Social Welfare
The Center for the Study of Philanthropy in Israel

A Historical Overview of Monetary Philanthropy In and For Israel In The 20TH century

Debbie Haski-Leventhal and Paula Kabalo

Article no. 6, Jerusalem, Sivan, May 2009